

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Юхименко Петро Іванович

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Біла Церква 2019

УДК: 330.8(075.8)
Ю94

ЗАТВЕРДЖЕНО

на засіданні методичної ради університету,
протокол № 6 від 10 жовтня 2018 р.

Юхименко Петро Іванович

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ: КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Рецензенти: **Загурський О. М.**, д.е.н., професор,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
Паска І. М., д.е.н., професор,
Білоцерківський національний аграрний університет

ISBN 978-966-346-883-9

Юхименко П.І.

Ю94 Історія економіки та економічної думки: конспект лекцій. Біла Церква.
Білоцерківський навчально-науково-виробничий комплекс «Освіта», 2019, 262 с.

Конспект лекцій створено на основі авторського підручника «Історія економіки та економічної думки» (2011 р.). Згрупований матеріал підготовлений для студентів усіх спеціальностей економічного факультету як допоміжне джерело для підготовки до семінарських занять з даного курсу.

ISBN 978-966-346-883-9

© Білоцерківський навчально-науково-
виробничий комплекс «Освіта», 2019

© Юхименко П. І.

ЗМІСТ

	Стор.
Модуль 1. ЕКОНОМІКА НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.....	4-120
Тема № 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.....	4-14
Тема № 2. Господарство первісного суспільства та економічна думка на етапі становлення ранніх цивілізацій.....	14-27
Тема № 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – Vст. н.е.).....	27-47
Тема № 4. Економіка та економічна думка середньовічних цивілізацій (V–XV ст.).....	48-65
Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI - перша половина XVII ст.).....	65-120
Модуль 2. СУЧАСНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ СВІТУ.....	120-262
Тема № 6. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.).....	120-145
Тема № 7. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).....	145-170
Тема № 8. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).....	171-185
Тема № 9. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трагування в економічній думці.....	185-210
Тема № 10. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст. – поч. XXI ст.).....	210-224
Тема № 11. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI).....	224-262

Модуль 1. ЕКОНОМІКА НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Тема № 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика епохи.
2. Історичний розвиток господарства суспільства.
3. Методологія та методи пізнання науки ІЕЕД.
4. Завдання та функції предмету.
5. Періодизація історичного розвитку господарств суспільства.

Опорні поняття:

форми організації господарства; загальнонаукові методи; метод зіставлення й порівняльного аналізу; логічний метод; метод економіко-математичного моделювання; еkleктичний метод; монографічний метод; територіальний метод; системний підхід до аналізу; економічна думка; школа економічної думки; напрямок економічної думки; пізнавальна функція; світоглядна функція; прогностична функція; інформаційний (лінійний) підхід; цивілізаційний (нелінійний) підхід; стадії господарського розвитку.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.
3. Історія економіки та економічної думки: ХХ –початок ХХІ ст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

Інтернет ресурси до всіх тем:

Бібліотека імені В.Вернадського. [Електронний ресурс]. - Режим доступу з:
<http://www.nbu.gov.ua>

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Загальна характеристика епохи.

Стародавність - поняття досить умовне. Більшість істориків домовилися відносити до Стародавності період від так званої неолітичної революції, коли цілий ряд племен Євразії перейшли до осілості і землеробство стало основним заняттям (VII—X тис. до н. е.), до I тис. до н. е. Це період формування людської цивілізації, формування самої людини.

За цей тривалий час відбувся багаторазовий поділ праці та виокремилися ремесла, сформувалися основні соціальні інститути: приватна й колективна власність; родина (патріархального типу); система родового ладу; громада («азіатського» типу); релігія (переважно політеїстична); право (базоване на звичаях — традиційне); держава (військова демократія, деспотія, теократія).

У цей період людство освоїло будівництво споруд з каменю і дерева, виплавляння металів - спершу міді, золота, срібла і бронзи, згодом свинцю, заліза й олова, винайшло і стало широко використовувати колесо, освоїло писемність - спершу ієрогліфічну, потім буквену (фінікійську).

У ці тисячоліття сформувався й повсюди панував так званий *традиційний спосіб виробництва*. Для нього характерне децентралізоване прийняття рішень, тобто родини самі вирішували, що і як робити, але рішення ці приймали відповідно до досить жорстких зовнішніх, продиктованих традицією моделей.

Виробництво, як правило, має переважно натуральний, нетоварний характер. Провідна галузь - сільське господарство, в основному землеробство, де зайнято від 75 до 95 % працездатного населення.

Громада відіграє значну роль у перерозподілі благ і регламентації повсякденного життя. Система цінностей - тверда, «сільська». Вища мета - фізичне виживання, стабільність, порядок, передача матеріальних і моральних цінностей з покоління в покоління.

Економічні коливання за традиційного способу життя практично цілком зумовлені природними циклами, і на довгостроковому інтервалі (сто - двісті років) забезпечується не більш ніж «нульове зростання» з розрахунку на душу населення. Власне, населення якщо й зростало, то дуже низькими темпами.

Соціальна структура традиційного суспільства досить проста. На вершині ієрархії стоїть родова знать - племінні вожді, военачальники, судді, священнослужителі. Їхня частка становить не більш як 3 % з урахуванням членів їх родин. Основна маса населення - вільні хлібороби. Ремісники і купці - це не більше як 10 % населення. Приблизно така сама частка рабів. Половина з них належали всьому племені, або царському палацу, інші - окремим родам чи родинам. Поряд із традиційним формується і «азіатський» спосіб виробництва або система *влада - власність*.

«Азіатський» спосіб виробництва - це така суспільна організація економіки, за якої влада і власність не розділені. Держава контролює не тільки розподіл і споживання необхідного та додаткового продукту, а і його виробництво, а часом навіть відтворення самого працівника.

Державна система, що ґрунтується на азіатському способі виробництва, прагне до автаркії - самозабезпечення та самоізоляції від інших систем, до захоплення життєвого простору - побудови територіальних імперій.

Система культивованих цінностей мала елітарний характер - влада, слава, доблесть. Інтереси окремої людини цілком підпорядковані інтересам малої групи (родини, громади,

трудового колективу), малі групи - великим (верствам, класам, кастам), великі - державі. Вона здійснює загальний (тотальний) контроль за поведінкою і навіть напрямом думок кожного громадянина, жорстко підкоряючи їх своїй меті. Тому суспільство, засноване на викладених засадах, іменують *тоталітарним*, а систему правління державної бюрократії - *тоталітаризмом*.

На відносно короткострокових інтервалах (15-40 років) командна система здатна забезпечити вражаючі темпи економічного зростання - до 20 % щороку. У довгостроковому періоді (від 50-70 років і більше) воно прагне до консервації досягнутого рівня, що призводить до застою та деградації.

На вершині соціальної піраміди «азіатського» суспільства стоїть «Царський будинок», чи «Рада верховних жерців». Їх частка в населенні винятково мала - чверть відсотка. Зате дуже висока частка чиновницької бюрократії (жерців, переписувачів, збирачів податків, наглядачів за роботами та ін.) - приблизно 12-17 %. Частка рабів у загальній чисельності населення може досягати 20 %. І більшість із них – «державні» раби, тобто такі, які належать храмам або царському будинку. Дві третини населення, що залишилися, - залежні хлібороби та ремісники. Вони практично не мають особистої власності і рабів.

Середня тривалість життя людей у стародавності дуже коротка (26-28 років) внаслідок надзвичайно високої дитячої смертності. Чверть дітей умирають при народженні чи на першому році життя. Половина тих, хто вижив, не доживають до п'яти років. Дуже висока материнська смертність. Багато молодих людей гинуть під час воєн і міжособних конфліктів. Проте той, хто дожив до 30 років, має непогані шанси дожити і до 50. Частка старих (старше 50 років) не перевищує 3-5 % загальної чисельності населення. Частка дітей (до 14 років) становить близько 40 %.

2. Історичний розвиток господарства суспільства.

ІЕЕД вивчає історію економічної діяльності народів і господарської думки на різних етапах існування людства. ІЕЕД представляє історичний аспект економіки суспільств тому, що будь-яка наука історична. «Зміст будь-якої науки включає історію й не може бути задовільно викладена поза її» (Й. Шумпетер). Перефразовуючи Шумпетера, можемо сказати, що будь-яка економічна дисципліна не може бути добре зрозуміла, якщо не вивчена ІЕЕД. ІЕЕД має статус фундаментальної дисципліни, тому що є джерелом науково вивчених фактів і теоретичного матеріалу для всіх економічних наук. Крім того, ІЕЕД є міждисциплінарною наукою, так тісно зв'язана й ураховує у своїх дослідженнях досягнення соціологічних наук, включає в свій аналіз ідеологію, політику, релігію й інші фактори з погляду того, як вони впливають на розвиток економіки й економічної теорії.

ІЕЕД ураховує все: гносеологічні коріння явища, реальні тенденції його розвитку й може з достатнім ступенем вірогідності пророчити майбутнє.

Метою вивчення дисципліни є формування знань про історичний розвиток господарств та економічної думки країн європейської цивілізації для розуміння генезису й закономірностей функціонування економічних систем.. Справжня наука повинна мати такі сутнісні ознаки наукового знання: об'єкт і предмет дослідження; джерела й методи пізнання; своя мова; представлені певні наукові поняття й категорії, найважливіші функції, які вона виконує і які визначають її необхідність; ідеї, теорії, школи. Всіма цими ознаками володіє ІЕЕД. Об'єктом ІЕЕД, як і всіх інших економічних наук, є економіка в цілому, що є несучою конструкцією суспільства. Головним критерієм, за яким визначається статус тієї або іншої економічної науки як самостійної дисципліни, є виділення й обґрунтування її предмета – певної сторони, грані, зрізу економіки. Із приводу предмета ІЕЕД можна сказати, що він, з одного боку, визначений, обґрунтований, розкритий, з іншого – відсутня єдність поглядів у його позначенні. Поясненням цього є наступні положення:

– ІЕЕД – міждисциплінарна наука, що перебуває на стику історії й економіки, і тому не може бути чіткої окресленості предмета дослідження, неминучі «забігання» в історичну або економічну сторону;

– учені переслідують різні цілі дослідження, обумовлені як особистою пристрастю вченого, так і ступенем затребуваності суспільства й правлячої еліти, і тому акцентують увагу на різних сторонах предмета;

– учені користуються різною методологією – сукупністю світоглядних позицій, що визначають свої підходи, принципи, методи, способи дослідження.

У літературі предмет ІЕЕД як цільної навчальної дисципліни дається у вузькому й розширеному трактуванні. Так, А. І. Сурін визначає предмет ІЕЕД як історію становлення й розвитку суспільного виробництва, а також історичного процесу виникнення, розвитку, боротьби й зміни економічних концепцій на певних етапах розвитку людства . Автори В. М. Ковальчук і ін. у визначенні предмета роблять акценти на взаємозв'язку історії економіки й економічній думці й місці України в цьому процесі: ІЕЕД «вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку і її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях починаючи з первісного суспільства до сучасності; основні явища й процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ, економічну політику провідних держав світу та України, досліджує загальні закономірності економічного життя, а також її особливості в окремих країнах». Ми

будемо виходити із такого розуміння предмету ІЕЕД – розвиток господарств країн європейської цивілізації та їх наукове відображення в економічній думці.

3. Методологія та методи пізнання науки ІЕЕД.

Методологію економічної науки становлять: 1) вчення про основні методи економічної науки; 2) сукупність методів економічної науки. Необхідно розрізняти методологію як сукупність методів економічних досліджень і методологію як об'єкт вивчення в історії економіки та економічної думки.

Між предметом і науковим методом існують глибокі взаємозв'язки. Метод (від лат. шлях до чого-небудь) – шлях пізнання, спосіб і інструмент дослідження, наукова й пізнавальна цінність якого має здатність збагачувати науку новими знаннями. Оскільки предмет ІЕЕД – комплексне утворення, що вміщає в собі дві самостійні наукові дисципліни, то й принципи, підходи, методи аналізу носять поряд з філософським і загальнонауковими ще й специфічний характер – з урахуванням особливостей як економічної історії, так і історії економічної думки.

Економічна історія (історія економіки) – це економічна наука, що досліджує господарські процеси в їх хронологічній послідовності, спонтанному розвитку.

Історія економічних учень (думки) – економічна наука, що вивчає генезис і еволюцію економічного знання у контексті різних теорій, шкіл, напрямів та окремих учень тих чи інших великих економістів.

До структури методу ІЕЕД входять загальнонаукові методи: індукції, дедукції, наукової абстракції, функціонального, системного, статистичного, математичного моделювання й ін.

До специфічних методів історії економіки, які в більшості випадків є модифікацією загальнонаукових методів, можна віднести: збір, класифікацію, інтерпретацію й аналіз фактів; історичні, системні, історико-порівняльний метод тощо.

Відмітимо, що своєю народженню історія економіки зобов'язана в першу чергу розробці й обґрунтуванню в економічних дослідженнях історичного методу – німецькій економічній школі. Історичний метод пропонує розглядати економічні явища і процеси у хронологічному порядку. Суть його обґрунтував В. Рошер у книзі «Нарис політекономії з погляду історичного методу» (1843). Основні положення методу за В. Рошером:

- показувати, як і про що думали народи з економічних питань, чого вони бажали й чого вони домоглися в економічній сфері;
- не обмежуватися спостереженням лише сучасних економічних відносин, тому що нація є не тільки масою індивідів;
- досліджувати й порівнювати економічні явища й процеси у всіх народів;
- не лягати й не хвалити економічні установи – з них лише нечисленні є корисними для всіх народів однаково;

– прагнути з'ясувати, яким чином доцільне перетворюється в безглузде, а благодійня обертаються нещастями.

ІЕЕД у теоретико-методологічному плані можна представити як суперечливу єдність двох сторін – економічної реальності і її відбиття в економічній науці в ході поступального розвитку суспільства. У зв'язку із цим історія економічної думки, закономірності її руху в економічній літературі представлені рядом моделей:

– кумулятивна модель фр. ученого П. Дюгема: розвиток науки як поступовий, послідовний процес нагромадження наукових досягнень, продовження й розвиток ідей попередників;

– фальсифікаційна модель англ. філософа К. Поппера: розвиток науки як безперервний процес висування гіпотез і їхнього спростування в процесі емпіричних перевірок;

– модель «наукових революцій» амер. історика, філософа Т. Куна, відповідно до якої розвиток науки здійснюється шляхом зміни періодів «нормальної науки» науковими революціями, які замінюють одну парадигму іншою;

– модель конкуруючих програм досліджень англ. математика, філософа І. Лакотоса: розвиток науки в кожний певний період визначається існуванням і конкурентною боротьбою декількох науково-дослідних програм, кожна з яких включає: а) «жорстке ядро» – концептуально певні теоретичні й методологічні принципи, які вважаються несуперечливими в межах цієї дослідницької парадигми; б) «захисний пояс» – теоретичні положення, які беруть на себе основний удар перевірок, постійно розвиваються, удосконалюються й обновляються під впливом наукової критики. Своєрідність предмета історії економічної думки (процес виникнення, боротьби й зміни економічних ідей і концепцій) формує й специфічні методи пізнання.

1. Історико-генетичний метод аналізу дозволяє виявити історичні умови виникнення економічних концепцій, їх спадкоємність, загальні закономірності в змісті й пізнавальних пріоритетах економічної теорії, що дає можливість поєднувати їх у ті або інші напрямки економічної думки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій з політикою й господарською практикою. Аналізуючи концепцію, необхідно представити реалії часу, у якому вона виникла, рівень розвитку сучасної їй економіки й наукової думки. Не можна підходити до спадщини минулого з мірками сьогодення, оцінювати його значення з позицій нинішнього рівня розвитку економіки.

2. Метод зіставлення й порівняльного аналізу (компаративний метод) пов'язаний із зіставленням економічних теорій, їхніх методологічних основ і трактувань ними найважливіших категорій. Це дозволяє побачити досягнення тієї або іншої теорії або її специфічність. Дослідники історії економічної думки порівнюють практичні рекомендації,

що також містяться в різних концепціях, і їхнє використання в економічній політиці держави.

3. Логічний метод полягає у фіксації розвитку внутрішньої логіки економічних теорій, системи категорій, проблемної побудови аналізу (теорії фірми, державного регулювання економіки, економічного росту й т.д.). Така побудова аналізу дає можливість представити історію економічної думки як об'єктивно обумовлену історію постановки й рішення теоретичних і практичних проблем.

4. Мотиваційний (класовий) метод припускає визначення того, інтересам яких класів, груп відповідає та або інша концепція. Нейтральної економічної теорії не буває, оскільки головною її складовою є сама «політика», що є концентрованим вираженням інтересів пануючої еліти. Такий підхід активно використовував К. Маркс, вважаючи свою теорію каменем, кинутим в обличчя буржуазії. Завдання – не умовчувати, не затушовувати протиріччя, а знаходити теоретичні й практичні рішення на шляхах суспільного прогресу.

5. Метод економіко-математичного моделювання використовується для аналізу робіт, написаних вербальним способом, його активно застосовує М. Блауг у своєму підручнику. Так «невидима рука» А. Сміта знаходить свою інтерпретацію в дії ринкового механізму саморегулювання (попит, ціна, пропозиція, конкуренція).

6. Еклектичний метод – спроби синтезу різних теорій, їхнього несуперечливого тлумачення (наприклад, теорія ціни А. Маршалла або «Великий неокласичний синтез» П. Самюельсона).

7. Монографічний метод аналізу пов'язаний з описом поглядів ученого або його окремої роботи. Суть методу – у досягненні максимальної автентичності, вірогідності у викладі ідей автора.

8. Територіальний метод – припускає дослідження економічної думки в окремих країнах, регіонах (наприклад, економічна думка древнього Сходу, Чиказька школа монетаризму).

9. Системний підхід до аналізу: викладаючи історію економічної думки, автори використовують багато методів, створюючи по можливості системне бачення формування й розвитку економічної думки (наприклад, угруповання теорій по школах і напрямкам).

Що стосується науково-організаційного оформлення історико-економічних досліджень, виражених у ряді понять, то можна назвати ті, що найчастіше зустрічаються:

1) економічна думка – «сукупність всіх поглядів і бажань по економічних питаннях, які присутні в суспільній свідомості в певний час і в певному місці» (Й. Шумпетер);

2) школа економічної думки – група вчених, об'єднаних загальними теоретичними представленнями й методологією дослідження;

3) напрямок економічної думки – найбільш масштабне, тривале й еволюційне утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність поглядів і допускає

достатню свободу в трактуванні окремих положень, але мають деякі загальні принципи положення.

Належність великих вчених-економістів до тієї або іншої школи – річ досить умовна, оскільки кожний відрізняється оригінальним світоглядом (наприклад, українського вченого зі світовим ім'ям М. Туган-Барановського не зараховують ні до однієї зі шкіл, тому що він працював в «різних жанрах»). Тому для зручності аналізу вчених поєднують у досить формальні союзи й суспільства.

4. Завдання та функції предмету.

Завдання: на методологічних засадах цивілізаційної парадигми розвитку суспільства сформувати сучасне економічне мислення та світогляд, забезпечити засвоєння знань і методів історичного аналізу економічних процесів.

Функції економічної науки впливають із сутності й специфіки її предмета:

1. Пізнавальна функція – збір, вивчення, узагальнення й засвоєння господарського досвіду й економічних ідей.

2. Пропедевтична (підготовча) – на основі конкретних прикладів, фактів, теоретичних узагальнень освоюється зміст базових економічних категорій (форми господарювання, кредит, цінність, багатство й т.д.)

3. Світоглядна – формування наукової картини світового процесу господарської еволюції й економічної думки, що дозволяє сформувати «об'ємний» економічний тип мислення, що надає йому історизм, масштабність, вільнодумство, реалізм, розуміння багатоваріантності економічного розвитку.

4. Ціннісна – моральна оцінка засобів і результатів політичних і соціально-економічних перетворень (зокрема, господарських реформ) і їхніх теоретичних обґрунтувань.

5. Методологічна – пов'язана з фундаментальністю ІЕЕД стосовно інших економічних дисциплін (наукова інтерпретація історико-економічної інформації й економічних теорій), що дозволяє формувати нові підходи до економічних досліджень.

6. Прогностична – заснована на розробці суджень про головні тенденції розвитку економічних систем і економічної науки в майбутньому.

Основні завдання курсу:

1. Вивчення генезису господарської сфери суспільств певних світових цивілізацій і господарства України як невід'ємної складової частини загальноєвропейської цивілізації.

2. Пізнання основних напрямків і теорій економічної думки, розуміння їхніх теоретичних джерел, методологічних особливостей, внеску вітчизняних учених у скарбницю економічної думки.

3. Пізнання взаємозв'язку економічної теорії з господарською практикою й перспектив економічного розвитку суспільства в цілому. Знання ІЕЕД дозволяє фахівцям

у практичній діяльності врахувати досвід минулих епох, оцінити їхнього досягнення, побачити їхні омани, скористатися їхніми відкриттями.

5. Періодизація історичного розвитку господарств суспільства.

Періодизація – встановлення певних хронологічних послідовних етапів в економічному розвитку суспільства; форма систематизації історичного знання. Вона не зводиться до простого, волюнтаристичного розмежування економічного процесу. Необхідна наукова періодизація, яка б відповідала на наступні питання:

1. Що представляє історико-економічний розвиток – єдиний безперервний або дискретний процес?

2. Який механізм причинно-наслідкових залежностей і кількісно-якісних змін, що визначає особливості окремих етапів?

3. Які галузі, сфери, фактори сприяли поступальному розвитку суспільства?

Керуючись цими положеннями, ще давньоримські вчені Лукрецій Кар і Витрувій дали наукову періодизацію, маючи певні уявлення про прогресивний рух господарського життя. Витрувій, наприклад, визначав етапи: первісний стан людини, етап оволодіння нею вогнем як крок до осілості, етап переходу до будівництва житла, етап пом'якшення звичаїв під впливом праці, етап нагромадження знань, винаходів й удосконалення знарядь праці для виробництва необхідних благ. Ці ідеї лінійно-поступального підходу поступово збагачувалися ідеєю вдосконалення ремесел як джерела прогресу. У практичному плані ідею прогресивної ролі промисловості і її підтримку на певному (хліборобсько-мануфактурному) етапі історичного розвитку суспільства висунув німецький вчений-економіст Фр. Лист в 1841 р. у роботі «Національна система політекономії». В основу періодизації Лист поклав домінуючий тип господарської діяльності.

У модифікованому виді цю думку сприйняв К. Маркс, що заклав основи формаційного підходу до періодизації історії суспільства – ідея зміни суспільно-економічної формації в результаті розвитку протиріч між продуктивними силами й виробничими (економічними) відносинами. Згідно із цим підходом історія суспільства й економіки ділиться на ряд суспільно-економічних формацій і економік (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільства). Критеріями кожної з формацій є особливості соціально-економічного ладу суспільства, що характеризується відносинами власності, класовими протиріччями.

Сучасники Маркса висунули свою схему періодизації, підкреслюючи, що розвиток визначається не способом виробництва, а способом обміну. Так, Б. Гильдебранд як критерій періодизації взяв розвиненість грошового обміну, виділяючи три стадії в історії господарства:

– натуральне (з найдавніших часів до XIII ст. н. е.), де відсутній грошовий обмін, а обмінюється продукт на продукт;

– грошове (XIII–XVIII ст. н. е.), що характеризується більш розвиненим рівнем обміну;

– кредитне (з XIX ст.), у якому обмін здійснюється переважно за допомогою кредитних грошей, безготівкових розрахунків.

Формацийний підхід до періодизації домінував у вітчизняній літературі до кінця 80-х років XX ст. На Заході найбільшого впливу набув цивілізаційний підхід до періодизації історії. Уперше його розробив шотландський філософ А. Фергюсон (1723–1816). Взавши за основу періодизації розвиток форм господарської діяльності й відносин власності, він виділив 3 етапи:

- дикість – розвиток мисливського господарства й відсутність приватної власності;
- варварство – розвиток скотарства й поява приватної власності;
- цивілізація – розвиток землеробства й приватної власності.

Ще в XVIII ст. починають формуватися різні теорії цивілізації, серед яких можна виділити 2 основні різновиди:

- теорії стадіального розвитку, що розглядають світові цивілізації (співтовариства в певному просторі–часі) з тривалими циклами розвитку;

- теорії локальних цивілізацій, що розглядають цивілізацію з більш короткими історичними циклами, що включають одну або кілька країн із загальною специфікою. У рамках теорії локальних цивілізацій українські вчені Б. Ф. Заблоцький, М. Ф. Кокошко в основу періодизації історії України поклали комплексний критерій – державні й економічні перетворення. Вони вважають, що такий критерій періодизації є найбільш об'єктивним і дає можливість оцінити, якою була економіка України, якою могла бути, якою і чому вона є сьогодні. Відповідно до цього критерію економічна історія України ділиться на 3 періоди:

- економіка раннефеодальної держави та Київської Русі;
- економіка періоду політичної й економічної залежності від інших держав;
- економіка незалежної України – період, що почався із другої половини 1991 р.

Стадіальні теорії вивчають цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку людства, у яких виділяються певні стадії (етапи). Цей процес почався з розпаду первісного суспільства й переходу його частини в стан цивілізованості. Із часом у житті людства відбулися зміни в соціально-економічних відносинах, духовній і матеріальній культурі. Тому цивілізаційний підхід передбачає використання в якості критерій періодизації більш широку (ніж при формацийному підході) ознаку – сукупність матеріальних і духовних факторів. Найчастіше закордонна економічна наука (Дж. Гелбрейт, А. Арон, Д. Белл і ін.) наголошують на технологічному способі виробництва, використовуючи як критерій ступінь індустріального розвитку суспільства, прогрес у техніці й технології виробництва.

Виділяють три основні стадії в цивілізаційному процесі: доіндустріальна, індустріальна, постіндустріальна. Технологічний принцип як критерій періодизації дозволяє чітко визначити структуру світу за ступенем економічного розвитку й розробити програму подолання надмірного розриву в його рівнях.

Критично оцінюючи різні підходи до періодизації історії, можна зробити висновки:

– масштабність, суперечливість, багатогранність глобального історико- економічного розвитку суспільства істотно ускладнює його пізнання, зокрема, формування загальної теорії періодизації;

– більшість концепцій відображає лише окремі сторони дослідження, тому що використовують різні критерії періодизації;

– у цих умовах історики-економісти воліють користуватися загальноісторичною періодизацією: давня історія (приблизно 100 тис. років до н. е.– V ст. н. е.); середні віки (V–XV ст.); нові часи (XVI – поч. XX ст.) і новітні часи (з 1914 р. до наших днів).

Питання і завдання студентам:

1. Предмет курсу.
2. Чому ІЕЕД є фундаментальною дисципліною щодо всіх економічних наук?
3. Єдність формаційного та цивілізаційного теоретико-методологічних підходів.
4. Єдність теорії та історії – відмітна риса курсу.
5. Роз'ясніть суть основних підходів до періодизації ІЕЕД.

Тема № 2. Господарство первісного суспільства та економічна думка на етапі становлення раних цивілізацій.

Навчальні питання:

1. Господарство первісного суспільства.
2. Особливості господарського розвитку України. Трипільська культура.
3. Господарський розвиток та економічна думка раних світових цивілізацій.

Опорні поняття:

Homo sapiens; етнополітична революція; кам'яний вік; бронзовий вік; залізний вік; палеоліт; Мезоліт; Неоліт; привласнююче господарство; неолітична революція; общинний характер господарства; відтворююче господарство; осілий спосіб життя; община; поділ праці; відносини розподілу; господарські спільноти; землекористування; рабство; Закони Хаммурапі; Закони Манну; Старий Завіт.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Господарство первісного суспільства.

Первісна епоха була найбільш тривалою в історії людства. Якщо уявити історію людства у вигляді доби, то виявиться, що держави з містами, писемністю, складно

організованим суспільством з'явилися за три хвилини до закінчення доби. Первісному епошу передував ще більш тривалий етап виділення людини із тваринного світу. Людина на Землі з'явилася приблизно 3 млн років тому. Почалася епоха людської ери – перехід із зоологічного стану (стада) до первісної громади, від пралюдей (пітекантропів, синантропів, неандертальців) до людини розумної – *Homo sapiens* (кроманьйонця, рештки якого знайшли у Франції біля села Кро Маньйон), тобто до людини сучасного типу, що з'явилася приблизно 40–50 тис. років тому.

Людство пройшло шлях від первісного людського стада до родової й сусідської громади, до створення племен і їхніх союзів. А в ході етнополітичної революції (від грецького: етнос – народ, поліс – держава) – до зародження державності із появою буквеного листа – до виникнення на рубежі IV–III тисячоріч до н. е. древніх цивілізацій, які ще називають первинними, тому що вони вирости безпосередньо з первісності й там не була сформована цивілізаційна традиція.

Періодизація історії людства на стадії його зародження звичайно здійснюється відповідно археологічної періодизації, заснованої на розходженнях у матеріалі й техніці виготовлення знарядь праці. Відповідно до неї історію людства ділять на кам'яний, бронзовий і залізний віки. Хронологічне первісне суспільство більше збігається з кам'яним віком, у якому виділяють три періоди:

– палеоліт (давній кам'яний вік від лат. палео – древній, літ – камінь): 3 млн років – 12 тис. років до н. е.;

– мезоліт (середній кам'яний вік): 12–8 тис. років до н. е.;

- неоліт (новий кам'яний вік): 8–10 тис. років до н. е.

Їх об'єднують характерні **такі ознаки:**

- низькі темпи розвитку продуктивних сил і повільне вдосконалення їх;
- низькі темпи розвитку суспільства;
- колективне привласнення природних ресурсів і результатів виробництва;
- рівномірний розподіл і соціальна рівність;
- відсутність приватної власності, експлуатації, класів і держави.

Це період, коли із первісного стада виникає родовий лад, коли полювання і збиральництво, «привласнююче» господарство змінюється «виробляючим» господарством, землеробством і скотарством. Такого роду виробництво появилось зовсім недавно – всього 10 – 12 тис. років тому. Отже людська цивілізація дуже молода. Більшість людей і сьогодні проживає там, де вона історично з'явилась – в Азії і у деяких сприятливих зонах Африки.

Багатий матеріал, крім археологічних розкопок, літературних джерел античних часів, для вивчення первісної епохи дають експедиції, проведені вченими-етнографами, серед яких значне місце посідають американець Л. Г. Морган, росіяни С. П. Крашенінников, М. М. Міклухо-Маклай та інші. В епоху палеоліту давня людина перейшла від полювання на дрібних тваринах до полювання на великих – мамонтів, слонів, оленів, зубрів; відбулася так звана палеолітична революція. Першими галузями привласнюючого господарства стали збирання, колективне полювання й рибальство. Головним надбанням людини стала спочатку підтримка, а потім і добування вогню. Перші знаряддя з'явилися приблизно 2,5 млн років тому. Це були необроблені камені й відщепи від них, палки-копалки, списи, кості. Такими знаряддями можна було зрізати гілку, розколоти кістку, викопати корінь. Людина, що виготовляє такі знаряддя праці, одержала назву «людина уміла». В епоху палеоліту відбувається формування фізичного типу людини – від самого давнього до сучасного. У пізньому палеоліті склався первіснообщинний лад. Люди жили материнськими громадами (споріднення за материнською лінією, матріархат). Тип господарства в цей період – просте привласнююче господарство збирачів, мисливців, рибалок. Праця була простою кооперацією, тобто співробітництвом людей без розвинутих форм суспільного поділу праці. Хоча поділ за статовіковою ознакою був: чоловіки полювали, жінки займалися збиранням злаків і коріння, готували їжу, старі виготовляли знаряддя праці.

Період мезоліту збігся із закінченням льодовикового періоду, який почався 100 тис. років тому й закінчився 35 тис. років тому. У цей період зм'якшується клімат, змінюються флора й фауна, поліпшуються умови існування людей. Але в результаті перепромислу зникають великі тварини. Людина починає полювати на середніх і дрібних тварин. Цьому сприяє винахід лука – знаряддя дальнього бою на звірів і птахів. Удосконалюються кам'яні знаряддя праці, вони стають невеликими, різноманітної форми й призначення (мікроліти): наконечники стріл, дротиків, тонкі відколи (пластини) із кременя й таке інше. Громади тепер ведуть сезонно-осілий спосіб життя на період дозрівання плодів або появи тварин. У родах починається відокремлення родин – поява парних шлюбів, оскільки створюються умови для індивідуальної праці. Виникає міфологія й культ, про що свідчать наскальні малюнки давніх людей

В епоху мезоліту було накопичено значний запас інформації, знань з метеорології, медицини. Були відомі трепанація черепа й ампутація пошкоджених кінцівок. Широко застосовували гіпноз. В середині рас **виділилися гілки**: у європеїдній - південна та північна, у монголоїдній - азіатська й американська, у негроїдній - африканська й

австралійська. Почався процес формування народів. Посилювалася відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот.

Приблизно 10–8 тис. років тому почалося нове революційне зрушення, яке англійський археолог В. Г. Чайлд назвав «неолітичною революцією», що викликала кардинальну зміну сутності соціально-економічного життя. Люди в сприятливих для життя регіонах стали переходити до осілості у зв'язку з виникненням землеробства, культивуванням рослин і вдосконаленням знарядь праці. Тепер люди не просто привласнювали предмети споживання, а цілеспрямовано, свідомо їх виробляли. З появою скотарства й землеробства привласнюючи форми господарства – збирання, полювання, рибальство, поступове відходять на задній план, пануючими стають форми відтворюючого господарства: землеробство, скотарство, ремесло – кераміка, прядіння, ткацтво й таке інше. Найбільш ранніми ремеслами були обробка дерева, деревної кори, шкір, плетиво кошиків, гончарство. Глиняний посуд – винахід жінок. Вживання глиняного посуду дозволило вдосконалити способи готування й зберігання їжі. Передумовою для масового використання глиняного посуду в побуті стала осілість, оскільки посудини важко переносити під час кочівель. Згодом з'явився наземний транспорт – віз, сани. Худоба використовується як тяглова сила. Найбільш бурхливий перехід до відтворюючого господарства здійснюється в 6–4 тисячоріччях до н. е. в ареалах: Палестина (7 тис. років до н. е.), долина ріки Нил (6 тис. років до н. е.), Дворіччя, Північно-Західна Індія, Туркменістан (5 тис. років до н. е.), Західна Європа (4 тис. років до н. е.), Північний Китай, Британські острови (3 тис. років до н. е.). Людина зробила перший крок на шляху до свободи – незалежності від панування сил природи.

В епоху неоліту відбувся перший поділ праці на землеробську і скотарську, що сприяло зросту продуктивних сил, одержанню не тільки необхідного (життєзабезпечуючого), але й надлишкового продукту (без нього людина могла вижити). Наявність якого призвела до появи обміну, що почався з найпростіших форм подарунків.

Другий суспільний поділ праці – виділення ремесла із сільського господарства, сприяв індивідуалізації праці, виникненню приватної власності, переходу до патріархату (від грец. патр – батько, архе – влада), для якого характерна переважаюча роль чоловіків у господарстві, родині, суспільстві. Йде процес заміни родової матріархальної громади (заснованої на кровнородинних зв'язках) на сусідню (територіальну) громаду, що поєднує дещо різні за кров'ю патріархальні родини. Громада нараховувала від 30 до 100 родин. У громаді йшов процес поступового розкладання общинного виробництва й колективної власності, зміцнювалась приватна власність, що згодом зосереджувалась в руках патріархальної знаті. Війни між громадами й племенами (союзи громад) призводили до

захоплення територій і полонених, які ставали рабами. Поява рабів, майнове розшарування неминуче вели до появи класів і держави.

На кордонах племен з різною господарською орієнтацією, а пізніше і всередині племен, усе інтенсивніше розвивався **обмін**. Проте всезагального еквівалента господарська практика ще не виробила. Можна говорити лише про зародження товарного виробництва й обігу, тобто про створення окремих продуктів у кількості, що перевищувала потреби сім'ї та общини і призначалася для обміну з іншими общинами, про формування ринкових відносин, хоча у досить примітивній формі. Розвиток обміну стимулював удосконалення продуктивних сил.

З переходом до осілости різко змінилася кількість людей, які, проживаючи поруч, почали змішуватися. Община мисливців була невелика, близько чи трохи більш як 20 осіб. Вона могла зростати лише за наявності достатніх запасів їжі. Перехід до виробляючого господарства привів до помітного збільшення розмірів общин, до виникнення територіальної общини, яка являла собою постійні поселення, що налічували десятки, а то й сотні житлових будинків, культових споруд, майстерень. Житлом слугували глиняні будівлі. На рубежі V-IV тис. до н. е. на Землі вже проживало близько 80 млн осіб, а щільність населення становила для заселених територій від 10 до 100 осіб на 1 кв. км. Уперше в історії намітилися тенденції сім'ї до багатодітності. Зросла тривалість життя. У суспільстві закріплюються закони *натріархату*.

Нездатність задовольнити зростаючі потреби людини і суспільства, низька продуктивність у виробництві призводили до витіснення кам'яних знарядь праці, тому вони вичерпали свій потенціал у IV тис. до н. е. Почався перехід до чергового етапу - **неоліту** (мідно-кам'яний вік). У цей період матеріалом, який переважно використовували, стає метал - спершу мідь, залізо, потім бронза. Проте і бронза була надто дорогим металом для виготовлення знарядь праці. Із бронзи виготовляли в основному прикраси і зброю. Починаючи з I тис. до н. е. - сплави заліза і його похідних, а саме чавуну та сталі. Це був період зародження держави і цивілізації, розкладу первісного суспільства.

Винахід і освоєння принципово нових матеріалів (бронзи), технологій (систем зрошення й плугового землеробства), посилення майнової нерівності, засоби приватної власності неминуче вели до виникнення класів і держави.

У Європі держава виникла із ладу військової демократії як об'єднання для захисту і нападів. Для цього типу держави було характерним те, що держава не втручалася у господарську діяльність. Кожний дорослий чоловік був воїном, який міг відстоювати свої права і якого не можна було примусити працювати на іншого або перетворити в раба. Дозволено експлуатувати лише захоплених на війні полонених.

У середині общини виникла приватна власність – на тварин, на присадибне господарство, на урожай свого поля, що руйнувало общинні відносини. Створювалися умови для зародження приватної власності на землю, для прояву особистого підприємництва, господарської ініціативи.

Особливість розвитку землеробства на Сході визначили і зовсім іншого типу функції держави в період її зародження. Необхідність зрошувальної системи, яка забезпечувала отримання високого додаткового продукту вимагала об'єднання трудових зусиль населення річної долини. Суспільні роботи, колективна праця на благо общини перетворилися на трудову повинність. Це сприяло посиленню влади общини над особистістю, а держави над общиною, як основного власника зрошувальної системи, землі, її над і того, що на ній зростає. Наслідок поєднання державної власності на землю і державного управління суспільними роботами стала власність держави на все господарство країни. Склалася централізована державна система господарства. Сила традицій, характерних для общинних відносин сковувала, подавляла підприємництво.

Отже, Східна держава значно відрізнялася від Європейської. *По-перше*, Східна держава появилася майже на дві тисячі років раніше Європейської (II тис. до н.е. в басейні Егейського моря). *По-друге*, Східна держава появилася значно раніше, чим у суспільстві утворилися класи (у європейському розумінні на Сході вони появились тільки у новий час). *По-третє*, спонтанне, еволюційне, природно-історичне заселення держави на Сході пов'язане із будівничими, господарськими функціями, яке мало надто віддалене відношення до проблеми власності на засоби виробництва. Тому і держава більше виконувала функції інституціонального менеджера (організувати, мобілізувати, розподілити, захистити, освііти). Саме ця господарська функція в умовах історично обумовленої відсутності громадянської свідомості передбачає безумовне підкорення усіх людей і усіх общин волі і вказівкам одного лідера – східного деспота. На Сході авторитетність завжди переростає у авторитарність, що характерно до сьогодення. Цьому сприяє надто консервативна система одержавлених общин, які збереглися до наших днів і визначають соціально-економічний зміст східної деспотії.

Так виникли два головних напрямки господарського і суспільного розвитку – шлях Сходу і шлях Заходу.

Удосконалювалися знання, появились перші, поки ще примітивні рахункові системи. Це були в'язка соломи, низка черепашок, мотузка із зав'язаними на ній вузликами. У первісній Європі зазвичай для розрахунків використовували каміння: слова «калькулятор», «калькуляція» походять від латинського *calculus* - камінь.

Зростання землеробства і щораз інтенсивніші земельні роботи сприяли розвитку геометричних знань. Було складено перші географічні карти. Наприкінці неоліту винайдено колесо і почав розвиватися колісний транспорт. Потім відбулася надзвичайної ваги подія - виникла перша в історії людства писемність. Це стало межею, яка відділила первісну історію від епохи цивілізації.

Отже, на відміну від країн «азіатського способу виробництва», куди поширювалися льодовики і раніше виникли цивілізації, заслуга європейців в тому, що вони змогли пройти свій шлях цивілізації навіть в умовах природної катастрофи – Великих льодовиків. Вся історія первісного суспільства вкладається в рамки кам'яного віку, тому що із його завершенням починається перехід до держави. За цей період людина здійснила цілий ряд винаходів і відкриттів: почала виготовляти знаряддя праці, а не брати в готовому вигляді, що стало основою переходу від привласнюючого до виробляючого господарства. Перехід до землеробства і скотарства був завершальним процесу становлення виробляючого господарства.

Відсутність додаткового продукту із-за низької продуктивності праці було основою «первісного комунізму», зрівнялівки в розподілі матеріальних благ. Без додаткового продукту неможлива була експлуатація чужої праці і цивілізації – міського життя, ремесла, науки, тому, що кожний мав примітивно добувати їжу. Його поява буде пов'язана із технічним прогресом в наслідок чого зростала продуктивність праці. Надлишковий продукт забезпечив матеріальну основу появи людей, які самі не займалися добуванням їжі – ремісники, люди науки і мистецтва. Виникла мінова торгівля, почався поділ суспільства на класи і зміцнення держави.

Руйнування первісного суспільства в багатьох регіонах світу відбувалось у різні часи. Відмінними були також моделі подальшого господарського розвитку. Наприкінці IV тис. до н. е. в Месопотамії, а потім у Єгипті виникли перші цивілізаційні об'єднання на основі яких утворилися держави.

2. Особливості господарського розвитку України. Трипільська культура.

На території сучасної України людина з'явилася приблизно 1 млн років тому в епоху раннього палеоліту. Давне різноетнічне населення первісного суспільства на території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи: кам'яний, міднокам'яний, бронзовий й ранній залізний вік. В Україні є численна кількість пам'яток цих періодів – археологічних розкопок давніх стійбищ і поселень. Цікавим прикладом високого господарського й культурного розвитку міднокам'яного віку (IV–II тисячоріччя до н. е.) на території України була так звана трипільська культура (за іменем села Трипілья на Київщині, де були знайдені перші пам'ятки того періоду). Трипільці у своєму

розвитку пройшли епохи Дикості й Варварства. Господарство трипільців носило комплексний характер. Найбільш розвинене було землеробство. Врожаї зернових збирали серпом, що мав гострий кремнієвий вкладиш. Боршно одержували за допомогою кам'яних зернотерок. Важливою галуззю було тваринництво – розведення робочої худоби, свиней, кіз. Допоміжними галузями залишалися полювання, рибальство, збирання. Розвивалася спеціалізація ремесел: виготовлялися більш досконалі знаряддя – сокири, серпи, голки. У гончарній справі застосовувався гончарний круг. Поширювалося прядіння й ткацтво, основою яких були овеча вовна й переробка льону. Трипільці жили в дерев'яних або глинобитних будинках, дах покривали соломною або очеретом. Деякі вчені вважають, що трипільці стали праосною українського народу і освоїли територію від Дніпра до Дністра. Інші навпаки, вважають, що трипільці не є прямими предками українського народу. Під тиском народів північноєвропейського походження (прагерманці, прибалти, праслов'яни) і степових (скіфи, сармати), що прийшли на цю землю, трипільці поступово зникають. Частина цього народу ввійшла до складу прадавньої спільності, що при всіх численних вторгненнях залишалася ядром етносу аж до праслов'янської пори.

Початком залізного віку на території України вважають XII–VIII століття до нашої ери, пов'язані з кіммерійською, скіфською, сарматською й ранньою слов'янською культурами. Для історичного прогресу на землях України велике значення мала епоха античної цивілізації Південного Причорномор'я. Давньогрецькі держави (Ольвія, Херсонес, Пантікапей і інші) дуже вплинули на економічний, політичний і культурний розвиток не тільки сусідніх з ними скіфів, сарматів, кіммерійців, а й більш віддалених праслов'янських племен. Одним із провідних напрямків економічної активності греків була торгівля, особливо із слов'янами (склавіни, анти). Останні продавали грекам зерно, мед, віск, хутро, шкіри, рибу, сіль, будівельний ліс, рабів. Греки в обмін пропонували зброю, тканини, вино, шкіряні і ювелірні вироби, предмети домашнього побуту. Особливо активною була торгівля хлібом. Античні міста Причорномор'я закуповували його для себе й для експорту в Грецію.

Праслов'яни і їхні послідовники перейняли в греків ряд городніх і садових культур: капусту, огірки, виноград. Певний вплив на них спричинили й сусідні народи (наприклад, деякі навички, звичаї, мовні запозичення простежуються від скіфів). Таким чином, праслов'яни довгий час перебували під впливом двох протилежних за своїм соціально-економічним змістом сил – напівдикого скифсько-сарматського степу й цивілізованого периферійного грецького світу. Слід зазначити, що в екстремальних умовах безперервних

вторгнень, війн, розрухи слов'янські племена антів, склавівів все-таки зберегли свою територію для проживання й консолідували слов'янські народи.

У другій половині першого тисячоріччя нашої ери на території України створюється група слов'янських племінних союзів – провісників державності (поляни, деревляни, радимичі, сіверяни й інші), які вважаються предками українського народу. Первинним осередком суспільства була велика патріархальна родина – співіснування декількох поколінь, житла яких виходили на загальний двір. Тут розташовувалися їхні господарські будівлі. Патріархальна родина була основною господарською ланкою, що поєднувала, виховувала й забезпечувала виживання всіх її членів. Кілька таких родин становили рід, а роди поєднувалися у плем'я на чолі із князем. Виживання етносу й поступальний розвиток його продуктивних сил стали можливі внаслідок максимальних зусиль патріархальної родини, з її кооперацією й поділом праці, колективісткою психологією й трудовою мораллю, суть якої – в обов'язковості праці. Таким чином, з давніх часів населення, що проживає на території сучасної України, було складовою частиною еволюції людства. Через первіснообщинний спосіб виробництва пройшов кожний народ.

Основним мотивом матеріальної діяльності первісної людини було виживання в екстремальних природних і соціальних умовах. Із проблемою виживання безпосередньо зв'язані всі винаходи в сфері знарядь праці. Їх людина не одержала в готовому виді, як і не одержала інформації про спосіб їх виготовлення. Досвід досягався незліченною кількістю проб і помилок. От чому первісне господарство розвивалося повільно. Однак первісна епоха має величезне значення в історії господарства. У цей період були створені найважливіші галузі економіки: сільське господарство й ремісниче виробництво; виникли основні типи економічних структур – привласнюоче й відтворююче господарство, натуральне із зародками товарного обміну. Створюються основні соціальні інститути: рід, громада, родина, власність, релігія.

Характерними рисами первісного господарства є: примітивні знаряддя праці, загальна (общинна) власність на основні засоби виробництва, колективна праця, зрівнювальний розподіл благ. Створення життєвих благ на основі колективної праці й зрівнювальний розподіл цих благ виступає основним законом первісного способу виробництва.

3. Господарський розвиток та економічна думка ранніх світових цивілізацій.

Цивілізація – це специфічний, своєрідний розвиток у комплексі характеристик матеріального, духовного, соціального життя тої чи іншої групи країн, народів (або окремої країни, народу) на визначеному історичному етапі. Невід'ємним атрибутом цивілізації є наявність держави і писемності. Саме з появою писемності у процесі

переходу від протодержави до держави визначається у різноманітних законах її утворення та існування.

Якщо взяти за основу ці фактори, то відлік часу передумов зародження цивілізації на Землі слід вести з аграрної неолітичної революції. Саме десь у X – VIII тис. до н.е. в період нового кам'яного віку (неоліт) на Близькому Сході первісні люди почали перехід від привласнюючого господарства до виробляючого. Цьому допомагали сприятливі кліматичні умови. Зникнення мамонтів у останнє зледеніння значно ускладнило проблему добування їжі. Щоб вижити люди почали збирати трави, ягоди, різноманітні плоди. Почався природний відбір найбільш придатних для харчування рослин і плодів, водночас проходило одомашнення собак, свиней, овець, кіз та інших тварин. Процес доместикації (окультурення, одомашнення) проходив у відповідності з особливостями клімату, рельєфу місцевості, звичок людей. Це перетворилося у стале заняття людей землеробством і скотарством, тобто своїми руками, своєю працею виробляти продукти харчування, а із шкур кісток тварин, каменя, глини і дерева майстрували одяг, предмети побуту, прикраси і т.п.

Так почався перший в історії розподіл праці. Землероби переходили до осілого способу життя, будували поселення на основі яких виникли міста. У господарському житті землеробські общини у більшості мали змішаний характер – вони цікавилися і тваринництвом, так як необхідна була тяглова сила, в тому числі і для перевезення товарів. Разом з тим, багато було і пастушачих племен, які займалися тільки тваринництвом. Значна частина із них з часом перетворилася в агресивні кочові орди, які розоряли землеробські поселення, міста і цілі царства.

У процесі суспільного розвитку почати виділятися групи людей, які займалися ремеслом і первинною міноюю торгівлею. У процесі удосконалення розподілу праці зростала торгівля. З'явилися гроші, що стало основою зародження товарно-грошових відносин. Почався перехід до формування виробляючого господарства, який у Стародавньому Сході завершився до IV тис. до н.е. Пізніше людство вступило у бронзовий вік, зародилися перші вогнища цивілізації. Почався новий відлік часу.

Історія давньої цивілізації охоплює період із середини IV тисячоріччя до н. е. до падіння Західної Римської імперії в V ст. н. е. Приблизно із середини IV–II тисячоріччя частина людства зробила гігантський прорив – перейшла від первісності до цивілізації (від лат. *civis* – міський, державний, що протистояло поняттю *silvaticus* – лісовий, дикий, грубий). У середині IV–III тисячоріччя перші осередки цивілізації виникають у Месопотамії (Межиріччя), у Єгипті; в III і II тисячоріччях в Індії й Китаю – відповідно в долинах рік Тигр і Євфрат, Ніл, Інд і Ганг, Хуанхе і Янцзи. Давній Схід не випадково став

батьківщиною людської цивілізації (у той час Європу майже суцільно покривали густі ліси й тільки подекуди були стоянки давніх мисливців). Ці регіони відрізнялися м'яким помірним кліматом, родючими легкооброблюваними ґрунтами, що вимагають поливу водою. Але використовувати сприятливі умови були не просто – низов'я рік заболочувалися, а трохи далі від ріки від спеки земля висихала, перетворюючись у напівпустелю. Була потрібна праця багатьох поколінь, щоб осушити болота, прорити канали для рівномірного постачання води, побудувати греблі для регулювання стоку води.

Спочатку зрошувальні роботи велися громадами в межах зайнятої ними території. Зі збільшенням числа населення й розширенням оброблюваної землі виникла необхідність створення єдиної іригаційної системи, що діє на всій заселеній частині річкової долини. Це вимагало об'єднання громад і посилення їхніх господарських зв'язків. Тому на два-три тисячоріччя раніше за Європу для виконання, у першу чергу, творчих функцій виникають держави, розташовані уздовж великих рік. Найбільшою з них був Єгипет, і сьогодні територіально існуючий у тих же межах. Оскільки перші цивілізації з'явилися в долинах рік, які відігравали величезну роль у житті людей, то ці цивілізації одержали назву річкових. Люди регулювали ріки, але їхнє життя також регулювалося ріками. «Ріки – це вихователі людства», – відзначав російський історик ХХ ст. Л. І. Мечников. Англійський історик ХХ ст. А. Тойнбі формулює в цьому зв'язку теорію «виклику й відповіді»: природне середовище самим фактом свого існування посилає виклик людям, які повинні створювати штучне середовище, борючись із природою й пристосовуючись до неї. У всіх державах Давнього Сходу з незначними особливостями існували два сектори економіки:

– общинний сектор, у якому власність на землю належала територіальним громадам, а рухоме майно було приватною власністю общинників, які обробляли виділені їм наділи;

– державний сектор, куди входили землі, що належали державі в особі царя, а також землі, подаровані храмам. Працювали тут формально вільні, але безправні, так звані царські люди. Частина царських і храмових земель роздавалась на період служби царським вельможам і воїнам, храмовій адміністрації.

Зростання землеробства й розвинуте тваринництво стимулювали розвиток ремесел і торгівлі. Добре була розвинута металургія: спочатку було освоєне виробництво міді, потім бронзи й заліза. Високої якості досягли ювеліри. У Єгипті був винайдений пергамент (робився зі шкіри) для письма. Вражає майстерність каменярів, які споруджували над внутрішніми галереями й камерами пірамід надмірні перекриття, що надійно витримували колосальний тиск на них, а стіни гробниць і храмів прикрашали філігранними рельєфними зображеннями, використовували так ретельно відшліфовані й припасовані одна до одної багатотонні кам'яні брили, що між ними не можна просунути навіть кінчик цигаркового

паперу. Більше того, єгипетські будівельники пробивали нові тунелі й камери в уже побудованих пірамідах. Приголомшує обсяг робіт, виконаних ними протягом доби Стародавнього царства (2800 – 2250рр. до н.е.), який лише на спорудженні пірамід перевищував 12 млн куб. м. Зведення пірамід є підтвердженням активних торговельних зв'язків Стародавнього Єгипту з Близьким Сходом, Африкою, Азією. Регулятором торгівлі був адміністративний апарат, який слідкував за рухом суден по Нілу. Розвитку торгівлі сприяло винайдення у III тис. до н.е. свого варіанту ієрогліфічного письма, що сприяло утворенню торговельних факторів із усією системою пайових організацій (відома така єгипетська факторія у Фінікії).

У порівнянні з іншими ремеслами добре було розвинуте військове виробництво. Так в 3000 р. до н. е. у Месопотамії з'явилися бойові колісниці, в I тисячоріччі до н. е. були створені облогові механізми – тарани для пробивання фортечних стін і воріт.

Характерними рисами економічної думки Давнього Сходу були:

– прагнення зберегти натуральне господарство та засудити з позицій моралі того часу розвиток товарно-грошових відносин;

– донауковий характер економічних поглядів, які ще не виділилися в окрему систему знань із суспільної думки й найчастіше проявлялися в економічній частині законодавства, дидактичних трактатах, і релігійних канонічних текстах.

У Давньому Єгипті в IV тисячоріччі була створена теократична держава з розгалуженою системою державно-бюрократичного управління. Людина у стародавньосхідних деспотіях стає приватним власником землі, якщо: причетний до влади, є членом правлячої еліти; отримують власність від влади за особливі заслуги; беззаперечно служать владі.

У результаті у східних цивілізаціях формувалася не класова, а класово-станова система. Тобто соціальні стани формувалися у залежності від господарських або державних функцій їх членів.

В адміністративно-господарських документах і різному роді трактатах ми не знайдемо наукових, абстрактних міркувань про сутність економічних явищ і процесів, їх можна віднести до нормативної економіки (як повинно бути), до звичайної господарської практики. Так в «Повчанні гераклеопольського царя своєму синові Мерікару» (XXII ст. до н. е.) розповідається про політичні й економічні функції фараона, його діяльність з підвищення ефективності управління апаратом чиновників, забезпечення процвітання держави. В «Повчанні Ахтоя» (XX ст. до н. е.) йдеться про переваги кар'єри переписувача-чиновника в строго регламентованій господарсько-бюрократичній системі в порівнянні з іншими професіями. У «Прореченні Іпусера» описується соціально-політичний переворот

у Єгипті XXIII–XXI ст. до н. е. Автор докоряє фараону в нездатності управляти державою, дає поради з відродження сильної централізованої влади, недопущення громадянської війни, відновлення могутності Єгипту.

Для *Пізнього періоду* (I тис. до н.е.), для якого були характерні тенденції до розвитку ринкових відносин, джерелом економічної думки стали архівні документи (дарування землі храмам, договори про оренду і найом). Документи розкривають умови функціонування капіталу, який приносить проценти, що є свідченням розвитку товарно-грошових відносин. Процент з позики складав 150-200%. Тобто, по своєму змісті усі документи відображали такі найважливіші соціально-економічні питання: 1) економічні відносини рабів і рабовласників; 2) про державну власність на землю; 3) питання раціонального управління господарською діяльністю; 4) про природній і правомірний характер нерівності у суспільстві (стародавні єгиптяни стверджували: „Навіть дерева нерівні між собою, як же можуть бути рівні люди?“).

Ці ж документи свідчать про ефективну роботу централізованого управління по мобілізації, умілому плануванню і перерозподілі матеріальних ресурсів у відповідності до потреб суспільства. Система державного господарювання функціонувала багато віків. Цивілізація Стародавнього Єгипту нагромадила величезні знання, які передавалися у віки, а також поширювалися горизонтально в сусідні країни і континенти.

У той же час громіздка державна машина управління, панування бюрократії, концентрація податків в інтересах держави заважало розвитку ініціативи окремих виробництв. Цивілізація Єгипту вступила в стадію занепаду.

Найвідомішим з раних пам'яток економічної думки є зведення законів Давньовавилонської держави «Закони Хаммурапі» (XVIII ст. до н. е.), назване ім'ям пануючого в той час царя в 1792–1750 р. до н. е. У 1902 р. при розкопках на території сучасного Іраку французькі вчені знайшли кам'яну стіну із клинописними записами 282 законів. Закони свідчили про високий рівень культури того часу. Основна тема Законів – створення умов «щоб сильний не пригноблював слабого». Одночасно визнавалося природним і вічним майновий і соціальний розподіл на вільних общинників, царських людей і рабів. Закони були спрямовані на збереження традиційних соціальних інститутів, общинної власності на землю, обмеження товарно-грошових відносин і введення їх у рамки, що не підривають натуральне господарство. Упорядковувалися відносини оренди землі й найму; обмежувалося лихварство й боргове рабство в інтересах держави. Підкреслювалася необхідність обліку надходжень і витрат (праобраз бухобліку). За порушення законів передбачалася система покарань – штрафи, компенсація потерпілим і навіть страта.

Стародавнім пам'ятником суспільної думки Індії є «Закони манну» («Дхармашастра Ману») – збірник релігійних і морально-правових норм, обов'язків (дхарма), що визначають поведінку людини (XI ст. до н. е.). Закони приписуються міфологічному родоначальникові людей Ману. У них обґрунтовується божественний, а значить і вічний розподіл суспільства на касты, де кожна має свої обов'язки; розглядаються відносини власності, правила торгівлі, контролю за цінами, найму на роботу, оплати праці, накладення штрафів.

Приблизно в XIII ст. до н. е. у Давньому Ізраїлі створюється Старий Завіт. Ці п'ять книг одержали назву П'ятикнижжя Мойсея, або Тори («Вчення»). Ідеологічною основою правових норм у Старому Завіті було поняття «правди» і «справедливості». Поняття справедливості, сформульоване три тисячі років тому, складалося у визнанні недоторканності шести основних прав людини: на життя («не вбий»), власність, одяг, житло, працю, відпочинок. Ідеї Тори, особливо господарсько-економічні, сприйняті християнством, вплинули на розвиток західної цивілізації, а в переломленні через Коран і на мусульманський світ.

Питання і завдання студентам:

1. Дайте характеристику господарській діяльності людей на різних етапах первісного суспільства за наступними параметрами:

а) форми власності;
б) основні види господарської діяльності привласнюючого та відтворюючого господарств;

в) основні форми суспільно-господарської організації.

2. Які причини розкладання первісного суспільства?

3. Чому в країнах Давнього Сходу сформувалася централізована державна система господарства, азійський спосіб виробництва?

4. Які особливості економічної думки країн Давнього Сходу.

5. Які основні економічні ідеї, проблеми висвітлюються в письмових джерелах держав Давнього Сходу?

Тема № 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – Vст. н.е.).

Навчальні питання:

1. Суспільство кріто-мікенської цивілізації та особливості його господарської сфери.

2. «Осьовий час» та становлення сучасних цивілізацій.

3. Східна цивілізація та її характеристика.

4. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав.

Опорні поняття:

«осьовий час»; Поліцентризм; приватна власність; Артхашастра; «дійсна» вартість; «ринкова» вартість; Конфуціанство; Легізм; Поліс; реформи Солона; метрополія; демос; автаркія; плебеї; патриції; латифундії; люмпени; парцели; колони; протофеодальні відносини;

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Суспільство кріто-мікенської цивілізації та особливості його господарської сфери.

Центром раннього етапу античності (кінець III — середина II тис до н е) був острів Крит, а трохи пізніше — та частина грецького материка, де знаходиться місто Мікени. Загалом культуру цього періоду (приблизно XV ст. до н.е.) називають кріто-мікенською. Резиденцією верховного правителя Криту був Кнос, місто біля північного узбережжя острова. У 1900 р. видатний англійський археолог А. Еванс приступив до розкопок давнього міста Кнос, де він знайшов великий палац, побудований наприкінці III тис. до н. е. і повністю перебудований близько 1700 р. до н. е.

Кносський палац змусив пригадати грецький міф про Лабіринт. За міфом, на Криті колись царював правитель Мінос — цар, законодавець, глава морської держави. Пасифая, дружина Міноса, запалала божевільною пристрастю до бика і накликала на острів нещастя, породивши дивовижного Мінотавра. У Міноса був підземний палац — Лабіринт, із якого неможливо було знайти вихід. Цар загнав жажливе чудовисько в Лабіринт. Раз на дев'ять років Мінос віддавав йому на поживу сімох юнаків і дівчат.

Афінському героєві Тезею вдалося вбити Мінотавра і вийти з Лабіринту за допомогою клубка ниток, який дала йому Аріадна. Це могло б бути казкою, якби розкопки на Криті не показали, що Лабіринт справді існував. Сказання про дивовижну людину-бика Мінотавра теж мало історичну основу на покритих фресками стінах Лабіринту, а також на кам'яних глеках палацу постійно зустрічаються зображення цієї істоти. Крит — острів вулканічного походження, і часті землетруси породили міф про бика-хитуна, якого потрібно було умилостивити, приносячи людські жертви. На фресках, у скульптурних зображеннях збереглася інформація про священний танець з биками, що виконувався спеціально відібраними і навченими юнаками й дівчатами — таврополами. Їхнє життя було дуже коротким — у 14—15 років вони віддавали сили в останньому танці, де їхніми партнерами були бики, вирощені в особливих храмових черехах. Таврополи гинули, принесені в жертву нічним підземним божествам. Пізніше

палаці, подібні до кносського, були виявлені й в інших місцях Криту. Можна було зробити висновок, що вже з XXII ст. до н. е. на Криті існували ранньокласові держави. Особливої могутності й культурного розквіту критське суспільство досягло в XVIII—XV ст. до н. е.

Розкопки на Криті й у Мікенах показали зв'язок двох культур. Виникло таке поняття, як крито-мікенська культура. Стало зрозуміло, що це була цивілізація епохи бронзи з розвинутим суспільним ладом, з високим рівнем техніки й культури. Мешканці о. Крит активно займалися землеробством, скотарством, садівництвом, виноградарством. Найпоширенішими галузями ремесла були: гончарна справа, металообробка, ткацтво та виготовлення одягу з вовни (практикували стиль міні), кораблебудування. У палацах було налагоджено водопостачання та каналізація. Люди активно торгували, особливо з країнами давнього сходу. У якості грошей використовувалися металеві злитки. Володіючи потужним флотом володарі Криту вели агресивну зовнішню політику, головним вектором якої був р-н Егейського моря. Домінування на морі називалося таласократією.

Критські міста й палаці були зруйновані в середині II тис. до н. е. у результаті виверження вулкана на острові Санторин в Егейському морі й викликаного ним землетрусу. Панування в Егейському басейні перейшло до ахейців, які жили в містах-фортецях материкової Греції. Критської культури не стало, але ще біля трьох сторіч близька їй мікенська культура існувала на грецькому материку.

2. «Осьовий час» та становлення сучасних цивілізацій.

У період становлення людського суспільства й ранніх цивілізацій панувало міфологічне мислення, де людина ще не виділяла себе із природного світу. Цей час німецький філософ К. Ясперс назвав доісторичним. По мірі подальшого розвитку суспільства міфологічна свідомість змінюється новою системою уявлень про світ. Цей період деякі вчені назвали революційним, а К. Ясперс – «осьовим часом» для опису фундаментальних історичних зрушень, що відбулися в I тисячоріччя до н. е. у Давньому Китаї, Давній Індії й Середземномор'ї. Тоді відбувся самий різкий поворот в історії. З'явилася людина нового типу, яка збереглася й донині.

До числа найважливіших подій і процесів «осьового часу» К. Ясперс відніс формування філософських напрямків у Китаї й Індії, пов'язаних з осмисленням дійсності, вчення Заратустри в Ірані про світ, у якому йде боротьба добра зі злом, виступи пророків у Палестині, що викривали народ і царів і відкрили шлях до морального очищення, час Гомера, філософії Параменіди, Геракліта, Платона. К. Ясперс відзначає, що всі ці події й імена пройшли протягом декількох сторіч майже одночасно, незалежно один від одного.

Які були причини одночасності процесів у давньогрецькій, китайській і індійській цивілізаціях, які практично не контактували один з одним? До числа факторів, що зробили можливим революційні зрушення в «осьовий час», можна віднести наступні:

1. Кліматичні зміни – «похолодання залізного віку» – спричинили істотний вплив на розвиток цих цивілізацій. Виникли й розвивалися соціально-економічні кризи, що призвели до значних змін у господарському й культурному житті. «Скорочення обсягу суспільного продукту, зменшення частки надлишкового й, можливо, недовироблення необхідного викликали соціальну напруженість, поставили під сумнів попередню соціальну організацію суспільства, систему розподілу й нерозподілу благ і її ідеологічне обґрунтування. Пануючі верстви для збереження свого положення в суспільстві були поставлені перед необхідністю очолити пошук шляхів підвищення продуктивності праці, маючи спокусу найлегшим шляхом компенсувати втрати за рахунок пограбування сусідів. Соціальна напруженість, великі й малі війни характерні для Греції й Китаю з IX–VIII до II століття до н. е. Одночасно йшов пошук нових форм соціально-політичної організації суспільства й нових технологій, що підвищують продуктивність праці, насамперед у землеробстві».

2. Доповнюючою причиною, що сприяла революційним зрушенням, за версією філософа В. Пантіна, був поліцентризм, що панував в осьовий час у політичному, соціально-економічному і культурному житті. Це було пов'язане з одночасним існуванням безлічі політичних утворень: царств у Китаю, держав і князівств в Індії, міст полісів у Давній Греції. У зв'язку із цим Ясперс зробив висновок, що «у цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені основи світових релігій, які і сьогодні визначають життя людей».

Руйнування міфологічного сприйняття світу, з його стабільністю й споконвічною повторюваністю природи й життя людини, змусило її шукати нові питання й відповіді на них. Людина побачила дисгармонію життя й спробувала зрозуміти її закони, виробити до неї своє ставлення. І головне, почав складатися образ ідеального світу, у якому людство прагнуло усвідомити, яким має бути світ, люди й відносини між ними. Тепер смерть не сприймається як просте продовження земного існування. У потойбічний світ переноситься ідеал справедливого й гармонійно влаштованого життя. Формуються релігії «порятунку» (конфуціанство, буддизм, іудаїзм), засновані на детально розробленій етиці, за допомогою якої можна звільнитися від гріхів, перебудувати себе та життя так, щоб воно відповідало ідеалам божественної справедливості. Бог тепер персоналізує не таємничі сили природи, а справедливість, вищий ідеал добра.

Таким чином, в «осьовий час» були розглянуті всі можливості філософського осмислення світу, випробувані різні варіанти політичного устрою – від демократії до тиранії, виявлена релігійна творчість (різноманітні культу й вірування, політеїзм і монотеїзм), у мистецтві сформувалися різні напрямки й стилі (у зодчестві, скульптурі, поезії...). «Осьовий час» замість деспотії сформував нову політичну організацію суспільства – полісню адміністративно-територіальну структуру, що припускає приватну власність при подальшому розширенні громадянських прав. Уперше приватновласницькі відносини проявилися в античній Греції на початку VI ст. до н. е. (у ході реформ Солона), які поєднувалися з товарним виробництвом, орієнтованим на ринок, з експлуатацією приватних рабів, праця яких здобувала все більше господарське значення при слабкій централізованій владі й при сильному самоврядуванні громади, міста-держави (поліса). У результаті склалася система суспільних відносин, де держава не володар, а інструмент у руках поліса. «Поступово затвердилася аксіома: головне – права громадянина, вони не підлягають сумніву й священні, включаючи право на приватну власність».

Державна, обцинна (суспільна) і приватна власність строго розділені й закріплені правом. Влада (на відміну від східних деспотій) відділена від власності. Святенність приватної власності й вторинність державної власності – головна особливість Західних цивілізацій. Ці обставини сприяли соціально-економічному прогресу й гарантії прав громадян. Кінець епохи «осьового часу», – епохи духовних і соціальних пошуків пов'язаний з утворенням централізованих імперій у Середземномор'ї, Китаї, Індії в III ст. до н. е. «Цей час можна розглядати як проміжну фазу між епохами великих імперій, як перепочинок, відданий свободі, як полегшений подих у сфері найбільш ясної свідомості». «Осьовий час» сприяв виникненню й розвитку Західних цивілізацій та розвитку Сходу.

3. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час».

Серед цивілізацій, що виникли на планеті, величезне значення для розвитку економіки й культури Південно-Східної Азії мала індійська цивілізація. Найбільшого розквіту давньоіндійська держава досягла в середині III ст. до н. е. У цей період поширюється буддизм.

В 327 р. до н. е. А. Македонський захопив Північно-Західну Індію, але після його смерті (323 р.) у результаті національно-визвольного руху створюється Індійська держава на чолі із царем Чандрагуптою, радник якого Каутилья написав об'ємну роботу з 15 книг: «Артхашастра», присвячену різним питанням діяльності держави. «Артхашастра» у дослівному перекладі (від артха – користь, шастра – наука) означає – «Наука про користь, вигоду, дохід» або «Трактат про мистецтво політики й досягнення

корисного» . У роботі містяться відомості про суспільні відносини, економіку, політичні інститути. У трактаті пояснюється правомірність соціальної нерівності (розподілу на касти) і рабовласництва. Каутилья піклується про місцевих жителів – арієв, вважаючи, що вони не повинні бути рабами. Рабство – природний стан, що забезпечує нагромадження багатства й досягнення суспільної користі. Працею населення створюється багатство держави, що йде на загальні потреби: будівництво й охорона іригаційних споруд, пільгове землеволодіння (надання поселенцям землі в особисте користування для господарського освоєння окраїн країни), будівництво доріг, розвиток ремесел і торгівлі. Трактат регламентує патріархальне рабовласництво аж до викупу рабом себе з рабства. Автор висловлює ідеї про необхідність втручання держави в економіку, регламентацію суспільних відносин. Цар (раджа) покликаний забезпечити правильний напрямок діяльності людей. Для цього він має добре знати політику про створення, заощадження, збільшення й розподіл багатства. Від того, яку політику буде проводити цар, залежить розвиток або занепад країни. Кінцева мета політики – збагачення скарбниці держави за рахунок податків з населення, митних зборів, штрафів, прибутків державних підприємств. Оцінювати діяльність державних чиновників Каутилья пропонує залежно від того, як вони поповнюють скарбницю. Податки розглядалися як винагорода царю за охорону від зовнішніх погроз і внутрішньої смуту.

У роботі вперше в історії економічної думки знаходимо питання про вартість товару як зародок трудової теорії вартості. Розрізнялися «дійсна» вартість як кількість днів праці, необхідних для виробництва товару, і «ринкова» вартість, формована при купівлі-продажу під впливом конкуренції. Державі надавався нагляд за торгівлею: продавати можна було тільки перевіреними вагами; торговці повинні були платити в скарбницю мито; надмірна гонитва за прибутком повинна припинятися законом аж до конфіскації; «ринкова» вартість не могла перевищувати «дійсну» більш ніж на 5–10 %; регулювання цін мало здійснюватися за рахунок створення державних запасів. Каутилья висловив ідею створення активного державного бюджету за рахунок зростання доходів і зменшення витрат.

З трактату ми також довідаємося про основні заняття населення, серед яких головним вважалося землеробство. Общинники вирощували пшеницю, ячмінь, овочі, бавовну, цукровий очерет, рис, що саме з Індії поширився всім світом. Зі зростанням майнового розшарування усе більше землі зосереджувалося в руках багатіїв, а бідні брали землю в оренду. Розширенню приватного землеробства сприяла роздача землі брахманам, чиновникам, військовим. Земельні ділянки стали продавати, дарувати, здавати в оренду. Високого рівня досягло ремесло: гончарне, ювелірне, роботи з металів, зодчество

(архітектура), ткацтво(вироби з бавовни, льону, шовку). Ремісники об'єднувалися в професійні союзи, подібно середньовічним цехам у Європі.

Розквіту економіки в IV–III ст. до н. е. сприяв розвиток науки – астрономії, математики, медицини. Були створені системи писемності, що стали основою писемності в Південно-Східній Азії. Ще в II тисячоріччі астрономи створили календар, де рік ділився на 12 місяців. Медики систематизували знання з анатомії людини, вивчали лікувальні властивості рослин і виготовляли ліки. З'явилися спеціалізовані лікарі: терапевти й хірурги. Хірурги разом з ремісниками розробили безліч хірургічних інструментів – скальпелі, зонди, шприци, голки. Лікарі робили пластичні операції. Знання індійських учених перейшли до арабів, а потім у Європу.

У середині I тисячоріччя, в «осьовий час» у Китаї відбуваються важливі зміни у всіх сферах громадського життя. У політичній сфері це була епоха роздробленості, поліцентризму. Приватні особи та держава усе більш активно використовують працю рабів (у сільському господарстві, ремеслі). Ван (цар, імператор) не тільки був світським верховним правителем, але й обожнювався («син неба»), тому вважалося, що вся земля належить йому. Для утримання держави з населення збиралися податки, головні з яких: з орної землі – 1/10 урожаю, з гір і озер – 1/4 доходу, торговельний збір за місце на ринку й при укладанні торговельних контрактів. Пізніше з метою збільшення доходів держава ввела монополію на сіль і залізо. В «осьовий час» (на 500 років пізніше інших давньосхідних країн) освоюється плавка заліза, що створює умови для розвитку землеробства й ремесла. Провідною галуззю в економіці було сільське господарство. У західному Китаї було розвинене скотарство, у східному – землеробство. Вирощувалися просо, ячмінь, пшениця, рис; знаряддями праці були мотика, пізніше – плуг. У зв'язку з активним створенням іригаційних споруд у басейнах рік Янцзи й Хуанхе відбувається розширення оброблюваних земель і їх все більш ефективне використання. Китайці першими стали застосовувати органічні добрива й вести боротьбу зі шкідниками сільськогосподарських рослин; першими стали займатися шовківництвом.

Давній Китай славився своїми ремеслами. Добре було розвинене гончарне ремесло: висота глиняних глечиків досягала одного метра. Китайці першими винайшли порцеляну; на основі водяного колеса створили ткацький верстат, що одночасно міг ткати 32 тонких шовкових ниток. У результаті Китай став монополістом у виробництві шовку.

Для розвитку ремесел було потрібно добувати не тільки руди металів, але й вугілля, тому широко були розвинені шахтна й гірничорудна справи. Китайці першими стали застосовувати природний газ для випарювання солі, а в наступні сторіччя й для побутового опалення, використовуючи бамбукові трубопроводи.

Зріст обсягу надлишкового продукту (у зв'язку з гарними врожайми 2–3 рази на рік та з розвиненим ремеслом), а також відокремлення скотарських і землеробських районів призвели до розвитку торгівлі. Розвинені товарно-грошові відносини сприяли появі монетної форми грошей, а пізніше через багато сторіч (800 р. н. е.) вони першими у світі винайдуть паперові гроші. У Європі перші паперові гроші з'явилися лише в 1601 р. у Швеції. Держава регламентувала торгівлю, встановлювала своїми актами якість і ціну товару. Будучи країною з високим рівнем розвитку ремесла й світовим монополістом у продажі шовку й порцеляни, Китай вів активну зовнішню торгівлю із Середньою Азією, Римською імперією.

У Китаї добре було розвинене дорожнє будівництво (в III ст. до н. е. загальна довжина державних доріг становила 6500 км); в V ст. до н. е. ріки Хуанхе і Янцзи були з'єднані каналом довжиною 400 км; Велика Китайська стіна (II ст. до н. е.), призначена для захисту від північних кочівників, представляла спорудження (з відгалуженнями) загальною довжиною 6100 км, шириною стін – 5 м, висотою – 12 м. У стіні розташовувалося 25 тисяч веж.

Перший університет у Китаї був створений в II ст. до н. е.; в III ст. до н. е. китайці склали географічні карти Давнього Сходу; в II ст. до н. е. створений перший сейсмограф, що фіксує землетруси за 500 км. Китайці винайшли компас, без якого були б неможливі Великі географічні відкриття. Відомі досягнення китайської медицини: з IV ст. до н. е. використовувався оригінальний метод лікування – голковколівання; в III ст. до н. е. застосовувалася анестезія (знеболювання) при операціях; в III ст. до н. е. китайцям була відома система кровообігу.

Своєрідність економічної думки Давнього Китаю невід'ємна від самобутності китайської цивілізації, географічно віддаленої від інших країн. Основні економічні ідеї формувалися в руслі двох основних напрямків суспільної й релігійної думки – конфуціанства («традиційне»), представлене Конфуцієм і його послідовниками, і легізму («тоталітарне»), представлене Шан Яном і іншими легістами («законниками»). Ці напрямки склалися в IV–III ст. до н. е. як офіційна державна ідеологія й вели між собою гостру полеміку з багатьох філософських, соціальних і господарських питань. Основні постулати Конфуція (551–479) викладені в збірнику «Бесіди й міркування» («Лунь юй»), записані його учнями, де обґрунтовується ідея «громадського порядку», відповідно до якої Бог створив світ, але потім усунувся від втручання в розвиток життя на землі. Тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється й регулюється державним правом. Конфуцій створив прецедент для розуміння об'єктивності законів господарського життя. На основі «розуму», розуміння

кожним свого місця в суспільстві, філософ обґрунтував класове суспільство: виправдав рабство, соціальну ієрархію, вважаючи її незмінною, оскільки вона була створена Богом.

Важливо також відзначити, що, на думку цього мислителя, праця приумножує багатство народу і того, хто ним володіє. Конфуцій вважає природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родової аристократії та неродовитих рабовласників. Пов'язуючи всі існуючі протиріччя в імперії з особистою власністю, він усе ж таки надає їй перевагу.

Держава, на думку Конфуція, повністю копіює сім'ю: керівник — це «батько народу», підлегли — «його діти». Він виховує їх, піклується про те, щоб у них були одяг і їжа. В «сім'ї» в результаті вільних «дій» керівника більш рівномірний розподіл багатства, збалансованість доходів і витрат завдяки «власній» поміркованості.

Концепція досконалої людини займає найбільш вагоме місце в ученні Конфуція. Індивід має володіти вищою мірою відповідальності, бути гуманістом у всіх відношеннях і керуватися вищими моральними принципами. Кожний намагається мати багатство й достаток, бути шанованою в суспільстві людиною, проте досягти цього стану він зобов'язаний чесним шляхом, особистою працею.

На думку Конфуція праця приумножує добробут як правителя, так і народу, таким чином, абсолютно оправдано співіснування як приватного володіння родової аристократії, неродових рабовласників, так і колективної власності селянських общин. Він взаємопов'язує наявність багатства правителів із багатством народу, підкреслює, що багатство правителя залежить від багатства народу.

За Конфуцієм, суспільство поділено на стани Богом і природою, але при цьому він закликає до морального вдосконалення, до досягнення природних правил про повагу до старших і про синівську шанобливість і дружбу між братами.

Таким чином, відповідно до вчення Конфуція, «у народу буде достаток», якщо уміло господарювати при регламентованих патріархальних відносинах. Порядок, достаток залежать від багатьох факторів, але особливу увагу серед них Конфуцій приділяє «мистецтву керувати народом». «Керувати — це діяти правильно. Якщо зумієш правильно керувати, то хто ж посміє вчинити неправильно?» Вчення Конфуція націлене на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів. Він закликав до зміцнення влади верховного керівника Китаю. Обґрунтував необхідність державного регулювання цін.

Інтереси сформованої в IV–III ст. до н. е. тоталітарно-бюрократичної системи в Древньому Китаї захищали легісти. Найбільш відомий серед них – Шан Ян (390–338 рр.), правитель області Шан, що відкидав державне керування на основі гуманності й був прихильником твердої централізованої влади. Легісти виступали за сильну державу й нагромадження багатства в скарбниці, за розвиток, головним чином, землеробства й військової справи, за максимальне обмеження торгівлі й контроль за цінами; за примус до суспільних робіт «ледарів, гульвіс, нахлібників». Цікаво, що дискусії між прихильниками цих напрямків зберігають актуальність і для сучасного Китаю.

Таким чином:

- економіка стародавніх східних цивілізацій ґрунтувалася на гіпертрофії державної власності і державного господарювання;
- приватна власність існувала, але тільки у вигляді «дочірньої» по відношенню до державної власності і у тісному взаємозв'язку з нею;
- суспільні відносини у стародавніх цивілізаціях формувалися на основі станово-кастового (а не класового) ладу і системи «поголовного рабства»;
- власне рабська праця не мала великого виробничого значення, основними, безпосередніми виробниками матеріальних благ були члени сільських сусідських общин;
- оскільки власником базових засобів виробництва, землі і води, була держава, виразником якого стає східний деспот, постільки усі поземельні відносини будувалися на базі виплат і, відповідно, мобілізації у царські казни недиференційованої ренти – податку;
- у старосхідних деспотіях формувалася патерналістська система мобілізаційно-роздаткової економіки;
- підсумкове змістовне визначення соціально-економічного життя східних суспільств: це система одержавлених общин.

Стародавній Світ на протязі чотирьох тисячоліть до настання нової ери заклав основи майбутнього цивілізаційного розвитку світового господарства. Його колиска Стародавній Схід формував правила господарських відносин у найдавніших «вогнищах» цивілізації – ранніх державах на території Месопотамії (міста-держави), Єгипту, Індії і Китаї. У їх становленні проявилися уже усі цивілізаційні ознаки: розвинене землеробство і тваринництво на основі досягнень аграрної неолітичної революції і ремісничого виробництва як першого етапу розвитку промисловості. У цей період завдяки появі писемності, монорелігії і зводів законів легально закріплювали утворення держави і її найважливіші функції.

Незважаючи на перевагу натурального господарства, Стародавній Схід дав поштовх генезису ринкових відносин: у формуванні приватної власності у період

переростання родової общини в територіальну і у зародженні ринку землі. Були вони в прогресуючих товарно-грошових відносинах в умовах наявності надлишку продукту в трудовій діяльності і виникнення еквівалентів грошей і у виділенні соціального стану торгівців і лихварів на фоні розподілу праці. Ознаки їх – у появі своєрідного ринку праці, на яких у рабство продавали полонених, а також у регламентації усіх цих відносин у зводах законів царя Хаммурапі, «Артхашастра» та ін.

Значні досягнення матеріальної і духовної культури цих держав були знищені часом і війнами. Але наявні для вивчення сучасниками матеріали свідчать про неповторність старосхідних цивілізацій. На думку вчених, осередком цієї цивілізації стала Месопотамія, яка знаходилася на перехресті важливих торговельних шляхів: морських, річних, караванних. Клімат у цьому регіоні у IV-III тис. до н.е., на думку вчених, був більш вологим, ніж у наші часи, що сприяло становленню і розвитку землеробства і тваринництва. Відкритість простору у порівнянні з замкнутістю Єгипту створювала умови для активних торговельних зв'язків. Тому в часи відсутності широко розвинутого річного і морського судноплавства і переважання прокладання караванних шляхів міста-держави Месопотамії стали на декілька віків переважаючими моделями для наслідування (імітації) в інших регіонах. У деякий часовий період близькосхідний регіон представляв «весь світ» цивілізації. Цивілізаційні основи проявлялися у таких містах-державах, як Стародавній Шумер, Аккад, Ашшур (Асирія), Вавилон та інших, типу, Ур, Урук, Ніппур, Ларс. Вони увійшли у склад стародавніх імперій, які були створені у різні часи на базі перерахованих міст-держав.

Завдяки своїм цивілізаційним досягненням міста-держави Месопотамії і сусіднього Єгипту, у якому також розвивалися товарно-грошові відносини, стали лідерами світового економічного прогресу. Одночасно у них прогресували і соціокультурні відносини. Цивілізаційні досягнення аграрної неолітичної революції і ідеї державності поширювалися на Південну Азію (Індію) і Далекий Схід (Китай). Ці досягнення мали вплив і на інші регіони. Проте, інші природнокліматичні, технічні і технологічні, соціокультурні особливості вплинули на загальну характеристику життя і діяльності людей у тих містах, формували своєрідну модель політичного і економічного розвитку.

Далекий Схід дав сучасній цивілізації світові релігії: буддизм, іудаїзм, іслам. Вершиною його цивілізаційного розвитку, як і всього людства в цілому, в епоху Стародавнього світу вважається період II – I тис. до н.е.

3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав.

Античність - особливий період в історії народів Середземномор'я. Він починається приблизно у VIII ст. до н. е. з формуванням грецьких міст-держав Спарти, Афінів, Фів, з

піднесенням Карфагена, заснуванням Рима, із проведенням перших олімпіад, а закінчується в V ст. н. е. падінням Західної Римської імперії. Досягнення греко-римської цивілізації в матеріальній і духовній сферах лягли в основу подальшого розвитку європейських країн.

Для античності характерне поєднання, співіснування різних політичних і економічних цивілізаційних моделей та укладів. За ці 1300 років багаторазово в різних частинах басейну Середземномор'я було випробувано демократію і деспотію, правління кращих - аристократія і багатих - олігархія, щоб поєднати республіканські та монархічні елементи правління, принципат, військові й адміністративно-бюрократичні системи правління.

Економіка ще мала переважно натуральний характер. Основна маса населення, як і раніше, була зайнята в сільському господарстві, причому в основному в землеробстві. Вироблення тканин і одягу з них - основне заняття жінок і дівчат античності. Однак у цю епоху високого розвитку досягли ремесла, особливо гончарне, ковальське, будівельне. Значних масштабів набирає дорожнє будівництво, кораблебудування; зводять багатоповерхові будинки, прокладають водопроводи, каналізації.

Оскільки не тільки відносно невеликі поліси, а й великі регіони (Греція, Італія) не можуть забезпечити себе всім необхідним, насамперед зерном, а також шовком, спеціями та ін., розвивається і досягає надзвичайно високого рівня торгівля.

Створюються ринки: зерна, худоби, вина, олії, будівельних і оздоблювальних матеріалів, зброї, рабів. Розвиваються товарно-грошові відносини. Створюється єдина, конвертована система мір і ваги. Проводяться широкомасштабні кредитні операції. **Соціальна структура** античної епохи дуже складна.

На вершині соціальної піраміди - аристократія, патриції - великі земельні власники і рабовласники. Їхня частка в населенні (разом із членами родин) коливається від 1,5 до 0,5 %, поступово зменшуючись.

Основну масу населення становить демос, плебей - вільні хлібороби, власники невеликих наділів землі, а іноді й рабів. Це *середній прошарок* античності - гарант міцності й стабільності всієї системи. Його частка становить 50-80 % усього населення, зменшуючись у періоди криз і зростаючи внаслідок реформ. Зниження частки вільних, повноправних хліборобів до рівня нижче 50, а потім і нижче 33 % знаменує собою настання загальної кризи античної соціально-політичної системи.

Основний соціальний конфлікт античності розгортається саме між великими та дрібними землевласниками, їхніми інтересами щодо розподілу землі та інших ресурсів.

На найнижчому щаблі соціальних сходів стоять раби. Спочатку частка їх відносно невелика - не більш як 10 % загальної чисельності населення. Поступово вона зростає і сягає 25-30 %, а в окремих регіонах (наприклад, в Італії) навіть 50 %. У пізній античний період частка рабів знову зменшується, оскільки значну частину їх, зайнятих у сільському господарстві, переводять на орендні відносини, і раби перетворюються в залежних, неповноправних хліборобів - колонів.

Незважаючи на те, що частка рабів, як правило, була істотно меншою від частки вільних землевласників, деякі вчені, наприклад К. Маркс, вважали, що основною суперечністю античності є саме відносини між рабами і рабовласниками і навіть називають античний спосіб виробництва рабовласницьким.

Проміжне становище посідають ремісники. Заняття ремеслом в античну епоху не вважалося особливо почесним. Найчастіше майстерні тримали раби чи вільновідпущеники, а також «іноземці», що не мали прав. Частка ремісників, спочатку дуже невелика (3-5 %), поступово зростає і сягає 10-12 і навіть 15 %.

У двоїстому становищі були й торгівці. Торгівля вважалася заняттям ганебним, і нею займалися переважно іноземці. Проте оскільки заняття це дуже вигідне, знатні люди брали участь у торгівлі, а також у лихварстві через підставних осіб. Частка торгівців, спочатку незначна (1,5-2 % населення), поступово збільшується і становить 7-9 %.

У період пізньої античності формуються ще дві значні соціальні групи: люмпени - позбавлені самостійних джерел існування громадяни, що живуть за рахунок держави та приватних осіб, яким вони надають політичну й силову підтримку, і чиновницько-бюрократичний апарат управління, сформований переважно з вільновідпущеників та збіднілих представників аристократії. Чисельність кожної групи становить 3-4 % населення Римської імперії епохи розквіту й занепаду.

В античний період досягнуто високих показників розвитку виробництва й споживання матеріальних благ. Рівень споживання навіть у рабів був істотно вищий, ніж через тисячу років у селян середньовіччя.

Однак середня тривалість життя залишалася невисокою (30-35 років), оскільки високими були дитяча і материнська смертність, смертність молодих людей під час воєн, що практично не припинялися, епідеміологічна смертність, особливо від чуми та шлунково-кишкових, простудних захворювань.

Проте загальна чисельність населення Середземномор'я за античний період зросла приблизно в три рази - з 20-25 до 70-75 млн осіб. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв сплеску економічної думки в античному світі.

Багато вчених вважають, що джерела сучасної Західної цивілізації слід шукати саме в античності.

Античність – особливий період в історії й культурі Давньої Греції й Давнього Риму. Саме в цих країнах рабовласницький спосіб виробництва, що тривав там із середини I тисячоріччя до н. е. і до середини I тисячоріччя н. е. придбав найбільш розвинені, класичні форми, де головною продуктивною силою стає раб.

Давня Греція в класичний період (V–IV ст. до н. е.) була в авангарді суспільного прогресу. Маючи вигідне географічне положення, стояла на шляхах у Малу Азію, Європу, Північну Африку. Але родючих земель було мало, клімат посушливий, великих рік не було, створювати зрошувальні системи, подібні до річкових цивілізацій Сходу, виявилось неможливим.

В VIII–V ст. до н. е. у зв'язку з аграрним перенаселенням, необхідністю нових джерел сировини, ринків збуту сільськогосподарської й ремісничої продукції, у зв'язку з політичною боротьбою, що змушували переможених шукати долю на нових землях, здійснювалася Велика грецька колонізація Середземномор'я й Чорного моря. У цей час у самій Греції йшло формування міст-полісів. Громада-поліс включала не тільки сільське населення (як на Сході), але й міське. Членом громади міг бути тільки грек і якщо він володів землею. Держава (поліс) існувала не над громадою (як це було на Сході), а громада сама перетворювалася в маленьку державу зі своїми законами й органами влади. Поліс (колектив громадян) мав право верховної власності на землю.

Існувало 2 типи полісів:

– аграрний, з абсолютною перевагою сільського господарства, слабким розвитком ремесел і торгівлі, більшою питомою вагою залежних працівників, олігархічним правлінням (влада меншості). Найбільш відомий серед таких полісів – Спарта;

– торгово-ремісничий, з більшою питомою вагою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, впровадженням рабської праці у виробництво, демократичним правлінням (Афіни й ін.).

В V ст. до н. е. Афіни були найбільшим економічним центром Греції. Тут раніше всього розклалися родові відносини, відбувалося роздроблене панування родової аристократії в ході гострої боротьби й революційних виступів низів. У результаті проведених в 594 р. афінським правителем Солоном реформ було скасовано боргове рабство одноплемінників; рабами ставали тільки військовополонені; всі позики під заставу землі були прощені й селяни відновили статус власника на землю. Якщо до реформ Солонна переважала експлуатація закабалених селян, то після реформ – експлуатація рабів-іноземців і відробіткова рента боржників-греків. Був розчищений шлях

до приватної рабовласницької власності на землю. Дрібне селянське господарство (велике землеробство заборонялося) і ремісниче виробництво стало економічною основою суспільства. Кожний громадянин поліса мав право володіти невеликою ділянкою землі, що могла обробити родина, і одним-двома рабами.

Господарства спеціалізувалися на виноградарстві й садівництві. В Афінах раби, чисельність яких до римського завоювання не перевищувала 35 % населення, працювали в основному в ремісничих майстернях (ергастеріях) від десятка до тисячі рабів. Оскільки праця рабів обходилася дешевше праці вільних ремісників, то й продукція, створена рабами, була дешевшою за продукцію вільних ремісників, які розорювалися. Тому праця рабів застосовувалася переважно не в сільському господарстві, а в ремеслі й в копальнях, де вони стали головною продуктивною силою в створенні матеріальних благ. В V ст. до н. е. підвищується товарність сільського господарства, хоча його натуральна основа зберігалася. Стимулами торгівлі були: постійна потреба в хлібі й поповненні рабів, надлишки продукції, збільшення населення, колонізація. Жителі грецьких колоній вели торгівлю з місцевим населенням, продаючи привезені із Греції ремісничі вироби, оливкове масло, вино в обмін на сільськогосподарську продукцію й сировину місцевого населення.

На території сучасної України такими колоніями (полісами) були Ольвія (біля Одеси), Херсонес (на місці Севастополя), Керкінітід (у Євпаторії), Пантікапей (у районі Керчі) та ін. Із причорноморських міст-полісів греки везли в метрополію (з грецької – мати-місто) зерно, худобу, мед, віск, шкіри. Афіни вели активну торгівлю із країнами Сходу. Жвава торгівля сприяла розвитку грошового обігу й кредиту. З'явилися міняль-трапезити (з грецької – стіл), які обмінювали монети міст-полісів за визначеним курсом. Поступово трапезити ставали великими банкірами, посередниками в торгівлі. Так в економіці Давньої Греції з'являються зачатки торговельного й фінансового капіталізму.

Підсилюється боротьба рабів з рабовласниками, а демосу (вільних громадян) з аристократією. Полісні принципи автаркії (самозабезпеченості) і автономії перешкоджають злиттю внутрішньо ослаблених полісів у єдину державу. Постійно відбувається суперництво й кровопролитні війни між ними (особливо між Афінами й Спартою). Ослаблені поліси підкорила Македонія в 338 р. до н. е., а в II сторіччі до н. е. Грецію підкорив Рим.

Історію Рима прийнято ділити на три періоди: VIII–VI ст. до н. е. – царський, 510–27 р. до н. е. – республіканський, 27 р. до н. е. – 476 р. н. е. – період Римської імперії. Чому рабовласництво й продуктивне застосування праці рабів стало звичайним явищем у греко-римському світі? Одні вчені пояснюють це успішними бойовими діями римлян, що

привели до напливу рабів в Італію й проникненню рабства в різні сфери життя – економіку, науку, культуру (тобто зовнішньою причиною). Інші вчені вважають, що основна причина внутрішня й криється в характері соціально-економічних і культурних змін у суспільстві.

Справа в тому, що в IV–III ст. до н. е. концентрація земель, поширення приватної власності, розвиток ремесел, торгівлі вимагали дешевої робочої сили. Раніше такою робочою силою були плебеї (вільне населення, що не входило в родову громаду й не мало права на землю). Але в ході боротьби з патриціями вони домоглися заборони боргової кабали й одержали земельні наділи. Змусити тепер дрібного власника землі (тим більше озброєного) працювати на патриція було складно. Такою робочою силою, позбавленою прав і майна, міг бути тільки раб, добутий ззовні – через работоргівлю або у війнах. Тому Рим постійно вів агресивні війни.

Починаючи з II ст. до н. е. рабовласницькі відносини досягли найвищого розквіту, проникнувши в усі галузі економіки. Патріархальне рабство перетворилося в класичне; раби стали головною продуктивною силою. Різко понизився їх соціальний статус: з «молодших» членів патріархальних родин вони перетворюються в «розмовляючі знаряддя» праці. Стрімко зросла їх чисельність (тільки в одній Італії налічувалося 10–12 млн рабів). В особливо великих масштабах застосовувалася праця рабів у сільському господарстві – головній галузі економіки. Але поступово складається парадоксальна ситуація – розквіт могутності Рима одночасно означав початок його занепаду. Дрібні селянські господарства не витримували конкуренції з великими господарствами (віллами, латифундіями), які мали багато рабів, кращу організацію й кооперацію праці, використали різноманітні знаряддя праці й передові агрономічні методи. До того ж безперервні війни відривали селян від праці, вони розорялися й поповнювали в містах ряди люмпенів-пролетарів, яких підготовувала держава. Спроба реформаторів братів Гракхів (134 р. до н. е.) відновити принцип рівності в користуванні землею, воскресити старе римське селянство не дали результатів: «паразитизм вільних з'їдав римську економіку».

Звернемо увагу, що задовго до падіння Римської імперії наприкінці I ст. н. е. учений і агроном Варрон у книзі «Сільське господарство» попереджав правителів, що зубожіння народу і їхнє ледарство призведуть до кризи рабовласницької системи, а також про те, що необхідно поліпшити ставлення до раба, дозволити йому створювати родину, власність, але, як звичайно, це не було почуто правителями. В II ст. н. е. закінчуються переможні війни, що призвело до остаточного руйнування дрібних і середніх селянських господарств – головної опори держави у веденні війн. Позначилася недостача рабів, що змусило землевласників здавати громадянам в оренду невеликі ділянки землі (парцели). Орендарів

називали колонами, які не тільки платили орендну плату, але й обробляли ділянки землевласника. Поступово колони стають частиною маєтків, хоча юридично були вільними.

У латифундіях стала поширюватися практика виділення рабам невеликої ділянки землі, наділення їх знаряддям праці; їм дозволяється вже мати родину. Таке господарство називалося пекулієм і спонукало рабів працювати більш продуктивно. Римляни не бачили великого різниці між рабом і колоном, тому що обидва перебували під владою пана. Так поступово складається перехідна соціально-економічна система, протофеодальні відносини, де колони й раби наближалися до положення феодально-залежних селян. У 332 р. н. е., відповідно закону імператора Костянтина відбувається закріпачення колонів (заборона на відхід з маєтків). Спроби пристосуватися до нового способу виробництва, жорсткість законів, посилення тиску держави на суспільство (збільшення оподаткування, закріпачення селян і т. д.), зубожіння людей призводять до прискорення внутрішньої формаційної кризи, оскільки знедолені громадяни перебігають на бік ворогів Риму. В 476 р. Західна Римська імперія впала.

У такий спосіб рабовласницьке суспільство античного світу було першою в історії формою класового суспільства, заснованого на позаекономічній (під погрозою смерті) експлуатації рабів. Типи рабовласницького господарства в давньосхідних і античних країнах істотно розрізнялися:

- рабство на Сході мало в основному домашній характер, в античних країнах – виробничий;
- раби на Сході не були головною продуктивною силою, їхня питома вага в суспільстві була невеликою (7–10 %); в античному господарстві в період розквіту раби – головна продуктивна сила;
- основним продуктивним осередком на Сході була громада, а селяни й ремісники громади – головною продуктивною силою; в античній громаді праця общинників відіграла другорядну роль, а антична громада була скоріше колективом рабовласників, об'єднаних військовою службою для захоплення рабів;
- форма виробничих відносин на Сході – патріархальне (м'яке) рабство; в античних державах – класичне (найжорстокіша форма експлуатації).

Говорити про рабовласницький спосіб виробництва на Сході можна досить умовно, тому в літературі його часто називають азійським способом виробництва.

Античну економічну думку умовно можна розділити на три напрямки:

- 1) діяльність законодавців і реформаторів (Лікурґ, Драконт, Солон, брати Гракхи);

2) «політико-економічний напрямок» (Ксенофонт, Платон, Аристотель), що висвітлювали проблеми «макрорівня»: ідеальну державу, соціальний устрій, «справедливу ціну», суспільний поділ праці, природу й функцію грошей;

3) «агрономічний напрямок», представлений працями суспільних і державних діячів Давнього Риму: Катона, Варрона, Колумели, Цицерона, які займалися переважно проблемами організації й функціонування великого (латифундії) і середнього (вілли) господарства (мікрорівень).

Перший напрямок у розвитку античної економічної думки було відбито в діяльності царя Спарти Лікурга (VIII–VII ст. до н. е.). Йому приписується встановлення суворих законів, згідно яким земля була колективною власністю спартіатів. Вона оброблялася скореним населенням – ілотами, які виплачували власникам (спартіатам) натуральний оброк. Гроші виготовлялися із заліза важкими, щоб ускладнити торгівлю й уникнути іноземного впливу.

Правитель Афін Драконт в 621 р. до н. е. на противагу Спарті провів закони, що захищають приватну власність на землю й сімейне майно, і встановив сувору «дракон(т)овську» систему покарань за зазіхання на неї.

Закони правителя Афін Солон в 594 р. до н. е. забороняли боргове рабство, скасовували накопичені борги, вводили вільне розпорядження майном, встановлювали єдину грошову й вагову системи, заохочували розвиток ремесел (чужоземним умільцям могли надати афінське громадянство). Батько-ремісник, що не навчив сина ремеслу, втрачав право вимагати від нього підтримки в старості.

Перші спроби теоретично осмислити економічний устрій суспільства були зроблені представниками другого напрямку в розвитку античної економічної думки – давньогрецькими мислителями V–IV ст. до н. е. Ксенофонтом, Платоном, Аристотелем. Ксенофонт (430–353 р. до н. е.) – філософ, воєначальник і державний діяч, автор першої спеціальної роботи з економіки «Домогосподарство» («Економікос») уперше застосовував термін «економія», під якою розумів науку про ведення домашнього господарства. Домогосподарство включало керування рабами, різноманітні сільськогосподарські й ремісничі роботи. Джерелом збагачення Ксенофонт вважав землеробство – «матір й годувальницю всіх мистецтв». До ремесла ставився негативно, вважаючи, що воно руйнує тіло працюючого, змушеного вести сидячий спосіб життя, і залишає мало часу для піклування про друзів і рідне місто. Поділ праці розглядав у тісному зв'язку з рабством, суспільство ділив на рабів, які повинні займатися фізичною працею, і рабовласників – представників розумової й управлінської праці. Ксенофонт першим висунув положення про матеріальне і моральне стимулювання рабів (подарунком, дозвіл одружуватися,

похвала). Ксенофонт близько підійшов до ідеї про переваги подетального поділу праці, що виявилася затребуваною лише через двадцять століть, у мануфактурний період. Ксенофонт висунув наступне положення: «чим більше ринок, тим більше спеціалізованим може бути праця». Інакше кажучи, був сформульований економічний закон: розвиток поділу праці веде до зросту ринку.

Незважаючи на те, що Ксенофонт був ідеологом натурального рабовласницького господарства, він вважав корисним для суспільства розвиток торгівлі, грошового обігу, визнавав гроші як засіб обігу й рекомендував накопичувати їх як скарби: «Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати мати їх ще більше». У нього намітилося двоє розуміння речі: як споживчої вартості з одного боку, і як мінової вартості, з іншої. Цінність речі ставилася в залежність від корисності, а ціна пояснювалася взаємодією п опиту та пропозиції.

Платон (427–347 р. до н. е.) – найвидатніший філософ, засновник академії вищої школи філософії, політики й права, у своїх роботах розглядав і економічні проблеми. У творі «Законо» Платон виступає за розподіл земель, заборону продажів земельних наділів, розвиток дрібного селянського господарства, колонізацію, що повинна звільнити державу від надлишку населення й бідності, пом'якшити класові протиріччя. Економічною основою суспільства Платон вважав землеробство й натуральне господарство, а нагромадження грошей, торгівлю, лихварство – негідним заняттям для вільних греків, оскільки призводить до майнової нерівності й соціальної несправедливості. Платон одним з перших порушив питання про підставу й фактори, що впливають на рівень цін: за основу повинна братися ціна, що забезпечує компенсацію витрат і одержання «помірного прибутку», рівень якого (як і ціна) повинен встановлюватися державою. Платон не розумів товарної природи грошей і вважав їх «штучним винаходом людей».

У роботі «Держава» Платон розробив програму виходу античного суспільства із кризи шляхом створення моделі «ідеальної держави», побудованої на основі поділу праці й майнової рівності у відповідності до природних здібностей людей, що й забезпечить соціальну справедливість. У ній (державі) буде знищена приватна власність для правителів і воїнів. Філософи (правителі) не повинні мати не тільки приватної власності або будинку, але навіть родини й дітей, оскільки власність – джерело заздрості й конкуренції між правителями. Вони ні про що не повинні піклуватися, окрім як про «суспільну користь». Не маючи власних дітей – спадкоємців, вони будуть думати про передачу влади гідним наступникам із числа «спільних дітей». Що стосується селян і ремісників, то вони можуть бути приватними власниками, оскільки для них приватна

власність – стимул до трудової діяльності. Рабів і вільновідпущених Платон не відносив до громадянського суспільства.

Аристотель (384–322 р. до н. е.) по праву вважається найвидатнішим філософом стародавності. Широко відомі «Никомахова етика» і «Політика». Економічне вчення Аристотель засновував на передумові, що рабство – явище природне й завжди має бути основою виробництва. На відміну від Платона, він був прихильником приватної власності. Міркуючи про шляхи накопичення багатства, Аристотель розділяв економічну діяльність на економіку й хрематистику. Ціль економіки – створення споживчих вартостей, необхідних для життя й ведення господарства, а хрематистика – надлишкове нагромадження багатства у вигляді грошей. Тому Аристотель засуджує велику торгівлю й особливо лихварство – заняття, що суперечить природі людини, оскільки «гроші не можуть приносити грошей», а виступають у ролі співвимірника (міри вартості) при обміні. Аристотель трактував сутність грошей як «річ цілком умовну», тобто договірну, і виділяв такі функції грошей як міра вартості й засіб обігу, а використання грошей як засіб нагромадження відносив до хрематистики. Аристотель сформулював поняття «справедлива ціна» – це ціна, що встановлюється по взаємній згоді учасників обміну, які не є монополістами. Цікаво, що це трактування близьке до сучасного. Аристотель порушив питання про обґрунтування ціни. Що лежить в основі обміну різних споживчих вартостей? Аристотель вважав, що це «потреба в тому, чого немає в кожного з учасників торгу».

Однією з заслуг Аристотеля є виведена з таких філософських узагальнень, як «краще – міра» і «істина – посередині», концепція подолання соціальних антагонізмів шляхом створення якогось «середнього класу», що становить фундамент ідеальної держави [1, с. 44]. Інша заслуга Аристотеля – у розвитку теорій споживчої і мінової вартостей і аналізу розвитку форм торгівлі. Він показав, як від мінової торгівлі за схемою Товар–Товар (Т–Т) здійснюється перехід до товарного обігу Товар–Гроші–Товар (Т–Г–Т), а потім і до обігу капіталу Гроші–Товар–Гроші (Г–Т–Г). Праці Аристотеля – вершина економічної думки епохи античності.

Третій «агрономічний» напрямок економічної думки Древнього Рима представлено роботами Катона Старшого (234–149 р. до н. е.), Варрона (116– 27 р. до н. е.), Цицерона (104–44 р. до н. е.), Колумели (I ст. н. е.), братів Гракхи (II ст. до н. е.), які багато уваги приділяли проблемам ефективного управління сільськогосподарськими маєтками й питанням земельної власності.

Кінцем Стародавнього світу і початком періоду європейської історії у світовій історії вважається 476 р. Разом з тим Антична цивілізація зробила великий вплив на

становлення Європейської цивілізації: це були перші цивілізації на Європейському континенті: і греки і римляни ввібрали досягнення культури критян, ахейців, етрусків і поширили їх на інші підкорені європейські території; металеві гроші майже одночасно появилися у Греції, Римі і Китаї (VI – IVст. до н.е.), які сприяли розвитку товарно-грошових відносин і у Європі; вигідне географічне становище сприяло розвитку торгівлі, утверджувало приватну власність, банківську справу; у Римі зародилися перші біржі («ринок продаж»); на території цих держав поширилися майстерні з простою кооперацією праці і елементи більш складної кооперації – ергастерії (з грец. «робоче місце»), які до кінця Vст. н.е. за організацією виробництва нагадували мануфактури. Як відомо, у Європі мануфактури з'являться через декілька століть. На гірничодобувних розробках створювалися підприємства, подібні яким у Європі пізніше називали централізованими мануфактурами. У них працювало до 1000 людей. Робочим надавалися інструменти і деяке оснащення. Такі підприємства створювалися для виробництва металовиробів, кераміки, меблів, текстилю; у Римі появилися колегії – прообрази цехових організацій у середньовічній Європі, подібно римським латифундіям (початок I тис. до н.е.) у Європі через віки будуть створюватися «маетки», «сеньйорії» і т.п.; створення водяного млина покладе початок переходу до другого етапу світової енергетичної бази (вода, пара); були закладені основи цивілізаційного життя міста – будинки 3 – 4 поверхові, водогони із мідних труб, віадуки і терми, спортивні корти, красиві храми і т.п.; держава стала гарантом і захисником приватної власності (закони Солона і «XII таблиць»); греки і римляни перші у світі пішли шляхом демократії; значні досягнення у галузі науки, поезії, філософії, історії і географії, образотворчого мистецтва і скульптури, реанімуються досягнення Європейської цивілізації лише в епоху відродження.

Питання і завдання студентам:

1. Якими подіями був відзначено «осьовий час» у розвитку людської цивілізації.
2. Назвіть варіанти економічних моделей розвитку, характерних для Древньої Греції.
3. Перелічіть основні фактори, що істотно вплинули на розвиток економіки Древнього Рима.
4. Проаналізуйте кризу рабовласницької системи господарства Давнього Рима за наступними параметрами:
  - а) які причини обумовили різке зниження продуктивності праці рабів у перші сторіччя н.е.;
  - б) що являла собою рабовласницька латифундія й чому власники змушені були переходити до колонату;
  - в) що таке система колонату й чому економічні відносини, властиві їй, ми називаємо «протофеодальними»?
5. Які основні економічні ідеї й погляди відбиті в літературних пам'ятках країн Давнього Сходу й античних держав?
6. У чому суть вчення Аристотеля про економіку й хрематистику?

Тема № 4. Економіка та економічна думка середньовічних цивілізацій (V–XV ст.).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика епохи.
2. Генезис та основні риси феодального господарства.
3. Середньовічне місто.
4. Формування феодальних відносин у Київській Русі.
5. Економічна думка епохи середньовіччя.

Опорні поняття:

натуральне господарство; відробіткова рента; продуктова рента; грошова рента; алод; бенефіцій; сеньйор; васал; фео́д; сеньйорія; домен; процес комутації; цензова форма землекористування; комуни; магдебурзьке право; цехи; гільдії; Ганза; смерди; закупи; рядовичі; ізгої; холопи; вотчина; схоластика.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за ред. проф. С. І. Архіреєва, доц. Н. Б Решетняк. Х.: НТУ «ХП», 2010. 336 с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Загальна характеристика епохи.

Історичні межі середніх віків у сучасній економічній науці прийнято обмежувати тисячоліттям між падінням Західної Римської імперії (кінець V ст. н. е.) та початком епохи Великих географічних відкриттів і так званого первісного нагромадження капіталу (друга половина XV ст.).

Із соціально-економічного погляду, це період загального занепаду (порівняно з античністю) суспільних інститутів та систем. Особливо це стосується раннього середньовіччя - так званих *темних століть* (VI – X ст.).

Після соціально-політичної катастрофи VI ст., викликаній запеклими війнами, екстраординарними епідеміями (чума) і загальним погіршенням клімату (похолодання), господарські системи в Західній Європі занепадають.

Погіршується структура харчування - різко зростає частка їжі рослинного походження, а тваринного - знижується. Скорочуються показники тривалості життя - середній очікуваний рівень знижується до 29 – 32 років, зростає дитяча смертність, зменшується частка літніх людей (віком понад 50 років) у складі населення, різко погіршуються фізичні параметри дорослих: середній зріст (близько 1,5 м), вага (близько 45 – 50 кг). Загальна чисельність населення Європи знижується до 25 – 30 млн осіб (700

р.) і потім довго й болісно відновлюється, спочатку до **40-45** млн (**1000-1350** pp.), а згодом до 70 – 75 млн (1350 – 1500 pp.).

У часи раннього середньовіччя занепадають міста та ремесла, наука й культура. Частка міського населення знижується до 3-4 % і лише до кінця періоду після так званих **комунальних революцій** вона досягає 12 – 15, а в окремих регіонах, наприклад у Північній Італії і Південній Німеччині, – 20 %. Багато господарських навичок античної епохи виявляються втраченими, відбувається деспеціалізація.

Господарство середньовічної Європи має яскраво виражений натуральний характер. І лише потреба в якісних товарах, насамперед у зброї та предметах розкоші, підтримує кволу торгівлю з економічно розвиненішим у цей період арабським світом. Ці самі причини (поряд із відносним перенаселенням) штовхають західних європейців на хрестові походи, невдалі з військово-політичного погляду, проте з дуже позитивними для Європи економічними наслідками.

Спрощується також соціальна структура. Основну масу населення становлять **селяни**, що різною мірою залежні від власника й «охоронця» землі: колони, серви, літи, вилани. Їхня частка в епоху раннього середньовіччя перевищує 90 %, але поступово (і дуже повільно) знижується до 85-80 %. Рівень життя більшості селян надзвичайно низький. Вони самі забезпечують себе і свого пана всім необхідним. Частка продукту, яка бере участь у ринкових обмінах, становить від 5 до 15 %.

Разом з торгівцями і ремісниками селяни утворюють податковий стан -вони сплачують основну масу податків.

На іншому полюсі соціальної піраміди перебувають власники землі – **феодалі**: лицарі, абати, шерифи, барони, князі, єпископи, герцоги. Вони звільнені від сплати податків, але повинні нести військову службу. Вони ж займаються судочинством і підтриманням порядку. Їхня частка в населенні (разом з членами родин) становить не більш як 1,5 %.

Рівень життя феодалів порівняно із селянами і підмайстрами відносно високий, однак його якість не йде ні в яке порівняння з якістю життя вільних як в епоху античності, так і в більш пізні часи.

Основними розподільчими відносинами в середні віки є рента. Відомі три **форми ренти**: *виробіткова (панщина)* - найбільш архаїчна і найменш ефективна форма, в основі якої – перерозподіл живої праці, передбачає сильний ступінь особистої залежності селянина від власника землі; *продуктова (оброк)*, заснована на перерозподілі натурального продукту; *грошова* - найбільш прогресивна форма, що допускає відносно слабку особисту залежність, заснована на перерозподілі доходу.

У чистому вигляді ці форми траплялися вкрай рідко. Звичайно практикувалося поєднання всіх трьох форм із переважанням однієї з них.

Організація ремесел у середньовіччі стає жорстко регламентованою, без чого, очевидно, було б остаточно втрачено навички й технології. Суворі цехові статuti визначають належну технологію й інструмент, час початку й закінчення робіт, число учнів і підмайстрів, якість сировини та готової продукції, рівень цін, кваліфікацію ремісників, період учнівства тощо. Частка ремісників у загальній чисельності населення, скоротившись до 5 – 7 %, поступово зростає і сягає 12 – 18%. Рівень життя ремісників, особливо майстрів, істотно вищий, ніж селян. До того ж вони не перебувають в особистій залежності від феодалів.

Суворо регламентується гільдіями також торгово-купецька діяльність. Частка торговців, особливо дрібних, поступово зростає і сягає 4-6 %. Представники інших соціальних прошарків: учені, ченці, слуги і солдати, служителі закону (легісти) й інші вкрай нечисленні усі разом становлять 3 % населення.

Середньовічна станово-корпоративна система ведення господарства з опорою переважно на традиції та відтворення існуючого укладу (традиційний спосіб виробництва) в поєднанні з елементами командної (система влада-власність) і ринкової систем з домінуючою роллю сільського господарства й центральними розподільчими відносинами у формі ренти дістала назву системи феодалізму.

Феодалізм – поняття суґубо європейське. На Сході, від Єгипту до Китаю, починаючи з I тис. до н.е. общинні форми господарства достатньо гармонійно поєднувалися з державними формами. Оскільки і в реальному житті, і в правосвідомості державна власність на землю і воду закріпилася як природно-історичний феномен, то і все решта, окрім верховного правителя, учасники економічних відносин розглядали ці найважливіші фактори виробництва як об'єкти умовного користування, а не приватного присвоєння. А всі намагання приватного присвоєння землі, вдалі і невдалі, у кінцевому підсумку стали відхиленням від суспільних норм. Тому це був не феодалізм у європейському розумінні, не суспільство, яке формаційно змінило рабовласницький лад. Це був східний тип економіки, який мав своєрідний еволюційний і мутаційний характер в рамках єдиної доіндустріальної цивілізації і який зберігає глибинні основи, які до епохи Нового часу можна характеризувати як систему державних общин.

Економіка Сходу розвивалася по єдиному закономірному історичному вектору незалежно від впливів і не за прикладом країн Заходу. Відношення, аналогічні західно-європейському феодалізму, які виникли на Сході не як наслідок рабовласницької системи, а як еволюційні перетворення «азіатського» способу виробництва. Усі елементи

традиційної економіки Сходу: державна власність на землю, умовне земельне утримання, поєднання ренти і податку, деспотичність влади і повне соціальне безправ'я, яке у більшості випадків не усвідомлювалося як щось несправедливе, - все це здавалося вічним і непохитним. Можливо воно так би й було, якби на Схід в наступну епоху не рушив всією могутністю європейський капітал.

2. Генезис та основні риси феодального господарства.

Феодальна господарська система була характерна для тривалого періоду людської історії, що одержав назву Середньовіччя. У цю епоху склалася своєрідна система господарських відносин, в основі якої лежала власність феодалів на головний засіб виробництва – землю, і залежне становище робітника-селянина, що базувалося як на економічному, так і на позаекономічному примушенні. Пануючим типом господарства було натуральне, тобто таке, що виробляло усю продукцію для внутрішнього споживання, практично не вступаючи у відносини обміну.

Безпосередні виробники – селяни – наділялися землею у тимчасове або у спадкове користування і обробляли її за допомогою примітивної техніки, яка належали їм особисто. За право користування землею вони сплачували власникові ренти, яка протягом середньовіччя приймала три основні форми: відробіткову, продуктову та грошову. Відробіткова – передбачала обробку протягом певного часу землі, що знаходилася у безпосередньому володінні феодала (панщина). Продуктова рента являла собою частину продукту, що вирощувався у господарстві селянина і віддавався феодалу як плата за користування земельним наділом (оброк). Грошова рента передбачала продаж селянином своєї продукції і виплату феодалу частини одержаної суми.

У Західній Європі становлення системи феодальних відносин проходило на базі двох паралельних процесів. У країнах розвинутого рабовласництва великі рабовласницькі господарства (латифундії) трансформувалися у маєтки з використанням праці напівзалежних робітників – колонів, пекуліарієв. Іншим джерелом виникнення феодалізму став розклад общинних відносин у народів і племен, що оточували Римську імперію і не знали розвинутих форм рабства – франків, кельтів, германців, слов'ян. Родова община у них поступово змінюється сусідською, у якій ділянки землі, що використовувалися окремими сім'ями, а також худоба і інвентар поступово закріплювалися у їхню приватну власність. Така власність вільного селянина-общинника називалася алод і ставала джерелом майнової нерівності.

Племінні вожді, особливо воєначальники (у слов'ян – князь, у франків – король), зосереджували у своїх руках владу і право розпорядження землею на усій території, що займав даний народ. Влада утримувалася за допомогою озброєних загонів (дружин), члени

яких одержували за свою службу в управління землі, заселені селянами-общинниками, де вони збирали данину та різні повинності для себе і для верховного правителя, а також чинили правосуддя. Таке тимчасово-умовне володіння називалося беніфіцієм. Оскільки на службу до короля (князя) треба було з'являтися зі своїм озброєним загоном, беніфіціарій у свою чергу роздавав частки підлеглої йому території своїм прибічникам на тих же умовах. Складалася ієрархічна піраміда, у якій кожен вищестоящий був сеньйором нижчестоящого, який ставав його васалом.

Поступово тимчасово-умовне володіння закріплювалося у повну приватну власність, тобто їх власники одержували право відчуження (продаж, дарування) і право спадкоємства. Такі володіння одержали назву феодалів. Паралельно йшов процес прикріплення до землі робітників-селян, які попадали у залежність від великих землевласників. Джерелом залежності було, по-перше, право феодала збирати податки і податі, а також здійснювати правосуддя на підлеглий йому території (право імунітету), по-друге, монополія феодалів на послуги млинів, пекарень, давлень і т. ін., за використання яких селяни повинні були платити або відпрацьовувати (право баналітету). Якщо селянин не міг своєчасно розплатитися, він попадав у боргову залежність, що, як правило, закінчувалося втратою права власності на свій наділ. Тепер він одержував його від феодала вже у користування, за що і повинен був сплачувати ренту. Більш того, він не міг залишити цей наділ, будучи якби прикріпленим до нього і економічно, і юридично.

Таким чином склалася система економічних відносин, в основі якої лежала приватна власність феодалів на землю («немає землі без сеньйора») та кріпосна залежність селянина-робітника, який не мав юридичного права залишити свого господаря і був зобов'язаний йому низкою повинностей. Феодална система у своєму розвитку пройшла ряд етапів. Західноєвропейський феодалізм, який вважається класичним, поділяється на ранній (V– X ст.), розвинутий (XI–XV ст.) і пізній (кінець XV– середина XVII ст.). У других регіонах можна виділити аналогічні етапи, хоча їхні хронологічні рамки можуть бути іншими. Наприклад, у Росії система феодалних відносин проіснувала до середини XIX ст. Основою господарської організації феодалного суспільства було феодалне помістя – сеньйорія. Це була замкнута господарча система, що самостійно виробляла все необхідне для задоволення поточних потреб, не тільки сільськогосподарську продукцію, але й ремісничі вироби.

Земля у такому помісті поділялася на дві частини: землі самого феодала (домен) і селянські наділи. Домен включав у себе житло феодала з господарськими спорудами, приміщеннями для слуг і челяді, а також ліси, пустищі, мисливські угіддя. Орних земель у цій частині було не багато, оскільки при низькій продуктивності праці селяни не могли

забезпечити і власне відтворення, і панську оранку. Основна частина рілля передавалася у вигляді наділів селянам, які обробляли її, забезпечуючи власне споживання і сплачуючи феодальну ренту. Разом з тим в обов'язки селян входила обробка орних земель домену і виконання ряду повинностей.

Хоча кожна сім'я вела господарство на своєму наділі індивідуально, зберігався інститут общини. У загальному користуванні селянської общини знаходилися деякі угіддя: пасовища, луки, місця рибалки і т. ін. У межах общини регулювався ряд питань господарського і суспільного життя селян: кооперація для виконання деяких сумісних робіт, розподіл повинностей, збирання податків і податей. Феодал був зацікавлений у збереженні общини, оскільки через неї легше було управляти господарством: одержувати ренту, організовувати необхідні роботи, залучати рекрутів для військової служби.

Виробництво, незалежно від розмірів помістя, залишалося дрібним, здійснювалося індивідуальними знаряддями праці. Низька ефективність такого виробництва зумовлювала необхідність позаекономічного примусу (особиста залежність) як умови привласнення феодального додаткового продукту. Незважаючи на екстенсивні методи господарювання, прогрес у галузі сільськогосподарського виробництва поступово прокладав собі шлях, що проявлялося у розширенні площі землі, яка оброблялася, за рахунок меліорації, удосконалення знарядь праці, впровадженню трипільного світообігу.

Зростання продуктивності, що мало наслідком створення більш значного надлишкового продукту, вело до розвитку регулярнішого товарного обміну. Його розширенню сприяло також і зростання потреб феодалів, яких вже не задовольняв ні асортимент, ні якість продукції, що вироблялося у їх господарствах. Після хрестових походів західноєвропейські феодали познайомилися зі східними товарами (коштовні тканини, посуд, прянощі), одержати які можна було тільки шляхом обміну. Феодали, що мають гостру потребу у грошах починають переводити своїх селян на грошову ренту. Цей процес отримав назву комутації.

Щоб сплатити грошову ренту селянин мав продати свою продукцію, а для цього він повинен був мати відносну свободу переміщення. Кріпосна залежність перешкождала цьому і ставала не вигідною. Поступово селяни одержували особисту свободу, залишаючись тільки у економічній залежності. Виникла нова форма селянського землекористування – цензова. Держатель цензиви був особисто вільним, міг змінювати місце проживання, передавати наділ у спадщину, продавати його. За право користування землею сплачувався власнику фіксований щорічний грошовий внесок. Феодали, які мали потребу у грошах, а також королівська влада почали примушувати селян звільнятися від особистої залежності за викуп.

До XV ст. у більшості країн Західної Європи кріпосна залежність практично зникла. Проте у країнах Східної Європи (частина Німеччини, Польща, Росія) розвиток феодальних відносин пішов іншим шляхом. У силу ряду природно-географічних і політичних причин формування внутрішнього ринку тут було загальмовано, процес комутації практично не мав місця. Цьому сприяла наявність великих незасвоєних територій і їх колонізація, що вимагало великої кількості робочих рук, які закріплювалися за освоєними землями. Гальмувала розвиток внутрішнього ринку і політична роздробленість, яка заважала вільному переміщенню товарів, встановленню єдиної грошової системи. У цих умовах феодали, що потребували грошей, не переводили своїх селян на грошеву ренту, а навпаки, розширяли оранку, посилювали кріпосну залежність, примушували селян виробляти продукцію, кількість якої перевищувала внутрішнє споживання і продавати її на зовнішньому ринку. У цьому випадку включення у товарно-грошові відносини вело не до ліквідації, а до посилення кріпосної залежності. Мало місце, за виразом Ф. Енгельса, «друге видання кріпацтва».

Як бачимо, у V – XV ст. аграрний сектор західноєвропейського регіону мав деякі спільні риси: насамперед формування великого феодального землеволодіння - англійський манор, французька й німецька сеньйорія, які оброблялися працею різних категорій залежних селян (сервів, віланів, котерів, копигольдерів); розвинута система імунітету та васальноленних відносин; виникнення міст і розвиток товарно-грошових відносин; тенденція до посилення впливу товарно-грошових відносин на аграрний сектор: поступове згортання доменіального господарства феодалів, зростаюче значення натуральної, а потім грошової ренти, звільнення селян від особистої залежності, посилення їхнього майнового розшарування, зростання економічної ролі сільського господарства.

Середньовічне аграрне суспільство до кінця XV ст. переживало розквіт, але у надрах його зароджувались передвісники кардинальних змін. Останні були пов'язані із розвитком міст, торгівлі, ремісничого і мануфактурного виробництва.

3. Середньовічне місто.

Східне місто розвивалося по іншому, чим європейське, західне. Цьому сприяла і більша урбанізація східної цивілізації у Середні віки у порівнянні з Європейською. До XVI ст. Міське населення східних імперій досягло 10 – 20% у порівнянні з 5 – 7% в країнах Західної Європи. У Китаї були міста-мільйонники, в той же час як у Європі чисельність населення міст не перевищувало декількох десятків тисяч (за виключенням Мілану, населення якого уже у XIII ст.. досягло 200 тис. чоловік).

Середньовічне господарство за своєю суттю було аграрним і натуральним. Однак повністю обійтися без обміну воно не могло, і необхідність обміну ставала тим більш явною, чим більше розвивався і поглиблювався поділ праці. Ремісники, які були частиною господарства сеньйорії, по мірі поглиблення спеціалізації не знаходили достатньої кількості споживачів для своїх виробів і йшли туди, де попит на їхню продукцію був більшим. Такими місцями були міста.

Ранній феодалізм обходився без міст і міського господарства, але починаючи з XI ст. спостерігається їх швидке зростання. Насамперед відроджуються ті міста, які були засновані ще у римську епоху (Лондон, Париж, Марсель, Кельн, Неаполь). Виникали і нові міста, як правило там, де перетиналися торгові шляхи, і ставали резиденціями раннефеодальних держав. Тут селяться ремісники, сюди тікають від гноблення феодалів селяни і міста дають їм притулок і забезпечують свободу (по встановленому у середньовічній Європі правилу, кріпак, який прожив у місті один рік і один день, ставав вільним. «Повітря міста робить вільним» казали тоді). У містах велася активна торгівля, влаштувалися ярмарки, виділяється окремий прошарок людей, що спеціалізуються на торговельних операціях – купці. Міста стають центрами ремесла і торгівлі. Тут формується принципово новий елемент феодального суспільства: спільнота особисто вільних людей, які своєю працею і заповзятливістю забезпечували власний добробут.

Міста виникали на землях, що належали феодалам або церкві (яка теж була крупним феодалом) і спочатку цілком знаходилися у їхній владі, будучи перспективним джерелом доходів. Їх обкладали податками і митом, як правило, не фіксованими, часто вони зазнавали прямого пограбування під час феодальних міжусобиць. Тому міста вели довгу і уперту боротьбу за свою свободу і незалежність. Інколи вони викупали незалежність, інколи завойовували. У боротьбі з феодалами вони часто виступали союзниками королівської влади, яка намагалася обмежити свавілля феодалів, і получали за це привілеї та вольності. Одержавши незалежність, вони ставали комунами, тобто самоврядними общинами зі своїми органами управління (магістрати, суди), уставами, поліцією. Типовим містом, що одержало самоврядування, був німецький Магдебург, тому сукупність прав самоврядного міста отримало назву «магдебурзького права».

Деякі міста у країнах, де королівська влада була слабкою, одержавши незалежність, ставали самостійними державними утвореннями – феодальними республіками зі всіма атрибутами державності: армією, флотом, грошовою одиницею, власним законодавством. Такими були італійські міста-республіки Венеція, Генуя, Флоренція, а в слов'янських землях – Великий Новгород. Міське господарство було об'єднанням людей, що займалися ремеслом і торгівлею. Корпоративність феодального суспільства проявлялася і у житті

міст. Ремісники і торговці об'єднувалися у корпорації – цехи та гільдії. Цехи – являли собою об'єднання ремісників однієї професії (пекарі, ткачі, чоботарі, зброярі і т. п.). Спеціалізація, що активно розвивалася, призводила до зростання кількості професій. Навіть у невеликих містах було кілька десятків ремісницьких цехів, а у великих містах їх налічувалося кілька сотень.

Цехова організація ремісників мала за мету колективний захист своїх інтересів і, головне, обмеження конкуренції всередині цеху. В умовах крайньої вузькості ринку ремісники працювали на замовників, яких було не так вже й багато. Якщо хто-небудь приваблював до себе замовників більш примітними виробами, інші б залишалися без коштів для існування. Тому цех строго стежив за тим, щоб умови виробництва і реалізації у всіх його членів були однакові. Устави цехів жорстко регламентували весь виробничий процес. Кожному майстру дозволялося мати обмежену кількість робітників. Централізовано закуповувалася і розподілялася сировина, обмежувалася кількість продукції, що вироблялася, визначалися одностайні умови збуту (ціни, довжина та ширина прилавків тощо). Структура цеху включала майстрів, підмайстрів та учнів. На чолі цеху стояв магістр, який виконував управлінські функції. Цех мав свій герб, прапор, виступав як єдине ціле при вирішенні загальноміських проблем.

Боротьба з конкуренцією вела до того, що майстри намагалися всіляко перешкоджати збільшенню кількості повноцінних членів цеху. Підмайстру або учню все важче було одержати право стати майстром. Збільшувався грошовий внесок, більш тривалим ставав строк навчання. Претендент на звання майстра повинен був виготовити і подати на суд майстрів цеху виріб надзвичайної якості – «шедевр» (фр. *chef d'oeuvre* – робота майстра). Якщо на ранньому етапі цехова організація відіграла позитивну роль, сприяючи розвитку ремесла, підтримці якості продукції, стабільності цін, то з часом вона ставала гальмом на шляху технічних нововведень і підприємницької ініціативи.

Купці, що жили у містах об'єднувалися у гільдії, завданнями яких були: регулювання умов збуту (цін, мір ваги і довжини), спорудження складів та торговельних домів (факторій), охорона під час перевозки товарів і на ринках. Торгівля була небезпечною справою: на купців нападали пірати та розбійники, їх грабували феодалі, які встановлювали непомірно високі мита та численні побори при проїзді через територію їх володінь. Об'єднавшись у гільдії, купці намагалися якось протистояти цим перешкодам. Вузькість внутрішнього ринку, численні перешкоди на шляху переміщення товарів територією країни робили більш привабливою зовнішню торгівлю. Вона теж була пов'язана з великими труднощами, проте обіцяла значні прибутки, бо доставлялися товари, яким у даній країні не було замінників.

У середні віки склався ряд стійких напрямків зовнішньої торгівлі, які сполучали сухопутні та морські перевозки. Північний торговий шлях проходив морями, що омивали Європу з півночі, і з'єднував Східну і Західну Європу. З Англії і Німеччини везли тканини, вовну, залізні вироби. У зворотному напрямі з Скандинавії та Росії – рибу, зерно, деревину, хутра. Потім товари по Рейну спрямовувалися на південь Європи, а відтіля везли сукна, вина, прянощі. У Східній Європі той же рух товарів з півночі на південь і навпаки здійснювався торговим шляхом «з варягів у греки», який проходив із Скандинавії через східнослов'янські землі у Візантію.

Торгівля північним шляхом була монополізована торговим союзом міст – Ганзою, до якого, у різний час, входило від 60 до 170 європейських міст. Ганза добивалася безмитної торгівлі для своїх купців, мала факторії і торгові дома, утримувала військо, що охороняло переміщення торгових караванів. Південний торговий шлях проходив Середземномор'ям і зв'язував Західну Європу з країнами Сходу. З Індії та Китаю товари потрапляли у країни Близького Сходу по Великому шовковому шляху, який склався ще у стародавні часи. Звідси арабські купці доставляли їх у Європу через посередництво генуезців та венеціанців, які монополізували морську торгівлю у цьому регіоні. Відгалуженням Великого шовкового шляху був шлях у Середню Азію, Ферганську долину, відкіля товари везлись у Візантію і на Русь. Головним предметом експорту були китайські шовкові тканини, які спеціально виготовлялися для експорту і високо цінувалися у Європі, а також предмети розкоші і прянощі. З Європи везли сукна, залізні вироби, але для європейців торговельний баланс був від'ємним і постійний дефіцит призводив до відтоку золота, якого і так було не багато.

Розвиток торгівлі потребував стабільних засобів грошового обігу. Складність була у тому, що численні держави самі карбували свої монети, що суттєво розрізнялися кількістю дорогоцінного металу. Необхідність їх порівняння породила професію міняйл, які стали попередниками спеціальних установ, що звалися банками. Банкіри не тільки обмінювали одні монети на інші, але видавали позички під відсотки. Лихварський відсоток був дуже високим, що пояснювалося, по-перше, перевищенням попиту на кредит над його пропозицією, по-друге, значним ризиком неповернення позички великими феодалами і королями. Позички часто давалися під заставу майна. Крупними лихварями були монастирі, духовно-рицарські ордени.

Потреба у повноцінних засобах обігу призвела до появи грошових одиниць, які отримали широке розповсюдження у всій Європі. З XII ст. в Італії почали карбувати важку срібну монету – гроссо, яка ходила у всіх європейських країнах. У XIII ст. з'являються золоті монети вагою у 3,5 грами, які в Голландії називалися гульденами, у Флоренції –

флорінами, у Франції – екю, в Англії – соверенами, у Венеції – дукатами. Правда, монетарного золота у Європі було недостатньо і золотих монет явно бракувало для обслуговування навіть не дуже широкого товарообігу. Тому основними грошовими одиницями були срібні монети. З XV ст. після відкриття у Німеччині біля міста Йохимшталь нового рудника з видобутку срібла почали карбувати німецькі талери вагою у 30 грамів. Вони одержали широке поширення у європейських країнах. Усі монети страждали від звичайного для металевого обігу лиха – вони стиралися, втрачали частину своєї ваги, а інколи свідомо псувалися шляхом зменшення в них кількості дорогоцінного металу, що призводило до їх знецінення.

Отже, міста Західної Європи X – XV ст. виконували передусім економічні функції. Втрачені функції експлуатації селян перейшли до міста, але при цьому змінилися методи – вони стали переважно економічними. Розвиток товарно-грошових відносин розривав замкнутий цикл натурального господарства, створюючи відкриту економіку, втягуючи виробників аграрного сектору в обмін. Місто ставало рушійною силою розвитку економіки насамперед завдяки своїй ролі як ринку, великого торгового центру.

У великих містах більшість людей були задіяні у сфері виробництва й обігу товарів. Уже в XIII ст. досягнуто високого для свого часу *поділу праці ремісників*: у Парижі було до 300 спеціальностей, із них 22 види металообробних ремесел, і не менш як 10-15 - у дрібних містах (переважно виробництво товарів повсякденного попиту). Найбільш поширені серед них - текстильне виробництво, виплавка й обробка металів.

Міста в епоху середньовіччя стали носіями ринкових елементів. Міста і ринок у Європі робили свою руйнівну роботу і розчистили місце для появи на економічному просторі нової соціальної сили – капіталіста, тобто приватного власника нагромаджених ресурсів, які інвестуються у виробничу або фінансову сферу з метою отримання прибутку.

І якщо першими сферами застосування капіталу була торгівля і кредит (лихварство), то уже в XIII ст. капітал проникає у промисловість, де появляється особлива перехідна пере індустріальна форма виробництва – змануфактура. Відмінність її від цехової полягає *по-перше*, в тому, що ремісник, як правило виготовляє предмет праці сам від початку до завершення, використовуючи на підсобних роботах підмайстра і учнів. Мануфактура функціонує на базі детального розподілу праці, коли робітник перетворюється в «часткового робочого».

По-друге, мануфактура, як правило, ґрунтується на приватному капіталі – капіталіста, який незалежно від ситуації інвестує капітал, ризикуючи своїми засобами, організовує виробництво товарів, тобто виробництво благ, які призначені для продажу.

Існували і казенні мануфактури, зокрема, у Франції, в Росії і Україні, на Сході в середні віки.

По-третє, мануфактура в основному організована на основі найманої праці.

Значення цієї передіндустріальної форми виробництва полягає у наступному:

- така організація виробництва дозволяла довести продуктивність роботи до граничних висот в умовах ручної праці;

- детальний розподіл важкої і монотонної праці став поштовхом до активізації інженерної, винахідницької і конструкторської думки у намаганнях полегшити (механізувати) працю;

- втративши ремісничі навички і будучи «частково робочим» робітник тісно прив'язувався до приватного (і державного) капіталу;

- мануфактура породжувала новий соціальний стан (клас) – найманих робітників;

- мануфактура розширювала можливості прояву підприємництва силам як із «третього стану» і селянства, так і з привілейованих верств «нового дворянства», які в майбутньому ставали справжніми промисловими капіталістами;

- мануфактура створювала ринкові можливості розвитку конкуренції на внутрішньому і зовнішньому ринках, розвивала підприємницький дух у суспільстві;

- мануфактурне виробництво вимагало активізації ринкової економіки, що вплинуло і на зміну політичного життя в Європі.

Проте великі географічні відкриття, розширення торгівлі до рівня світової показали необхідність до передових технологій і нових форм організації виробництва, щоб зробити його більш масовим.

4. Формування феодалних відносин у Київській Русі

У VIII–IX ст. на землях, де жили східнослов'янські племена полян, деревлян, дреговичей та інші, проходив процес перетворення племінних утворень у територіальні – князівства з центрами у укріплених містах. Наприкінці IX ст. найбільш могутні з них – Новгородське і Київське – об'єдналися під могутністю Києва, що поклало початок створенню ранньофеодальної староруської держави – Київської Русі. У X ст. київські князі об'єднали під своєю владою усі східнослов'янські землі, а також підкорили і деякі неслов'янські народи. Створення держави сприяло початку формування феодалних відносин. Більшість населення були вільні селяни-общинники – смерди. Формою залежності їх від князя була данина, а також виконання різних повинностей (прокладання доріг, укріплень, утримання князівського війська, участь в ополченні). Князь часто передавав право збирання данини своїм намісникам, що стало основою формування майбутніх феодалів. Землі, якими вони управляли, поступово перетворювалися у їх

спадкове володіння. Феодали, які одержали землю, різними шляхами підпорядковували себе селян-общинників, захоплювали общинні землі.

Процес закріпачення проходив поступово через ряд проміжних форм залежності: закупи (люди, які опинилися у борговій залежності через неповернення позики – купи); рядовичі (ті, хто склав угоду – ряд – про визнання залежності від феодала взамін покровительства); ізгої (люди, які втратили зв'язок зі своєю соціальною групою). Повністю залежні селяни звалися холопами.

Феодальне землеволодіння поступово оформилося у вигляді вотчини – володіння, що знаходилося у повній власності, тобто відчуженого і спадкового. Тимчасово-умовне володіння типу бенефіція у великих розмірах розповсюджено не було. Лише дрібні володіння могли передаватися в управління на засадах тимчасового використання. Центром вотчини був двір, де стояли хорони господаря, житло челяді, господарські споруди. До двору примикали рілля, луки, ліси. Землю обробляли селяни, залежність яких полягала в сплачуванні ренти: відробіткової (панщини) або продуктової (оброк).

Вотчина могла бути княжою, боярською, монастирською, церковною. Із цього часу (X – XI ст.) смерди (сільське населення) не тільки сплачують данину державі, а й стають залежними від феодала (боярина) і сплачують йому за користування землею оброк (натуральний) або відпрацьовують панщину. За відповідну службу князю отримували у володіння помістя. У цей період значна частина жителів ще залишалися незалежними від бояр. Була общинна власність, вона переважала в сільському господарстві. Отже до кінця XIV ст. на території України склалися дві форми земельної власності:

1) вотчина (європейський аналог - аллод). Земля знаходилася у повній безумовній власності володаря. Джерело виникнення: перейняття, збереження з найдавніших часів; подарована від князя; купівля і обмін; давність володіння (не менше 15 років). Основні суб'єкти – князь;

2) помістя (європейський аналог - бенефіцій). Земля передається вищестоящим по ієрархічній драбині феодалом в умовне володіння за службу без права відчуження. Майнові права обмежені. Основний суб'єкт – поміщик, дворянин. З другої половини XVст. Появляються спадкові помістя (європейський аналог - феоде), якщо син успадкував посаду батька.

Головною галуззю господарства було землеробство. Обробляли землю удосконаленими знаряддями праці: ралом з вузьколопатним і широколопатним наконечниками, плугом. Від підсічно-вогневої системи перейшли до двопільної, а подекуди і до трипільної системи землеробства. Скотарство було менш розвинуто. Велика

рогата худоба і коні зосереджувалися у маєтках феодалів, а смерди відчували їх постійний брак, що посилювало їхню залежність.

Землеробство та скотарство в Київській Русі, будучи провідними галузями господарства, досягли такого рівня розвитку, який в основних рисах зберігався і надалі. За рівнем сільськогосподарської техніки, ступенем розвитку землеробства і набору культур Київська Русь стояла на тому самому рівні, що й сучасні країни Західної Європи. Як і в Європі, неврожайні роки в різних регіонах Русі в XI – XII ст. призводили до масового голоду, що свідчило про нестійкість цієї галузі. Проте частину продукції вже виробляли на експорт.

Значного розквіту досягло у Київській Русі ремесло. У XI–XII ст. налічувалося більш ніж 60 ремісничих спеціальностей. Високого технічного рівня досягла металургія, ковальське та ювелірне мистецтво. Ремісниче виробництво зосереджувалося у містах, яких у староруській державі налічувалося біля 200. Іноземці навіть називали Київську Русь «країною міст». Структура міста була типовою для того часу. У центрі був замок, де знаходилося житло князя, і де укривалися мешканці у випадку нападу ворогів. Навколо, у передмістях, жили ремісники, що селилися за професійною ознакою. Обов'язковим елементом міста був торг – майдан, де відбувалися торгові операції. У Києві функціонувало 8 ринків, які спеціалізувалися на продажі певних товарів.

Широкого розвитку досягла зовнішня торгівля. Київська Русь мала торгові зв'язки з Персією, Візантією, країнами Західної Європи. Через її територію проходив шлях «із варяг у греки». Розвиток торгівлі спричинив виникнення грошової системи. Грошовою одиницею Київської Русі були срібні злитки певної форми – гривні. Використовували також золоті монети з Візантії і арабських країн, західноєвропейські срібні монети. Гроші концентрувалися у руках купців і ставали джерелом лихварства.

В умовах натурального господарства кожна феодална вотчина була самостійною економічною одиницею. Коли вони зміцнилися, то втратили потребу у сильній центральній владі. Посилилися відцентрові тенденції, коли феодали намагалися звільнитися від влади київського князя. Владя останнього стала слабнути, чому сприяв і занепад транзитної торгівлі, оскільки в результаті хрестових походів встановилися прямі зв'язки Західної Європи з країнами Сходу через Середземне море. У XII ст. Київська держава, яка роздиралася міжусобицями, розпалася на ряд окремих держав-князівств.

Що ж відрізняло українські міста від Європи?

1) Мова, менталітет і техніко-технологічний спосіб сільськогосподарського виробництва.

2) Особливість формування державності. Якщо Європа не раз об'єднувалася на

чолі з правителем німецького походження, то на території України державні об'єднання проходили на власній етнічній основі. Історія цих об'єднань практично не була пов'язана з процесами, в тому числі економічними, які проходили у Західній і Центральній Європі.

3) Українські землі не знали бенефіціальних революцій, які створювали деяку європейську ієрархічну єдність. Умовне землеволодіння (XIV ст.) тут пізнають майже на шість століть пізніше від Європи (VIII ст.).

4) Київська Русь не потрапила в єдину сім'ю християнських народів Європи, яких об'єднав католицизм, що буде посилювати протистояння Європи і Русі як ворожих сил. Протестантська революція, яка розпочалася в Європі у 1517р., практично не зачепила українські землі і вважалася європейською екзотикою.

5) Українцям так і не вдалося досягти процесів, аналогічних Європейському Ренесансу. Постійно придушувались ідеали вільної думки, самоцінності особистості, прагнення до політичної волі.

5) Українські міста не знали «комунальних революцій», які були важливою складовою переходу до буржуазної соціально-економічної системи. У Європі ж міста стали добиватися свободи різноманітними шляхами ще в XI – XII ст.ст.

Відмічене ще раз підтверджує особливості і відмінності економічної історії України, яку не можна ототожнювати з економічною історією Європи. Зрозуміло, що Україна була пов'язана із світом – західним і східним.

Відмінність української соціально-економічної системи від західноєвропейського феодалізму полягало в наступному:

1) український феодалізм не був розвинутий і органічною системою, яка змінила рабовласницьку систему. На території України слабо розвинений феодалізм накладався на слаборозвинуте рабовласництво, яке збереглося до XVII століття;

2) українські селяни довго зберігали свою відносну свободу, процес закріпачення розтягнувся майже на тисячу років – з IX по XVIII століття;

3) соціальний клас феодалів мав автохтонне походження – змішання впливу (скандинавського, візантійського і татаро-монгольського) мало відбиток на українське феодальне середовище.

5. Економічна думка епохи Середньовіччя

Формування і розвиток економічної думки раннього західноєвропейського середньовіччя визначалося створенням нових господарських відносин, виникненням нових політико-етнічних спільнот. Економічний світогляд населення ранне-феодальних державних утворень знайшов відображення у правових документах, що являли собою кодекси законів, які регламентували економічні, соціальні і політичні відносини у цих

суспільствах. Типовими у цьому відношенні були складені у V ст. кодекс законів королівства франків «Салічна правда» і збірка законів Київської Русі – «Руська Правда». У них знайшло відображення формування феодальних відносин: закріплення землі у приватне володіння, майнове розшарування суспільства, захист прав власності.

В епоху середньовіччя християнство в Європі, а іслам на Сході стають ідеологічним обґрунтуванням закріплення феодальних відносин. Особливістю прояву економічної думки стає її неодмінне релігійне оформлення, чому сприяє також і монополія церкви на освіту. Інша особливість – корпоративність мислення, яка відбивала корпоративну структуру усього феодального суспільства. Індивід у ньому виступає не як особистість, а як член якої-небудь корпорації, що означало підпорядкованість і вірність загальній системі цінностей. У рамках цієї системи формується уявлення про предмет не як точка зору певного вченого, а як позиція групи осіб, які дотримуються однорідних поглядів, тобто школи. Приналежність до школи визначала тему досліджень, ідейну спрямованість, методи доказу. У ньому основне місце посідають традиційні основи і запозичення, потіснивши оригінальні авторські розробки й ідеї. Посилання на авторитети і цитати учителів, серед яких, крім Священного Писання і праць отців церкви, фігурують Платон і Аристотель, є головними аргументами в суперечках. Дослідження являють собою митецькі компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це – характерні риси методу, який отримав назву «схоластика» (від лат. *shola* – школа), широко розповсюдженого в середньовічному інтелектуальному середовищі.

Про економічні погляди схоластів можна судити з висловів одного з найвидатніших представників цього методу – Фоми Аквінського (1225– 1274 рр.), великого богослова, який написав за завданням Римського Папи роботу «Сума теології», що узагальнює принципи католицького віровчення. Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова, є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми – власність, організація праці, навіть торгівля – необхідні і морально виправдані.

Багатство розглядалося ранніми каноністами ще від часів Августина (св. Августин 359 – 430 рр.) як сукупність матеріальних благ, тобто в натуральній формі. Воно має бути створено тільки докладеною для цього працею, всі інші засоби вважалися грішними. Відповідно до цих постулатів безмежне нагромадження золота і срібла, які вважалися за своєю природою «штучним багатством», не могло відповідати моральним, та й не тільки цим, нормам суспільства. Але, за Фомою Аквінським, «справедливі ціни» можуть бути джерелом росту особистої власності і створення «поміркованого» багатства, що не є гріхом.

Обмін у стародавньому світі і Середньовіччі сприймався дослідниками як акт волевиявлення людей, результат якого був пропорційним і еквівалентним. Не відкидаючи

даного принципу, автор «Суми теології» звертає увагу на численні приклади, де обмін перетворюється в суб'єктивний процес, що забезпечує рівень здобутої корисності при нееквівалентному обміні речей. Іншими словами, умови обміну лише тоді порушуються, коли речі «дають користь одному за рахунок іншого».

«Справедлива ціна» — це категорія, яка в економічному вченні каноністів **замінялась** категоріями **«вартість»**, **«ринкова ціна»**. Вона встановлювалася феодальною знаттю і закріплювалася на визначеній території. Її рівень ранні каноністи «пояснювали», як правило, збільшенням трудових і матеріальних витрат у процесі товарного виробництва. Однак визначення «справедливої ціни» як витрат Фома Аквінський вважає недостатньо вичерпним для характеристики даного терміна. На його думку, необхідно визнати, що «продавець має право продавати речі дорожче, ніж вони коштують самі по собі» і при цьому річ «не буде коштувати дорожче, ніж коштує власнику», в іншому випадку продавець зазнає збитків, бо не отримає винагороду, яка відповідає його соціальному стану, втратить певну кількість грошей як винагороду за те, що втрачає дану річ (адже Фома Аквінський зображує представників привілейованого стану як людей, що турбуються про інтереси трудящих). Саме тому, на думку вченого, їм і дозволено продавати речі дорожче, ніж вони коштують.

Гроші (монети) Фома Аквінський розглядає подібно вченим стародавнього світу і періоду раннього канонізму. Він вказує, що причиною їх появи стало волевиявлення людей мати «найвірнішу міру» в «торгівлі й обороті». Виражаючи свою прихильність до **концепції грошей як номіналу**, автор «Суми теології» визнає, що хоч монети і мають «внутрішню цінність», держава все ж має право допускати певні відхилення дійсної вартості монети від її «внутрішньої цінності». Тут учений, вірний своїй пристрасі до двозначностей, твердить, що, з одного боку, пошкодження монети може зробити безглуздим вимір вартості грошей на зовнішньому ринку, а з другого — надає державі право встановлювати «номінальну вартість».

Торговельний прибуток і лихварський процент засуджувались каноністами як неугодні Богові справи. З деякими умовами і уточненнями «засуджував» їх і Фома Аквінський. Тому, на його думку, торговельний прибуток і процент на позику можуть присвоюватися відповідно торговцем (купцем) і лихварем, якщо при цьому очевидно, що вони здійснюють цілком благоприсойне діяння. Іншими словами, необхідно, щоб такого роду прибутки були не самоціллю, а заслуженою платою і нагородою за те, що у торгівлі і позикових операціях мають місце праця, транспортні та інших матеріальні витрати і навіть ризик.

Феодальна форма власності, система поділу праці природні і виправдовують ієрархічну структуру і стану організації феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди. Цьому ж завданню присвячене і вчення про «справедливу ціну». Така ціна має, по-перше, покривати витрати, а по-друге, забезпечувати продавцеві можливість жити у відповідності зі своїм положенням у суспільстві. Таким чином, у ціні повинний був знайти відображення соціальний статус учасників обміну, що, зрозуміло, несумісне з поняттям ціни як чисто ринкової категорії.

У період пізнього середньовіччя серед проблем, які обговорювалися схоластами, усе більш помітне місце посідають питання обміну, торгівлі, грошей. Активно дискутується ситуація, викликана «революцією цін» і її наслідками, що свідчило про перехід до нових форм економічних відносин.

Питання і завдання студентам:

1. Вкажіть основні ознаки та етапи розвитку феодального господарства. Які існували форми феодального землеволодіння?
2. Чим відрізнявся феодал від бенефіція?
3. Назвіть основні види феодальної ренти і розкрийте їх зміст.
4. В чому полягає сутність процесу комутації?
5. У яких організаційних формах існували середньовічне ремесло і торгівля?
6. Назвіть основні торгові шляхи епохи Середньовіччя.
7. Як проходив процес феодалізації у Київській Русі?
8. Назвіть характерні ознаки методології середньовічних схоластів.
9. У чому сутність вчення Фоми Аквінського про «справедливу ціну»?

Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI - перша половина XVII ст.).

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика епохи.
2. Зародження ринкової інфраструктури.
3. Економічна думка – меркантилізм.
4. Економічні основи формування світового ринку.
5. Становлення індустріальної цивілізації в Європі.
6. Економічна думка індустріального суспільства
7. Господарство українських земель у XVII – XVIII ст.

Опорні поняття:

революція цін; Реформація; ринкова інфраструктура; протекціонізм; меркантилізм; гільдія; Ганза; ломбард; ярмарка; розсіяна мануфактура; централізована мануфактура; світовий ринок; кредит; грошовий ринок; Великі географічні відкриття; товарно-грошові відносини; ціно утворювальні фактори за У. Петті; рента; колоніальна система; позичковий капітал; банківський капітал; ринкова ціна; ціна землі за У. Петті; фізіократи; секуляризація; транзитна торгівля.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.

2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.

3. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за ред. проф. С. І. Архієрева, доц. Н. Б. Решетняк. Х.: НТУ «ХПІ», 2010. 336 с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Загальна характеристика епохи.

Епоха Великих географічних відкриттів і первісного нагромадження капіталу - це приблизно трьохсотрічний період від кінця XV ст. (початок епохи *Великих відкриттів*) до кінця XVIII ст. (*промислова революція* в Англії). Він охоплює так зване Високе Відродження (1450 – 1650) і Століття Просвітництва (1650 – 1785).

Спроба кількома ключовими словами охарактеризувати цю епоху веде до слів *динаміка* і *гроші*. Усе починає рухатися, усе змінюється: люди, ідеї, державні кордони, суспільні інститути. Гроші обслуговують усі ці зміни.

Після відкриття морських шляхів у Індію, Америку, Південно-Східну Азію грошовий голод у Європі змінюється могутнім припливом золота й срібла і починається так звана *революція цін* – загальне зростання цін майже в чотири рази порівняно з XVI ст.

Використовуючи свою перевагу в озброєнні й організації, європейські держави починають захоплення та *колоніальне освоєння* великих регіонів в Азії, Африці, обох Америках. Граббж і експлуатація колоніальних та залежних територій стали одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу і ресурсів для промислового перевороту, який заклав основи індустріального суспільства.

У XVI ст. відбувається розкол у католицькій церкві – *Реформація*. Країни, що прийняли нову ідеологію, - протестантизм, отримують додатковий імпульс для свого економічного розвитку. Реформація і революція цін прискорюють процес розшарування європейських держав на економічно розвинуті -Англія, Голландія, Швеція, Швейцарія і відсталі - Іспанія, Австрія, південнонімецькі землі, Польща, Османська імперія.

З винаходом техніки друкарства процес накопичення знань стає *надкумулятивним*, а освіта дістає істотний імпульс у своєму розвитку. Зростає потреба в нових знаннях і навичках, необхідних для успішної діяльності у світі, що ускладнюється. Це приводить до створення поряд із церковними (*початковими* і *вищими*) світських шкіл: муніципальних, торгових, ремісничих – так званих *середніх спеціальних навчальних закладів*.

Зміна структури харчування – збільшення частки м'яса і молочних продуктів, з одного боку, і зростання потреб у шкірі та вовні, з іншого, приводять до зміни структури сільського господарства. Зменшується частка земель, зайнятих переважно під зернові культури, і збільшується частка земель, що відводяться під пасовища. В Англії цей процес

дістав назву *обгороджування*. Методи, якими воно проводилося, вважалися жорстокими навіть у той не надто гуманний час.

Поліпшення структури харчування, поява нових для європейців продуктів, насамперед картоплі, приводять до стійкої позитивної динаміки населення. Між 1500 і 1800 рр. населення Європи як мінімум подвоюється і досягає 150 млн осіб (без урахування Росії і Туреччини), хоча смертність, особливо дитяча, залишається дуже високою, середня очікувана тривалість життя ледь досягає 35 років, починається поступова міграція європейців у колонії.

Зміни поступово охоплюють також інститут шлюбу. Починає складатися так званий європейський, чи буржуазний, тип шлюбу, для якого характерні:

- більш пізній, порівняно з *католицьким типом*, середній вік вступу в шлюб (28 – 36 років для чоловіків і 22 – 28 років для жінок);
- відносно велика частка осіб, що зовсім не вступають у шлюб (9 – 15 % для чоловіків і 11 – 18 % для жінок);
- істотно менша кількість дітей (у середньому 5 – 7), народжуваних з великими інтервалами (2 – 4 роки).

Епоха характеризується також значними соціальними зрушеннями.

По-перше, з 85 до 75 – 70 % скоротилася частка селян у загальній чисельності населення. Усередині самого селянства відбулося розшарування на заможну частину (фригольдери, grosbauери та ін.), що становила 10 – 15 % селянської маси, і безземельну групу: батраки, поденники, здольщики, котери тощо (20 – 25 %).

По-друге, розшарування торкнулося також дворянства, з якого виділилася служива частина, що стала потім основою адміністративних та управлінських структур, як внутрішньодержавних, так і колоніальних.

По-третє, істотно зросла абсолютна й відносна чисельність міського населення. Воно диференціювалося на такі верстви:

- *верхня частина* – купці, заможні ремісники, мануфактурники та ін., які стали основою для формування стану буржуазії, що домоглася у найбільш розвинутих країнах політичної рівноправності з дворянством;
- *середня частина* - службовці, юристи, лікарі, вчителі, крамарі та ін., які стали основою міського середнього стану;
- *нижня частина* - поденники, підмайстри, наймані робітники, слуги, зубожілі ремісники та ін., які стали основою для формування промислового пролетаріату.

Соціальні зрушення супроводжувалися запеклою міжгруповою боротьбою та призвели до істотного розшарування за рівнем і умовами життя. Унаслідок цього *верхні*

соціальні шари домоглися істотного поліпшення якості життя, тоді як для значних мас *нижніх* соціальних груп ці умови погіршилися навіть порівняно з середньовіччям. Проте особливо несправедливим видавався багатом зростаючий розрив між рівнями життя *верхів і низів*.

Усе викладене стосується переважно країн Західної Європи, та й то не всіх. В інших регіонах *цивілізованого* світу тривала епоха класичного середньовіччя.

2. Зародження ринкової інфраструктури.

Зародження ринкової інфраструктури. Відмічені досягнення ринкових відносин, які появились у різних містах і у різні часи розвивалися з допомогою появ інститутів ринкової інфраструктури. Деякі з них (банки., біржі) своїм корінням сягають ще в Стародавню Грецію і Рим (I тис. до н. е. – до сер. I тис. н.е.), ринки праці (ринки продажі рабів), існували на Сході, торги які переросли в ярмарки у Середні віки були поширені у Стародавній Русі і т.п. Проте як сітка установ і організацій ринкова інфраструктура стала створюватися лише у XVI – XVIII ст.ст. епохи середньовіччя.

Ринкова інфраструктура – це система установ і організацій, які забезпечують вільний рух товарів і послуг на ринку. Ярмарки були одним із засобів мобілізації економіки обширних регіонів, вони зробили можливою торгівлю між країнами Сходу та Європи. Починаючи з XIII ст. такі ярмарки могли проводитися у Європі. Наприклад, в Ліоні (Франція) періодично проводилося 4 великих ярмарки щорічно. Проте в умовах феодальної системи їх організація ускладнювалася багатоманітними податками і дорожніми зборами. Необхідні були королівські укази, щоб на час проведення самих великих ярмарок відмінити деякі дорожні мита. Після комунальних революцій XIII – XIVст.ст., купецький стан у Європі набував суспільного значення. Для стимулювання торгівлі королі жалували купцям та їх об'єднанням різноманітні привілеї, пільги і гарантії. Розпочалася їх спеціалізація. Майже щорічно організовувалися „ярмарки тварин в Сюлліна-Луарі біля Орлеана, в Понтіні біля Бретані, Парижі. Рекордними по частоті були ярмарки в Нормандії – 14 раз на рік. Більш дрібними були сезонні ярмарки, наприклад «вовняні», які влаштовувалися щовесни в районах які вирощували овець. Уже у XVII – XVIII ст.ст. ярмарки почали проникати у сільську місцевість. Проте їх відвідувачами і покупцями в основному були жителі навколишніх міст. У деяких містах у ярмаркові дні збиралося до 50 тис. людей.

Такі ж ярмарки мали місце майже у всіх країнах Європи. Місто Лейпциг (Німеччина) декілька раз перебудовував свої вулиці, площі, щоб створити хороші умови для їх проведення. Намагання ці співпадали з утвердженням на зорі Нового часу економічної теорії меркантилізму, яка перетворилася у державну економічну політику Франції, Англії,

та інших країн. Вона була спрямована на збільшення грошового багатства шляхом активного торговельного балансу. Згідно рекомендацій меркантилістів ставилося завдання збільшувати і нагромаджувати грошове багатство в нутрі країни.

В Італії, Іспанії, Франції, Україні ярмарки супроводжувалися масивними гуляннями і театралізованими виставами. Це було свого роду рекламою торгівлі. Із розвитком ярмаркової торгівлі більш досконалішими ставали кредитні операції. Наприклад, за допомогою 100тис. еку в заставу (готівковими) в Ліоні можна було оплатити по клірингу (система безготівкових розрахунків) за товари, які коштували мільйон. Широко застосовувалися обіцянки сплати векселем долі боргу, який зберігся, або перенесення платежів на наступну ярмарку за допомогою депозитів які оплачувалися із розрахунку 10% річних. Значно зросла роль атрибутів ринкової торгівлі таких як банки, біржі. Формується ринок не тільки товарів, але і капіталів. Одночасно проходило зародження фондового ринку.

В XI-XV ст. розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Західній Європі стимулювало зростання центрів ремісничого виробництва. За вартістю товарообігу, престижем у суспільстві більшу роль відігравала далека транзитна торгівля. Можна виділити три її найбільш значущих райони.

1. Середземне море. Іспанія, Південна і Центральна Франція, Італія вели торгівлю між собою, а також із Візантією, Чорномор'ям, країнами Сходу. Місто Александрія здобуло славу *торгу двох світів*: з одного боку, сюди приходили каравани з індійських країн, а з другого - італійські купці.

2. Балтійське і Північне море. У торгівлі брали участь північно-західні землі Русі, Полоцьке князівство, Велике князівство Литовське, Польща, Східна Прибалтика, Північна Німеччина, Скандинавські країни, Брабант, Англія, Північна Франція, Північні Нідерланди, Фландрія.

Якщо в середземноморському регіоні головними предметами торгівлі були предмети розкоші, прянощі Сходу, зерно, тканини, золото, срібло, зброя, то в північному регіоні торгували виробами місцевої промисловості, товарами більш широкого вжитку: рибою, сіллю, вовною, хутром, сукном, воском, смолою, лісом, а з XV ст. – і хлібом.

Структура товарообігу свідчила про те, що ця торгівля задовольняла потреби місцевих виробників і споживачів, тому вона мала велике значення для економіки країн Європи, хоча торговий прибуток тут становив усього 5 – 8 %. Порівняно низький прибуток компенсувався обсягами товарообігу та значно меншим ризиком.

3. Ці два потоки міжрегіональної торгівлі сполучалися між собою торговим шляхом *через альпійські перевали, по Рейну*, а також *через Атлантичне побережжя Європи*, де сходилися східні та європейські товари.

Значні масштаби виробництва масових знаменитих товарів, які можна було продавати за стандартами і зразками, зростаюча регулярність обміну всередині національних ринків і між країнами привели до необхідності створення основного ринку таких товарів, тобто бірж. Перша з них виникла в 1406 р. в нідерландському місті Брюгге. Пізніше вони виникли у Венеції, Генуї, Флоренції.

Значно меншу роль відігравала *внутрішня торгівля*. В основі її розвитку був натуральний характер феодальної економіки. Як правило, міста формували місцевий базар, де відбувався обмін із сільською округою. Основну масу товарів тут продавали або ті, хто їх безпосередньо виробляв, або сеньйори, які збували на ринку надлишки оброку чи продукцію свого домена. Професійні торгівці в основному були близькі до ремісничого середовища – це дрібні крамарі та рознощики.

Форми об'єднання купців. Еліту становили багаті торгівці – купці, зайняті у транзитній торгівлі й оптовому продажу. Купецьке середовище було поєднане родинними і корпоративними зв'язками. Форми об'єднання були різні.

Створювалися об'єднання купців одного міста – *гільдії*, куди входили особи з близькими професійними інтересами. У великих містах було по кілька гільдій. Вони мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами. Гільдії забезпечували своїм членам монопольні умови торгівлі, правовий захист. Крім гільдій, виникали *конвої*, морські каравани, які охоронялися, *пайові купецькі товариства*. Деякі об'єднання виходили за межі одного міста й утворювали *асоціації купців* кількох міст. Велику популярність мала *Ганза* (об'єднання, спілка) – торгово-політичний союз купецтва північноєвропейських міст, який монополізував торгівлю Північної Європи.

Отже, в XI – XV ст. торгівля сприяла економічному розвитку європейського суспільства, незважаючи на те, що ринок був дуже вузьким, охоплював лише невелику частину виробленої продукції і робочих рук, майже не мав в обігу земельної власності, характерною для нього була велика кількість особистих зв'язків. У XV ст. починаються в економічній політиці різних країн елементи **протекціонізму** (митні пільги вітчизняним купцям). Розвитку торгівлі заважало панування натурального господарства, нерозвиненість техніки обміну та шляхів сполучення, феодальна роздробленість і беззаконня феодалів – власників земель, через які проходили торгові каравани, різноманітні обмеження, митні побори з їхнього боку.

Утворення грошового ринку. Розвиток торгівлі став важливим джерелом первісного нагромадження грошових засобів у руках купців та лихварів і утворення грошового ринку. А проникнення торгового капіталу у ремісниче і мануфактурне виробництво стало передвісником генезису ринкового укладу в економіці європейських країн.

З метою забезпечення правильності торговельних угод в Італії з XII ст. почали карбувати важку (вагою більш як 20 г) срібну монету – гросо. Доки карбування цих монет перебувало в руках італійських монетників, вони залишалися повноцінними. Пізніше, коли гроші стали карбувати королі, сеньйори, єпископи, у великих містах, у тому числі й за межами Італії, вони почали знецінюватись.

Необхідність у повноцінних засобах обігу зумовила появу в XIII ст. золотої монети, відомої під загальною назвою *голдин* вагою 3,25 г. У Голландії подібні монети називали гульденами, у Флоренції – екою, в Англії – соверенами, у Венеції – дукатами та ін.

Виникнення різноманітних монетних систем і одиниць породило необхідність операцій з обміну грошей. Так виділилася професія міньяйл, які орієнтувалися в грошових системах і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, займалися переказом грошових сум і лихварством (їх називали банкіри – від слова *банко* - лава, на якій сидів у ломбарді міньяйло). З XIII ст. у зв'язку з розоренням дрібних працівників міста й села і розширенням торгівлі *кредитно-позичкові операції* набули значного розмаху, особливо у сфері транзиту й оптових операцій. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Тому вони могли отримати їх від агентів міньяйла, які були там, де пролягали торгові шляхи, пред'явивши його розписку (вексель), завірену спеціальною особою – нотаріусом. Пізніше стали утворюватися банківські контори і банки. Характерно, що виділення фінансової діяльності в особливу галузь відбувалося на італійському ґрунті. Італійці успішно опановували такі інструменти, як векселі, кредит, торговельні угоди на період, позики тощо. Законодавчим органом фінансового світу була Генуя – своєрідною міжнародною фондовою біржею. Тут установлювали курс грошей, здійснювали грошові перекази, підписували фінансові угоди. У XV ст. обсяг угод доходив до 40 млн золотих флоринів. Це був попередник майбутніх бірж у Лондоні й Антверпені.

В Італії в XV ст. більшість міст мали заклади, які видавали позики під заставу речей, збирали за це близько 5 %. Їхніми ініціаторами були францисканські монахи. Спочатку ці заклади називалися *горою милосердя*, пізніше їх стали називати ломбардами, тобто установами, які винайшли італійці. Перший *ломбард* було засновано в Перуджі (провінція Ломбардія, звідси й назва установи) в 1462 р. Через 50 років вони функціонували вже у 87

містах Італії. Найстаріші вільні форми капіталу – торговий і лихварський – у XIV – XV ст. почали проникати у виробництво. Купці оптом закупляли сировину та перепродували її ремісникам. Потім вони скуповували готові вироби для продажу. Ремісник був відірваний від ринку сировини і працював на торгівця-скупщика вже як найманий робітник-надомник. Так почала виникати рання форма капіталістичного виробництва – *розсіяна мануфактура*.

У XVI-XVII ст.ст. на державному і міжнародному рівні були уже створені національні і міждержавні кредитно-грошові системи. Із розвитком світової торгівлі і формуванням світового ринку завдяки Великим географічним відкриттям, національні грошово-кредитні системи поступово перетворюються в міжнаціональні. Формуються інститути ринку капіталів паралельного ринку товарів. І пройшло це у Західній Європі в результаті еволюції ярмарок.

Отже, у Європі уже у XVII ст. існували товарні і кредитні ярмарки. Це була основа для створення у загальносвітовому масштабі товарно-сировинних і фондових бірж.

Із початку зародження (середньоморські біржі виникли ще у XIV ст. – Венеція, Генуя, Флоренція, а у Стародавньому Римі ще у II ст. до н.е.) тут укладалися угоди – товарні, вексельні, страхові. Одночасно це був ринок: товарний, грошовий, цінних паперів. Отже, фондові біржі в Європі виникли у Середземномор'ї ще у XV ст.

У цей період в Амстердамі набувають чинності перші спекулятивні угоди. На грі акцій часто збагачувалися маклери – представники торгівців, а купці бідніли. Недосконалість ринкової інформації проявилась уже на початку зародження ринкових відносин.

З початку появи паперових грошей (Китай IX ст. до н.е.) для Європи вони стали необхідними лише у XVI – XVII ст.ст. Поява паперових грошей наблизила утвердження ринкової економіки. Банки і біржі відігравали провідну роль у «агресії» паперових грошей в Європі, забезпеченні повноцінного обігу цінних паперів і грошей. Саме легка ліквідність, активний обіг були одним із секретів ділових успіхів в економіці Голландії і Англії XVI – XVII ст.ст. (ліквідність – легке перетворення матеріальних цінностей у готівкові гроші).

До заснованого у 1694 р. Англійського банку, який вперше отримав емісійне право, державні банки займалися лише депозитами і переказами із рахунків. Вони не видавали позички і аванси. Це з найдавніших часів була прерогатива приватних банків.

Новий етап у розвитку банків почався у кінці XVIII – початку XIX ст. Саме в цей період державні банки появляються на території України. Цим закінчилось формування інфраструктури, яка нагадує нині існуючу. Появилися рекламні агентства, страхові

компанії і т.п. Формування у Європі найважливіших інститутів інфраструктури ринку сприяло становленню ринкової економіки вільної конкуренції.

3. Економічна думка.

Першу спробу осмислити капіталістичну ринкову економіку зробили меркантилісти. Поняття **«меркантилізм»** походить від латинського слова «mercari» – торгувати. Проте, слід зазначити, що меркантилістська система насправді є значно складнішою концепцією.

Меркантилізм – це система поглядів на розвиток економічних закономірностей у сфері обігу і економічна політика ряду держав, яка ґрунтується на принципах протекціонізму, яка відповідає періоду розкладу феодального способу виробництва і являє собою намагання першого теоретичного аналізу економічної дійсності періоду «до індустріальної» економіки.

Найбільш яскраво сутність меркантилізму проявляється у наступних моментах: вираження поглядів і поточних потреб представників торгового капіталу; обґрунтуванні економічної політики в період утвердження мінового (або ринкового) господарства; перших намаганнях теоретичного аналізу мінового господарства, яке формується на основі принципів ринкової економіки.

Меркантилісти, хоч і не погоджували між собою ні принципів, ні загального аналітичного інструментарію, але майже протягом трьох століть дотримувалися загальних «принципів» наукового світогляду.

Меркантилісти підкреслювали, що золото і будь-який скарб є показниками багатства країни.

Вони вважали доцільним:

- 1) підтримку владою імпорту дешевої сировини для промисловості;
- 2) регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу в країну золота і срібла;
- 3) протекціоністські тарифи держави на імпортовані промислові товари, а також заохочення нею експорту, особливо готової продукції;
- 4) ріст населення для підтримки низького рівня заробітної плати, розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу.

Таким чином, **багатство країни меркантилісти вбачали у золоті і сріблі, а його джерелом вважали зовнішню торгівлю, яка через нееквівалентний обмін забезпечувала активний торговельний баланс.**

При меркантилізмі національне промислове виробництво контролюється торговим капіталом і розвивається вже на комерційній основі, більше не замикаючись у рамках міст. Причиною цього було те, що купець знав ринок, обсяг існуючого попиту, міг

забезпечити постачання товарів, які використовувалися в домашньому виробництві. Оскільки дорогого устаткування ще не існувало, то купець нічим особливо не ризикував, беручи на себе відповідальність за виробництво. Ось чому аж до кінця XVII ст. промислове виробництво в Західній Європі і до середини XIX ст. в Україні лишалось простим додатком до торгівлі.

У доіндустріальній економіці через відсутність регулярної зайнятості, фабричної дисципліни, як і раніше, переважала думка про нееластичність попиту. Меркантилістські положення про активне сальдо торговельного балансу, у яких обґрунтовується перевищення експорту над імпортом, заохочується експорт капіталу та залучення в країну зарубіжного золота і схвалюється громадська праця, дійсно спонукають до думки, що вищі класи суспільства зобов'язані забезпечувати робочі місця, оскільки лише політика, суть якої можна виразити двома словами — «розори сусіда», збагатить націю, а більш висока.

Меркантилістська система використання національного багатства в якості основного орієнтиру економічної політики передбачала використання таких урядових інструментів: нагромадження золота та інших дорогоцінних металів і каменів як вираз суті багатства, проведення зовнішньоторгівельної політики з метою забезпечення притоку золота і срібла, стимулювання розвитку національної промисловості, шляхом імпорту дешевої сировини, протекціоністських тарифів на імпортовані товари промислового призначення, нарощування експорту готової продукції з високою нормою доданої вартості, створення умов для зростання населення і підтримки активного торговельного балансу як головної умови для нарощування національного добробуту. Система перерахованих заходів, які складають серцевину політики меркантилізму, ґрунтується на найпростішому економічному мисленні, що багатство полягає у володінні грошима, отже, збільшити його можна при умові, що держава буде витратити менше, чим отримувати. У сучасний період ця концепція знаходить відображення у монетаристських рецептах і бажанні забезпечити збалансований бюджет. Даний принцип передбачає недопущення ситуації, коли витрати перевищать доходи. Виходячи з такого принципу, уряди планують таку економічну політику, яка, по суті є неомеркантилістською, у всякому випадку, містять елементи названої системи.

Недоліком меркантилістського підходу було, перш за все, недооблік такого найважливішого елементу національного багатства (особливо для нової інформаційної економіки), як людський капітал. Проте, поставивши категорію «багатство» в центр економічного аналізу, меркантилісти завдяки цьому інструменту розвинули, по суті, основи кількісної теорії грошей, теорії повзучої інфляції, динаміки реальної ставки процента, що склало стержень, нехай і примітивного але макроекономічного аналізу. Він

привів до необхідності посилення і зміцнення державного регулювання, розвитку суспільних робіт, нагромадження і використання багатства для розвитку індустрії. В епоху індустріалізації і розвитку промислового капіталізму він склав базу для розробки і реалізації економічної політики і навіть для кейнсіанської революції.

4. Економічні основи формування світового ринку.

Розвиток продуктивних сил. В історії світового господарства XVI – остання третина XVIII ст. вважаються періодом розкладу доіндустріального і зародження в індустріального суспільства капіталістичного виробництва. У країнах Західної Європи його початком (XVI ст.) стали зміни у сфері матеріального виробництва, стані й характері розвитку продуктивних сил, розширення внутрішнього та зовнішнього ринку.

Слід відмітити, що ринок не тільки змінює структуру економіки, але й стає великим інтегратором, який об'єднує розпорощених виробників в якусь суспільну єдність. Ринок пов'язує не тільки окремих приватних осіб, а й народи незалежно від їх стадії розвитку, мови і релігії. Ринок не знає кордонів і часто набуває чудернацьких і абсолютно аморальних форм, коли, наприклад, країни які воюють купують зброю у одного продавця. Разом з тим, ринок стає і єдиною причиною пошуку компромісів і угод сторін, які конфліктують. Причиною цього стають загальносвітові тенденції: спеціалізація виробничої діяльності; розподіл праці; світова міграція; утворення ТНК; посилення взаємозалежності людей, фірм, народів і держав. Тому ринок це не поле пошуку «добрих» і «недобрих» сторін товарно-грошових відносин, а реальність, яка повна протиріччями і яка наповнена життєвою енергією розвитку.

Розвиток ринкових відносин прискорив удосконалення суспільного виробництва в усіх основних галузях промислового виробництва до початку XVI ст. відбулося значне *вдосконалення знарядь праці й технології виробництва*. Так у *добувній й обробній галузях* було здійснено винахід і впровадження нового обладнання для шахт, зокрема механізмів відкачування води, подачі повітря, підняття руди та її подрібнення, що давало змогу будувати їх більш глибокими, розробляти недоступні раніше пласти. Замість невеликих горнів у металургійній промисловості почали будувати вищі, заввишки до трьох метрів (доменні печі), повітря в які подавали великими міхами за допомогою водяного колеса, що дало можливість одержувати чавун, а при його подальшій переробці - залізо і сталь. Знайдено спосіб одержання сталі й заліза з чавуну, який в основних рисах зберігся до сьогодення.

У *металообробці* слід назвати вдосконалення молотів, які рухалися силою води. Появилися свердлильні верстати і верстати для виробництва листового заліза й металевого дроту. З використанням водяного колеса верхнього бою, яке давало значно

більше енергії і могло виконати більший обсяг роботи, ніж колесо нижнього бою, промислове виробництво перестали прив'язувати до великих річок, бо для роботи нового водяного колеса було достатньо відвідного каналу. Різноманітні механічні пристосування, примітивні машини, які приводилися у дію мускульною силою людини або силою тварини, вітру чи води, появились в інших галузях.

Великі зрушення в розвитку техніки відбулися не лише в промисловості, а й у *засабах переміщення*, особливо в морському транспорті. З початку XVI ст. вогнепальна зброя викликала справжню революцію у військовій справі. Розпочалося виробництво паперу, окулярів і годинників, розвинулося книгодрукування.

Зміни в промисловому виробництві сприяли інтенсифікації виробництва в *сільському господарстві*. За рахунок осушування боліт і викорчовування лісів значно збільшилася площа ріллі. У XVI ст. розпочався перехід до багатопільної сівозміни та травосіяння. Більше стали використовувати добрива, зросли кількість і якість сільськогосподарського реманенту, виробленого з металу.

Зміни привели до докорінних зрушень у різних галузях промисловості та сільського господарства Західної Європи. Зросла продуктивність праці, збільшився обсяг товарної продукції, появились нові галузі промисловості, поглибився суспільний поділ праці, розпочалося формування спеціалізації країн на окремих видах господарської діяльності та продукції. Від сільського господарства в XVI ст. цілком або майже цілком відокремилися гірнична справа, виробництво чорних і кольорових металів, деякі галузі металообробної промисловості, суднобудування, шовкопрядіння тощо. Частково виокремлювалося виробництво тканини з вовни і льону.

Поглиблення суспільного поділу праці зумовило зростання товарності сільськогосподарського виробництва, збільшення частки тієї частини землеробства і тваринництва, яка призначалася не для особистого споживання, а для обміну в тій чи іншій формі на промислові товари.

Перехід від натурального до товарного виробництва у промисловості й сільському господарстві сприяв розширенню внутрішнього ринку, зовнішньоекономічних зв'язків, однією з головних осіб став купець. Ускладнювався грошовий обіг, запроваджувалися нові види торговельних угод і договорів, біржа поступово перетворилася на основне місце операцій із товарними та цінними паперами, розвивалися кредит і банківська справа.

Промисловці для своїх підприємств, купці для заморської торгівлі, уряди для колоніальних війн мали потребу в кредитах. Виникали і швидко розвивалися банки і акціонерні товариства, які збирали грошові капітали. Значно збільшився державний борг. В обіг ввійшли цінні папери і запрацювали біржі.

Товарно-грошові відносини уже наскрізь пронизували життя суспільства. Не тільки торгівля, але і виробництво стало в більшій мірі капіталістичним. У результаті масового повторення соціальних явищ досить чітко визначилися такі об'єктивні категорії як капітал, прибуток, процент, земельна рента, заробітна плата. Все це ставало об'єктом спостережень науки і наукового аналізу.

Організація капіталістичного виробництва. Розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи свідчить, що в XVI ст. дрібне господарство основних суспільних виробників – ремісника і селянина – вичерпало свої можливості й стало неспроможним до подальшого самостійного розвитку. Економічне становище дрібного виробника змінювалося, ставало більш залежним від власника капіталу (купця або лихваря) у зв'язку зі зростанням витрат на придбання необхідних для нього засобів виробництва. Дрібне товарне виробництво поступалося місцем більш продуктивним формам організації виробництва, посилювалася його підлеглість капіталу.

На основі поступової економічної залежності дрібних виробників від товарного або лихварського капіталу формувалась капіталістична промисловість. Ступінь і конкретні форми цієї залежності були різні. Часткова - коли ремісник, ще приватний власник свого господарства, купував або брав у борг у купця сировину, зобов'язуючись постачати йому свою продукцію за договірною (раніше обумовленою) ціною. Така форма підлеглості й залежності ремісника від купця чи лихваря була найбільш поширена в Західній Європі в XVI ст.

Ремісники, які були вимушені брати в купця засоби праці в тимчасове користування або гроші в борг на їхнє придбання, майже повністю перетворювались у найманих працівників, що отримували заробітну плату. Поступово виникла нова форма промислового виробництва - капіталістична домашня промисловість, або *розсіяна мануфактура*. Характерним для неї було те, що безпосередній виробник втрачав права власності на своє господарство і засоби виробництва.

У країнах Західної Європи така форма капіталістичного виробництва в XVI ст. набула найбільшого поширення, особливо на селі, де не було цехових обмежень. Сільські ремісники, позбавлені можливості стати самостійними виробниками, як правило, починали працювати на купця-скупника, тобто фактично ставали найманими виробниками. Відтак на селі виникли масиви дрібного капіталістичного за своєю суттю виробництва – тканин із вовни, льону, багатьох видів металевих виробів тощо.

Особливість функціонування розсіяної мануфактури полягала в об'єднанні робітників підлою праці. Одні з них спеціалізувалися на виробництві напівфабрикатів із сировини, інші доводили ці вироби до кінцевої кондиції. Інколи деякі стадії виготовлення

продукції, наприклад складання годинників, переносили в майстерню, де наймані робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця. Такі мануфактури називали змішаними.

Найбільш розвинутою формою капіталістичного виробництва була *централізована мануфактура*. Ускладнився поділ праці, тобто окремі робітники вже спеціалізувалися на виконанні тих чи інших операцій або навіть частин операцій, що значно підвищило продуктивність праці. Усі робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця або майстрів.

У країнах Західної Європи з XVI до останньої третини XVIII ст. мануфактура була провідною формою капіталістичного виробництва. Об'єднання робітників в одному приміщенні дало змогу провести між ними детальний поділ праці, удосконалити технологію, робочі інструменти й засоби праці, що підготувало перехід до машинної техніки в період промислового перевороту.

Ступінь розвитку капіталістичного виробництва в окремих галузях промисловості і його форми були різними. Найбільш інтенсивно капіталізм розвивався в тих галузях, де спостерігалось значне подорожчання й ускладнення засобів виробництва (добувна промисловість, металообробна, особливо виробництво зброї, суднобудування, виготовлення паперу, пороху, шовкових тканин). Капіталістичні підприємства в цих галузях були в основному невеликими, лише на окремих шахтах, доменних печах, мануфактурах з виробництва артилерійської та інших видів зброї працювало більше як 100 осіб. Нижчі темпи розвитку капіталізму спостерігались у тих галузях, де майже цілком зберігалася ремісничка техніка (виробництво тканини з вовни, бавовни і льону, предметів розкоші тощо).

У XIV – XV ст. ширшого розвитку набули товарно-грошові відносини, виникли елементи нової, капіталістичної, господарської системи. Італія першою ступила на цей шлях. Тут створилися сприятливі умови для розвитку капіталізму: високий рівень урбанізації Північної і Центральної Італії, підкорення села місту, широкий розмах ремісничого виробництва, торгівлі, фінансової справи, орієнтованих не лише на внутрішній, а й на зовнішній ринок. Багате італійське місто, що все більше зростало, стало базою культури Відродження, світською за своєю природою та загальною спрямованістю.

Зміни у свідомості суспільства були пов'язані насамперед із процесом секуляризації - звільнення культурного і суспільного життя від впливу релігії та церковних інститутів. Саме тому ідеологією Відродження став гуманізм, головним у якому було визнання високої гідності людської особистості та її творчих здібностей. Під впливом ідеології гуманізму складалася мораль, яка виправдовувала чесне збагачення, радості світського

життя, вершиною успіху вважала престиж сім'ї, повагу співгромадян, славу в пам'яті нащадків. Гуманісти виправдовували нагромадження. Їх принципи моралі і відносин стали загальнолюдськими цінностями цивілізованого суспільства.

Зміна суспільних поглядів породила Реформацію майже в усіх європейських країнах. Разом з тим зміна свідомості суспільства сприяла становленню та розвитку ринкових відносин.

Процес подальшого розвитку капіталістичних відносин та формування світового господарства прискорився завдяки Великим географічним відкриттям.

Епоха Великих відкриттів. Значного розвитку в Західній Європі до XVI ст. досягли виробництво і торгівля, що зумовило зростання потреби в грошах як у загальному засобі обміну. Металевих грошей із золота й срібла в Європі не вистачало. Монополія італійських купців у європейській торгівлі східними товарами сприяла відпливу золота з Європи на Схід. Крім того, після спаду торгівлі на Середземному морі в XV ст. через нестачу грошей, падіння Константинополя та захоплення турками Середньої Азії і Балкан, відновлення монополії єгипетських султанів на Червоному морі, необхідність пошуку нових джерел надходження золота й срібла, нових шляхів торгівлі ще більше зроста. Наївні економічні переконання того часу пов'язували поняття «багатство» тільки з однією його формою – грошовою. Повноцінними ж грошима у всіх доіндустріальних цивілізаціях вважали виключно золото і срібло, хоча більш передовий Схід в той час уже знав паперові гроші. Для Європи це буде далеким майбутнім. «Люди гинули за метал» у буквальному розумінні цього слова, якого у Європі було надто мало. Його не вистачало ні для обслуговування реалізації зростаючих товарних потоків, ні для задоволення потреб зростаючого населення, розвитку промисловості на новій індустріальній основі, ні для сплати податків, грошових рент, заробітної плати, ні для нагромадження капіталу, ні, насамкінець, для забезпечення потреб європейської аристократії і королівських палаців. Пасивність торгівельного балансу у взаєминах із країнами Сходу було одним із джерел витікання золота і срібла. Уже на початку XVI ст. практично вичерпались срібні рудокопні Німеччини, які були основним постачальником грошового металу Європи. Потрібні були нові джерела грошового металу. У цих умовах нестримна загальна жадоба грошей, нових джерел швидкого збагачення охопила в Західній Європі всі верстви населення. Це стимулювало пошук нових морських торгових шляхів з Європи в Африку, Індію, Китай та Середню Азію, де, на думку європейців, було багато золота, срібла, самоцвітів і прянощів. Особливе значення мала Індія, з якої з найдавніших часів доставляли в Європу спеції, ліки, тканини, слонову кістку.

Основні соціально-економічні *наслідки Великих географічних відкриттів* (ВГВ).

1. Почала складатися **колоніальна система**, яка прискорила виникнення в Західній Європі капіталістичного виробництва і сприяла нагромадженню в буржуазії значних грошових сум, необхідних для організації великих індустріальних підприємств. Піднесення Іспанії та Португалії як колоніальних держав було відносно недовгим. Отримані від експлуатації колоній багатства феодала використовували непродуктивно, тоді як в Англії і Франції заохочувався розвиток промисловості й торгівлі. Позиції Англії, Франції та Нідерландів на колоніальних ринках зміцнювалися. Вони змогли більш ефективно використати географічні відкриття для розвитку ринкової економіки і створення власних колоніальних імперій.

2. Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу Європу, Африку, Америку й Австралію пов'язали між собою торгові шляхи, почав складатися **світовий ринок**. Його виникнення стало ще одним сильним поштовхом до зародження й розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі. Новий світ став ринком збуту для мануфактур Європи. Монопольне володіння ним забезпечило швидке нагромадження капіталу в країнах Західної Європи. Великі географічні відкриття стали основою для виникнення міжнародного поділу праці та світового господарства. У боротьбі за оволодіння новими ринками поступово почали утворюватися торгові компанії, які регулювали торгівлю купців у визначених районах світу. Наймогутнішою з них були Ост-Індські компанії в Нідерландах і в Англії, яким вдалося монополізувати індійський ринок. Тобто, ВГВ стали якби «локомотивом історії», який сприяв переходу людства із аграрного суспільства в індустріальне. Феодалні відносини поступово трансформувалися у капіталістичні (ринкові). Активізувалися ринкові відносини. Почали формуватися світові ринки сировини, капіталів, праці, збуту товарів, які у майбутньому виведуть одні країни у багаті, а решта залишаться їх сировинними придатками і ринками збуту їхньої продукції.

3. Відбулася так звана **революція цін**, зумовлена ввезенням із Америки до Європи великої кількості золота й срібла. За XVI ст. загальна кількість дзвінкої монети, що перебувала в обігу в західноєвропейських країнах, зросла більш ніж у 4 рази. Такий великий вплив відносно дешевого золота й срібла призвів до різкого падіння їхньої вартості і сильного підвищення цін на продукцію сільського господарства й промисловості (за останніх 30 років XVI ст. вони зросли в 2 – 3 і більше раз). Європа вперше пізнала у великому масштабі інфляцію, яка захопила і територію України

4. Революція цін сприяла **зміцненню позицій міської і сільської буржуазії**, що зароджувалася, підвищенню її доходів і збільшенню чисельності мануфактурних робітників. Розорилися великі землевласники-феодала, потерпали від збитків найбідніші селяни та наймані робітники, збагачувалася буржуазія.

5. У результаті Великих географічних відкриттів услід за переміщенням головних торгових шляхів *центр економічного життя перемістився* із середземноморських країн у держави на берегах Атлантичного океану. Стали занепадати італійські містатреспубліки, виникли нові центри світової торгівлі - Лісабон, Севілья і особливо Антверпен. Саме Антверпен став найбагатшим містом у Європі, світовим торговим і фінансовим центром. У XVI ст. виникли товарна і фондова біржі. На відміну від Португалії та Іспанії, які мали переваги торгівлі, основними виробниками промислових товарів були Нідерланди, Англія, Франція. Буржуазія цих країн швидко збагачувалась, перекачуючи золото й срібло з приморських країн в обмін на промислові товари. Поступово Нідерланди, Англія, Франція витіснили конкурентів з морських шляхів, а потім й із заморських колоній. Зокрема, у дослідженнях Тихого океану і південних морів на рубежі XVI – XVII ст. ініціатива перейшла до Нідерландів, а в 40-ві роки XVII ст. буржуазна революція в Англії вивела цю країну на арену боротьби за ринки збуту та панування на морі, за колоніальні володіння. Саме з цього приводу у європейських підприємців (і вчених) появилася зацікавленість до виробничої діяльності. Почалось переосмислення поглядів меркантилістів відносно того, що золото є багатство, а багатство суть золота.

6. Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму. Вона набула яскраво вираженого меркантилістського характеру. Правлячі династії Іспанії, Англії, Франції всіма доступними засобами заохочували торгівлю, промисловість, судноплавство, колоніальну експансію. *Меркантилізм* як економічну політику епохи первісного нагромадження капіталу породив капіталізм, що розвивався в надрах феодалізму і сприяв формуванню та розвитку ринкової економіки.

Безповоротним був прогрес у науці і техніці, географії, астрономії, біології, мінералогії і т.д. Розвивалося семимільними кроками суднобудування і т.п.

Якщо в 1400 р. європейці освоїли 50 млн кв.км території Землі, то у 1600р. – 310 млн. кв. км із 510. У Європі появилися картопля, томати, рис, чай, кава, какао.

Проте були і негативні наслідки. Розпочалося невидиме раніше гноблення вільних народів, загинули самобутні цивілізації інків, ацтеків, ганьбою для європейців стала работоргівля африканським населенням (неграми). З'явилися своєрідні обміни хворобами: східні люди звикали до алкоголю, а європейці – до тютюнової залежності і вживання наркотичних речовин. Східна і Європейська (Західна) цивілізації ніколи уже не розвивалися паралельно. Почався процес взаємопроникнення культур, який триває і по нині.

Отже, у результаті Великих географічних відкриттів окремі країни Західної Європи опинились у максимально сприятливих умовах для розвитку капіталістичного виробництва. Позитивний вплив на них справляла географічна близькість до нових морських шляхів світової торгівлі, а також те, що Русько-Литовська і Московська держави прикрили собою Західну Європу від руйнівних татаро-монгольських набігів. Великі географічні відкриття прискорили процес первісного нагромадження капіталу.

Основними *джерелами нагромадження капіталів стали* колоніальні війни, торгівля рабами, піратство, державні позики, податки, система протекціонізму, жорстокі методи поневолення і пограбування місцевого населення Африки, Азії, Північної та Південної Америки. Клас капіталістів склався не лише в результаті працелюбності, енергії і старання, як вважають більшість західних учених, а й унаслідок насилля, пограбування, доведення до бідності мільйонів людей.

Головною *відмінною ознакою епохи* первісного нагромадження капіталу були, *по-перше, розвиток товарно-грошових відносин*, становлення ринкової економіки, яка наклала відбиток на всі сторони суспільного життя того часу. Нові віяння буржуазних свобод, пов'язані з розширенням масштабів торгівлі, що ліквідувала територіальну замкнутість і обмеженість феодальних вотчин, вели до посилення підприємницької ініціативи.

По-друге, найпрестижніша галузь торгівлі - зовнішня торгівля - стимулювала *розвиток товарного виробництва* і внутрішню торгівлю. Завдяки їй Європа наприкінці XV ст. перетворилась на центр світової торгівлі, відбувся перехід від середньовіччя до епохи первісного нагромадження капіталу.

По-третє, розвиток зовнішньої торгівлі привів до створення в цей період *нових форм організації торгового капіталу* (торгові компанії, акціонерні компанії, біржі тощо).

По-четверте, паралельно з торговим капіталом у цей період розвивався *позичковий, або банківський, капітал*, який прийшов на зміну середньовічному лихварству. Лихварський капітал обслуговував феодалів, від яких лихвар намагався отримати максимум грошей, клієнтом же банкіра був купець, у благополуччі якого зацікавлений сам банкір, оскільки його процент становив частину прибутку купця. Крім того, до послуг банкіра входили такі операції, як безготівкові розрахунки між купцями через його банк, обмін грошей. Отже, в епоху первісного нагромадження зародилось багато сучасних форм банківської діяльності. Країни, які були лідерами в торгівлі, ставали європейськими банками.

По-п'яте, розвиток торгівлі привів до змін у сфері виробництва - як сільськогосподарського, так і промислового. Виникли нові організаційні форми -

мануфактури, організаторами яких передусім виступали купці. У сільському господарстві спостерігався перехід до грошової ренти, поступового звільнення селян, оренди, використання найманої праці, капіталістичного фермерства. Виробництво ставало все більш спеціалізованим.

По-шосте, відбувалося **становлення національних держав**, які мали економічну основу для об'єднання у формі національного внутрішнього ринку, що формувалася і пов'язував у єдине ціле окремі райони країни. Замість торгової політики окремих міст виникає торгова політика держави. Це була політика протекціонізму, тобто політика захисту вітчизняних купців у їхній боротьбі проти зарубіжних конкурентів.

По-сьоме, до кінця епохи первісного нагромадження капіталу **формується перша економічна концепція**, яка дістала назву меркантилізму. Вона виражала світогляд торгової і банківської буржуазії. Проте меркантилісти вже говорили про багатство нації, а не окремої людини, хоча помилково ототожнювали його з грошима, а гроші - із золотом і сріблом. Саме з цим пов'язана їхня вимога до держави в інтересах нації проводити політику протекціонізму.

5. Становлення індустріальної цивілізації в Європі

Індустріальна цивілізація починалася у визначеній соціально-економічній формі. За усіма ознаками це був капіталізм. Базовим компонентом переходу до капіталізму були революційні зміни у продуктивних силах, а саме формуванні фабрично-заводської промисловості, крупної машинної індустрії.

Капіталізм – це соціально-економічна система, при якій:

- всезагального характеру набувають ринкові відносини;
- приватні особи володіють і управляють власністю, включаючи капітальні активи;
- робоча сила стає особливим товаром і купується за заробітну плату;
- зникають обмеження до відкритої конкуренції;
- вільні ціни виступають основним регулятором розподілу ресурсів;
- забезпечується свобода підприємництва.

Основи економічного зростання Голландії. Економічному розвитку Голландії, яка з кінця XV ст. починає своє сходження і в XVII ст. перетворюється у зразкову капіталістичну країну сприяє: *по-перше*, передусім сприятливі географічні умови. Зі зміною торгових шляхів після Великих географічних відкриттів Голландія опинилася на перехресті шляхів світової торгівлі і стала торговим посередником між Заходом та Сходом, Півднем і Північчю. Голландія стала другою після стародавньої Фінікії найбільш відомою морською країною.

По-друге, особливістю розвитку Голландії було й те, що кріпосне право не набуло значного розвитку і селяни зберегли особисту свободу. Частка феодального землеволодіння становила лише 20 – 25 %, оскільки у середні віки ще не була налагоджена у великих масштабах меліорація, то прибережні території, які періодично заливало море, майже не були у приватній власності феодалів. Створювалися фермерські господарства, райони «торговельного землеробства», що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур.

По-третє, в наслідок буржуазної революції Голландія стала першою в історії Європи буржуазною республікою. 26 липня 1581 р. вона проголосила свою повну незалежність (Іспанія визнала незалежність Нідерландів лише в 1609 р.). Південні Нідерланди, майбутня Бельгія, ще багато років були під пануванням Іспанії.

Найбільшого розвитку в Голландії, яка вже в XVII ст. стала *зразковою капіталістичною країною*, набули **зовнішня і внутрішня торгівля**.

1. Головне значення для економіки Голландії XVII ст. мала зовнішня торгівля. На відміну від Іспанії, а пізніше Англії і Франції, ця країна не прагнула територіальних загарбань. Голландці закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. У цьому вони повторили португальців.

Головною метою цієї торговельної системи було не постачання Європи колоніальними товарами, а посередницька торгівля між окремими регіонами Південно-Східної Азії. Голландія стала третьою після Іспанії і Португалії, колоніальною країною. Амстердам, спадкоємець італійських міст і Антверпена, став головним торговим центром Європи. Він був останнім торговим містом після Генуї, Венеції та Антверпена, яке представляло власні інтереси, а не інтереси нації та країни в цілому. Наприкінці XVI ст. кораблі Амстердама перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика.

2. Розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовив **зростання ролі банківської справи та кредиту**. У європейській торгівлі щораз більшого розвитку набирає комерційний кредит. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, на якому в міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук у руки, поки їх не анулювали. Поширилася практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано **Страхову палату**. Голландія стала центром ринку цінних паперів. Сюди почали стікатися численні перевідні векселі, які скуповували багаті голландські купці та

банкіри, випускаючи під це забезпечення свої власні цінні папери. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється на найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, цьому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Надлишкові голландські капітали, проникаючи в економіку інших країн і даючи при цьому значні прибутки, стали одним із чинників економічного розвитку цих країн. Отже, Голландія своїми руками «виросувала» конкурентів. Уже в 30-х роках XVII ст. голландська торгова система в Європі зруйнувалася.

3. У XVII ст., крім зовнішньої торгівлі, **Голландія надавала великого значення рибальству**. У цій галузі було зайнято 100 – 120 тис. осіб і до 2 тис. кораблів. Діставши у спадок від ганзейців дуже прибуткову торгівлю оселедцями, Голландія забезпечувала ними всю католицьку Європу, яка і в XVII ст. потерпала від частих постів.

Добре розвинуте рибальство було надзвичайно прибутковою справою для купців і судновласників, справжнім «золотим дном», що, в свою чергу, стимулювало розвиток торгівлі, суднобудування, виробництва парусини тощо.

4. Голландія в XVII ст. **вирізнялася високим ступенем розвитку суднобудування**. Ця невелика республіка (площа 25 тис. кв. км, населення 2 млн осіб) мала в XVII ст. флот, який за кількістю і тоннажем переважав флот усієї Європи. Голландці не тільки плавали самі, вони раніше Англії стали світовим «перевізником» товарів. У XVII ст. Голландію було визнано центром світового суднобудування.

5. Значного розвитку в Голландії в XVII ст. набула також **текстильна промисловість**. Її центрами стали Лейден і Харлем. Саме в цій галузі народного господарства в Голландії вперше виникли мануфактури всіх трьох типів.

Про високу конкурентоспроможність цехового ремесла і мануфактурного виробництва Голландії свідчить структура товарообігу – 30% складав імпорт готових виробів і більше 70% експорт готової продукції. Для порівняння: мануфактури Англії і Франції до XVIII ст. працювали у більшості на внутрішній ринок. Торговля готовими товарами збагачувала підприємців, купців і державу. Доходи поступали і від книгодруку, в Антверпені знаходилася сама велика у Європі типографія.

6. Капіталістичні форми активно впроваджувались і в **сільське господарство Голландії**, унаслідок чого розвинулися передова для того часу агротехніка, товарищизація сільськогосподарської продукції та виробництва, капіталістична оренда, великі тваринницькі ферми, інтенсивне садівництво.

Викладене переконує, що в XVII ст. Голландія - це країна з найбільш розвинутими промисловістю і сільським господарством. Її столиця Амстердам була торговим і фінансово-кредитним центром не тільки Західної Європи, а й усього світу. Велика увага

стала приділятися зміцненню берегової лінії. Будувалися захисні дамби, відповідні канали, земляні насипи. З XVII ст. стало розвиватися садівництво, вирощувалися знамениті голландські тюльпани, які у багатьох країнах світу мають можливість купувати і нині.

Причинами економічного відставання Голландії у XVIII ст. були:

- по-перше, **слабкість промислової бази**. Для розвитку фабричної промисловості Голландії, особливо важкої та металопереробної, не вистачало території, робочих рук і сировини. Тоді як в Англії різко зростає частка важкої промисловості, швидко розвивається фабрична система, упроваджуються машини, Голландія у XVII – XVIII ст.ст. залишається на стадії мануфактурного капіталізму;

- по-друге, **намагання підприємців країни йти прокладеним шляхом** торгового збагачення і недостатня увага до промислового виробництва. У час промислового капіталізму Голландія залишалася *торговою республікою*, але такі республіки вже віджили свій вік. Цьому сприяв і сформований віками менталітет населення;

- по-третє, **безкінечні війни** Людовіка XIV, що завдавали казни Голландії та її території великі збитки.

Однак слід підкреслити: економічне відставання цієї першої в Європі буржуазної республіки не мало характеру глибокого спаду, економічної катастрофи й зубожіння, що пережили у свій час Іспанія та Італія. Цьому сприяло формування ринкового укладу в національній економіці в Голландії XV – XVII ст.

Ліквідація пережитків феодалізму Англії. Важливою подією у становленні й розвитку ринкової економіки в Англії стала буржуазно-демократична революція 1640 – 1660рр.

Економічні і соціальні наслідки революційних перетворень наступні:

- із середини XVII ст. почалося буржуазне переродження соціальної структури англійського суспільства – у середині XVII ст. члени палати общин стали втричі багатшими ніж члени палати лордів;

- виникнення крупних земельних володінь, господарство в яких велося на основі найманої праці, призвело до зростання ефективності аграрного виробництва – вводилась плodoзмінна система, багатопілля, травосіяння, запроваджувалась нова агрокультура і агротехніка;

- появились великі, практично монополні компанії, не тільки у торгівлі, але й у виробничій сфері і капітальному будівництві – активізувалась розбудова доріг та каналів;

- новий буржуазний уряд почав запроваджувати систему протекціонізму по відношенню до національного бізнесу. Результат – у 1660 – 1668рр. лідерство у світовій торгівлі перейшло до Англії;

- Англія стає і фінансовим центром Європи – у 1694 р. створення акціонерного емісійного Англійського банку, який кредитував уряд, чеканив свою монету і зберігав державний запас золота;

- Англія стає правовою державою – у 1679р. прийнято «Біль про права» – закон, який утвердив особисту недоторканість громадян і особисті права арештованих, тобто громадянську рівність перед законом.

Швидкий розвиток капіталістичних відносин на селі після революції відбувався одночасно із змінами в промисловості. У XVIII ст. мануфактурна система зайшла в глухий кут, вичерпавши свої можливості. Ручна техніка своєю віджила і стала перешкодою на шляху розширення виробництва. Потрібна була нова технічна база, адекватна капіталістичному виробництву. У промисловості розпочалося активне впровадження *машиної технології*.

Зростанню мануфактури нового типу сприяла державна підтримка. Держава стимулювала розвиток мануфактурного виробництва ексклюзивних товарів, під виглядом уніфікації цехових правил ослаблювала монополію цехів. Вона ставала великим замовником масової однорідної продукції для армії, здійснювала законодавче регулювання відносин підприємців із майстрами-надомниками та робітниками централізованих мануфактур: регламентувала мінімальний рівень заробітної плати, максимальну тривалість робочого дня, забороняла робітникам до закінчення договору покидати господаря тощо. Проводилася політика протекціонізму. Уміло регулювалася державою податкова політика, яка сприяла не тільки для здійснення майбутньої промислової революції, але і становленню ринкової економіки. Англія в середині XVIII ст. вийшла на перше місце у світі з випуску промислової продукції.

Держава під натиском революції також сприяла розвитку зовнішньої торгівлі. У **1651** р. було прийнято *Навігаційний акт Кромвеля*, який зобов'язував доставляти товари в Англію з Азії й Америки тільки на англійських судах, а з європейських держав - на англійських або судах країн-експортерів. Навігаційний акт сприяв розвитку англійського суднобудування та мореплавства і був спрямований на підірвання монопольного становища Голландії. Положення Навігаційного акта потім були розширені в актах **1660, 1663, 1672** і **1696** рр. Основані на принципах меркантилізму, вони відіграли велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі. Їх скасували лише в середині XIX ст. у зв'язку з досягненням Англією промислової гегемонії у світі і з переходом до вільної торгівлі. У цей час Англія вже обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію. Після революції почався активний процес зміцнення великої земельної власності.

Наприкінці XVIII ст. англійське селянство зовсім зникло з історичної арени, а середні розміри земельної власності становили вже 300 акрів (акр дорівнює 0,4 га), тоді як наприкінці XVII ст. вони становили 70 акрів і половина земель була в руках селян.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати в діловому світі. Відкритий у **1694 р.** *Англійський банк* став важливим засобом збагачення буржуазії за рахунок платників податків. Створений для кредитування воєнних витрат в обмін на кредити англійського уряду банк дістав ряд привілеїв, у тому числі й власне право випускати банкноти та карбувати монети, які до 1797 р. обмінювали на золото.

Паперові гроші перебували в обігу нарівні з металевими. Їх приймали особи, які не мали вкладів у банках, оскільки оплата їх гарантувалася. Появилася ще одна новинка - *банківські чеки*, тобто доручення вкладника своєму банкіру сплатити пред'явнику визначену суму за рахунок його вкладу в банку. У XVIII ст. чеки в Лондоні настільки поширилися, що в 1775 р. лондонські банкіри заснували розрахункову палату для погашення чеків шляхом взаємних зарахувань (так званий кліринг).

Англійський банк сприяв перетворенню Лондона на фінансовий центр Європи. Тут формувалися приватні банки. У **1807 р.** в Лондоні їх було вже 73. У провінціях утворювалися сільські банки або банки графств.

Економічна думка. Під впливом величезного припливу у Європу з Нового світу золота і срібла, яка засвідчила причинний взаємозв'язок між зміною кількості грошей і цінами на товари змінювалися меркантилістські погляди. Зароджуються наукові погляди політичної економіки.

Першими авторами наукової політичної економії був **В. Петті** (1623 – 1687 рр. – Англія) якого називають Колумбом політичної економії. Він виклав свої економічні погляди у творах, надрукованих у 60 – 80-х роках XVII ст. найбільш відомими і значимими серед них є «Трактат про податки і збори» (1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Різне про гроші» (1682). К. Маркс назвав його «батьком політичної економії» і «найгеніальнішим та найоригінальнішим дослідником-економістом».

На відміну від меркантилістів, багатство, на думку В. Петті, утворюють не тільки дорогоцінні метали та камені, включаючи гроші, але і землі країни, будівлі, кораблі, товари і навіть домашня обстановка. Роздумуючи з цього приводу, він висловив дуже популярне і в наші дні переконання: «Праця — це батько і активний принцип багатства, а земля — його мати».

Для збільшення багатства країни В. Петті пропонував замість покарання тюремним ув'язненням ввести грошові штрафи, а «неплатоспроможних злодіїв» віддавати у «рабство», примушуючи працювати. Це означало, що багатство, всупереч думці

меркантилістів, створюється насамперед працею і її результатами, тобто заперечувалась «особлива» роль грошей у господарському житті. Тому, уточнює В. Петті, якщо якась держава вдається до псування монет, це свідчить про її занепад, безчесну поведінку державника (царя, короля), зраду суспільній довірі до грошей.

Розвиваючи цю тезу, В. Петті звертає увагу на бездумність і невимогливість заборони вивезення грошей. Подібна дія держави рівнозначна, за його словами, забороні ввезення в країну імпортованих товарів. У цих та інших роздумах В. Петті проявляє себе як прихильник кількісної теорії грошей, демонструючи розуміння закономірності про кількість грошей, необхідних для обігу. Водночас очевидна і його спрощена позиція щодо ролі грошей в економіці. З одного боку, кількісна теорія грошей дійсно показала, що **«гроші самі по собі не констатують багатство»**, з іншого — В. Петті, а потім й інші автори класичної політичної економії, фокусуючи увагу виключно на ролі грошей як засобі обігу, не зрозуміли взаємозв'язку між товарним і грошовим ринком, що впливає з функції грошей як засобу збереження цінностей.

Неприйняття меркантилістичних ідей відбилосся у творчості В. Петті як у характеристиці суті багатства і шляхів його примноження, так і в намаганнях виявити природу походження вартості товарів і причин, що впливають на рівень їх цінності на ринку.

Між міноюватою вартістю, величина якої визначається затратами праці, і реальною ринковою ціною багато посередницьких ланцюгів, які безмірно ускладнюють процес ціноутворення. З надзвичайною прозорливістю В. Петті називає **ціноутворювальні фактори**, з якими доводиться рахуватися сучасним економістам і плановикам, **впливом товарів-замінників, товарів-новинок, мод, традицій споживання**.

В одній з теорій говориться, що вартість товару створюється працею, витраченою на видобуток срібла, і є його **«природною ціною»**; вартість же товарів, визначена прирівнюванням до вартості срібла, є їх **«дійсною ринковою ціною»**. «Якщо хто-небудь може добути з перуанського ґрунту і доставити в Лондон одну унцію срібла за час, протягом якого можна виробити один бушель хліба, то перша являє собою природну ціну другого». Інша проголошує, що вартість товару зумовлена участю в її створенні праці і землі. Або, як висловився сам В. Петті, «нам слід би говорити: вартість корабля чи сюртука дорівнює вартості такої-то і такої-то кількості землі, такої-то і такої-то кількості праці, тому що обидва – і корабель, і сюртук – вироблені землею і людською працею». Як бачимо, у В. Петті в основі ціни товару – у кожному з її трактувань – лежить тільки витратний підхід.

Заробітну плату В. Петті зводив до мінімуму засобів існування. «Закон мав би забезпечувати робітнику тільки засоби до життя, тому що якщо йому дозволяють отримувати вдвоє більше, то він працює вдвічі менше, ніж міг би працювати і став би працювати, а це для суспільства означає втрату такої ж кількості праці». Пізніше його погляди будуть поділяти й інші представники «класичної школи», наприклад Д. Рікардо і Т. Мальтус. І хоч ця теза сама по собі сумнівна, однак заслуга В. Петті полягає в тому, що він підходить до проблеми зарплати економічно, прагне об'єктивно визначити її величину. В. Петті розуміє, що вартість, створена працею робітника, – це зовсім інша величина і, як правило, значно більша. Ця різниця і є джерелом додаткової вартості, яка у нього виступає у вигляді ренти.

Прибуток підприємців і землевласників охарактеризований В. Петті за допомогою, як уже зазначалося, уніфікованого ним по суті поняття «рента». Зокрема, називаючи ренту із землі різницею між вартістю хліба і витратами на його виробництво (витрати на насіння і утримання робітника), він підмінив цим терміном таке поняття, як прибуток фермера. Процент, або грошову ренту, В. Петті виводив із земельної ренти. Вдаючись до спрощення, він заявив, що цей показник має дорівнювати «ренті з такої-то кількості землі, яка може бути куплена на наявні, чи надані в позику гроші за умови повної суспільної безпеки».

Ще в одному прикладі В. Петті веде мову про одну з форм прояву земельної ренти, зумовленої місцезнаходженням земельної ділянки і ринку. При цьому він робить висновок: «...Таким чином, поблизу населених пунктів, для харчування населення яких потрібні великі райони, землі не тільки приносять на цій основі більш високу ренту, але й коштують більшої суми річних рент, ніж земля цілком такої ж якості, але яка знаходиться в більш віддалених місцях...» Тим самим В. Петті зачепив ще одну проблему, пов'язану з визначенням **ціни землі**. Однак і тут учений задовольняється тільки поверхневою характеристикою, твердячи наступне: «Майже завжди одночасно живуть тільки три члени безперервного ряду низхідних потомків (дід, батько і син)... Тому, – робить висновок В. Петті, – я сприймаю, що сума річних рент, яка становить вартість даної ділянки землі, дорівнює природній за тривалістю життя трьох таких осіб. У нас в Англії цей термін дорівнює приблизно двадцяти одному року. Тому і вартість землі дорівнює приблизно такій самій сумі річних рент». Водночас підхід В. Петті до визначення ціни землі має окремі переваги, закладені в його ідеї про взаємозв'язок позикового процента і ренти землі за рік. На це вказував К. Маркс. Подібні думки ми знаходимо і у Й. Шумпетера.

В. Петті заклав основи економіко-статистичного методу дослідження явищ і процесів господарського життя, дав зразки його застосування (завжди намагався проникнути у сутність економічних явищ, розкрити причинно-наслідкові зв'язки у розвитку тих чи

інших господарських процесів). Вперше вираховуючи національне багатство держави включив його важливу складову – населення країни і дав йому грошову оцінку, значно більш високу (417 млн. фунтів стерлінгів), тобто заговорив про «людський капітал».

В. Петті одним із перших висловив ідею про наявність в економіці об'єктивних, пізнавальних закономірностей, які він порівнював із законами природи і тому називав **природними законами**. Це був великий крок уперед у розвитку політичної економії: вона отримала наукову базу.

В. Петті трактує гроші як особливий товар, що виконує функції загального еквівалента. Вартість його, як і всіх товарів, створюється працею, а мінова вартість кількісно визначається розмірами трудових витрат у добуванні дорогоцінних металів порівняно з витратами в інших сферах виробництва. Кількість необхідних для обігу грошей визначається розмірами торговельно-платіжного обігу, тобто в остаточному підсумку – кількістю реалізованих товарів, їх цінами і частотою обігу грошових одиниць в різних угодах (швидкістю обігу). Повноцінні гроші можуть бути у певних межах замінені паперовими грішми, випущеними банком.

Теорія грошей і кредитів протягом наступних двох століть здебільшого розвивалася в рамках цих ідей, висловлених В. Петті, або у полеміці з ними. В. Петті був ідеологом підприємництва, активно відстоював принципи економічної свободи у господарській діяльності. Вважав приватну власність священною і недоторканою. Разом з тим він необґрунтовано заперечував участь торговельного капіталу у створенні багатства країни, закликав до скорочення кількості торгівців.

Отже, до середини XVIII ст. англійський капіталізм вступив у новий період розвитку. Мануфактурна стадія розвитку капіталістичного виробництва вичерпала свої можливості. Для переходу до фабричної форми виробництва були всі необхідні передумови. Склалася велика армія найманих виробників, підготовлених у мануфактурний період для роботи на машинах. У руках багатьох підприємців накопичилися великі кошти, які регулярно поповнювалися за рахунок пограбування колоній, прибутків підприємства тощо. Вони стали важливим джерелом індустріалізації Англії, дозволивши їй раніше від інших країн здійснити промисловий переворот. Одночасно з Голландією у XVI – XVIII ст.ст. в Англії сформувався ринковий уклад в національній економіці. Тут було започатковано наукове обґрунтування цих економічних змін.

Ринковий уклад – це характерні для одного із секторів (сегментів) в економіці особливих (ринкових) виробничих відносин, які ґрунтуються на одній, переважно, формі власності – приватній. Перші пайові компанії, мануфактури капіталістичного типу, банки і

перехід до фабрики – все це вже було в економіці Англії, що мало позитивний вплив на подальший розвиток європейської цивілізації.

Особливості зародження індустріального суспільства у Франції. Розклад феодального ладу в промисловості й сільському господарстві Франції почався наприкінці XV ст. Порівняно з Голландією і Англією зародження капіталістичного ладу в надрах феодального суспільства у *Франції мало низку характерних рис.*

По-перше, не було поміщицьких господарств, за винятком деяких районів. Феодальна власність на головний чинник виробництва - землю - залишалась у Франції протягом XVI – XVIII ст. Право володіти землею мали тільки дворяни, церква і корона. Феодал лишав собі меншу частину феода, а більшу передавав селянам малими частинами в оренду селянам за плату грошима або частиною врожаю.

По-друге, цензиву, що закріплювалася договором про оренду на різні терміни (рік, життя орендаря або кількох поколінь), згідно з традиціями того часу *сеньйор не міг приєднати до свого домену*. Експлуатація дрібних самостійних виробників – селян-цензитаріїв і селян-орендарів - була головним джерелом існування дворян, духовенства і королівського двору Франції.

По-третє, селяни Франції були юридично вільними. Тільки в деяких східних і північних її районах залишилися невелика кількість кріпаків, які не мали права передавати свою власність нащадкам.

Процес первісного нагромадження капіталу, який почався у Франції в XVI ст., не супроводжувався такою масовою експропріацією сільського населення, як в Англії. Майнове розшарування й обезземелення французького селянства відбувалося під впливом зростання податків і посилення лихварства. Французьке дворянство, на відміну від англійської буржуазії, вважало, що займатися промисловістю, сільським господарством, торгівлею, піратством, пограбуванням колоній і вкладенням отриманих грошей у промисловість чи інші галузі народного господарства негідно, соромно. Французького дворянина, який займався підприємницькою діяльністю в промисловості й сільському господарстві, уряд міг позбавити головного дворянського привілею - звільнення від податків, а також дворянського титулу. Дворяни Франції вважали за краще отримати церковні або командні посади в армії чи стати королівським придворним. Деякі привілейовані види військ, наприклад мушкетери, повністю становили дворяни, які отримували королівську платню.

Податки, сплачувані французькими селянами (22 млн осіб із 26 млн населення країни), спрямовувались на утримання духовенства, армії та королівського двору.

По-четверте, на відміну від Англії формування капіталістичного виробництва відбувалося не у формі перебудови феодального господарства на буржуазний лад, а шляхом *розвитку капіталістичних відносин серед селян*.

Із середини XVIII ст. у країні поширювалися *нові агрокультури*. Французів стимулювало те, що англіїці завдяки новій системі землеробства змогли покривати свої потреби в хлібі за рахунок внутрішнього виробництва, тоді як Франція в першій половині XVIII ст. ввозила значну кількість пшениці. **З 1750** р. у Франції видають багато агрономічної літератури. Спочатку це були переклади англійських авторів. За урядовим розпорядженням чиновники безплатно роздавали їх місцевим землевласникам. У першому томі «Енциклопедії», виданому в **1751** р., Д. Дідро виділив сільське господарство як нову самостійну науку. Це вплинуло також на економічну науку: на зміну поглядам меркантилістів прийшла французька школа фізіократів (Ф. Кене, А.Ж.Р. Тюрго та ін.), які бачили джерело національного багатства виключно в землеробстві.

Франсуа Кене (1694 – 1774 рр.- Франція) — визнаний лідер і основоположник школи фізіократів (до неї входили А. Тюрго, В. Мірабо, В. Дюпон де Немур, Г. Летрон та ін.), яка проіснувала всього 20 років, але специфічна течія в рамках класичної політичної економії поширилася майже по всьому континенту, особливо в країнах з переважним аграрним розвитком. Слово «фізіократія» має грецьке походження і в перекладі означає «влада природи». В цьому розумінні представники фізіократизму виходили з визначної ролі в економіці землі, сільськогосподарського виробництва. За словами **Ф. Кене**, «постійно відтворюване **багатство сільського господарства служить основою для всіх професій**, сприяє розквіту торгівлі, добробуту населення, **приводить у рух промисловість і підтримує процвітання нації**... Воно (землеробство) служить основою для всієї економіки держави».

Методологічною платформою економічного дослідження Ф. Кене стала розробка ним концепції про природний порядок, **юридичною основою** якого, на його думку, є фізичні та моральні закони держави, що охороняють особисту власність, особисті інтереси та забезпечують відтворення та правильний розподіл благ. Він вважав, що дотримання «природного порядку обов'язкове для всіх людей уже тому, що подане його «природне право» визнається світом розуму». За його словами, «сутність порядку є такою, що особистий інтерес одного ніколи не може бути відділеним від загального інтересу всіх, а це буває при пануванні волі. Світ тоді розвивається сам по собі. Бажання насолоджуватися надає суспільству рух, який стає постійною тенденцією до якомога кращого становища». В подальшому «концепція природного порядку» буде покладена в основу наукових досліджень А. Сміта.

У теоретичному надбанні Ф. Кене важливу роль відіграє вчення про чистий продукт, який нині називають національним доходом. **Це надлишок над тією частиною, яка покривала заробітну плату.** При цьому розумів під цінністю не тільки грошовий вираз продукту, а його натурально-речову форму

Ф. Кене перший у теорії економічної думки досить глибоко обґрунтував положення про капітал. Якщо меркантилісти ототожнювали капітал, як правило, з грошми, то Ф. Кене вважав, що гроші є самі по собі безплідне багатство, яке нічого не виробляє. Але заслуга Ф. Кене не лише в розподілі капіталу на основний та оборотний за його виробничою ознакою. Він зміг переконливо довести, що разом з оборотним у русі перебуває основний капітал.

Щодо славнозвісної **«Економічної таблиці»** Ф. Кене, то в ній зроблено перший науковий аналіз кругообігу господарського життя, тобто суспільного відтворного процесу. Ідея цієї праці полягає у необхідності до тримання та обґрунтованого прогнозування певних народногосподарських пропорцій у структурі економіки. Ним виявлений взаємозв'язок, який він характеризує так: «Відтворення постійно відновлює витрати, а витрати відновлюються відтворенням».

Розглядаючи процес відтворення, Ф. Кене аналізував походження доходів, обмін між капіталом і доходом, відношення між виробничим і кінцевим споживанням. Як момент процесу відтворення, він намагався показати **«обіг між двома великими підрозділами виробництва — між виробництвом сировини і промисловістю»**. Все це втілювалось в економічних схемах.

Розглядаючи «Економічну таблицю» Ф. Кене як першу спробу макроекономічного дослідження, неважко помітити в ній формальні недоліки, такі як проста ілюстрація взаємозалежності галузей; визначення так званого невиробничого сектору, що володіє основним капіталом; визнання економічної діяльності на землі джерелом чистого прибутку, не з'ясовуючи при цьому механізму перетворення землі у джерело цінностей, та ін.

Разом з тим «Економічна таблиця» втілила в собі всі основні положення вчення фізіократів: 1) суспільство поділяється на три класи (земельних власників, фермерів і «некорисних»); 2) чистий продукт (додаткова вартість) виробляється тільки у сільському господарстві; 3) для промисловості характерно лише додавання вартостей; 4) обмін еквівалентів у торгівлі є результатом вільної конкуренції; 5) капітал фермерів поділяється на первісні і щорічні аванси. Ф. Кене показав різницю вартісної і натуральної форми сукупного суспільного продукту, розмежував категорії капіталу і доходу.

«Економічна таблиця» Ф. Кене вклучає, по суті, дві таблиці: велику, яка відбиває рух «чистого продукту», і малу, що містить відображення всього процесу відтворення і

обігу суспільного капіталу. Реалізація су спільного продукту прилучена до завершення збору врожаю.

Весь річний обіг сукупного продукту, за Кене, складається з 5 актів.

1-й акт — одержавши ренту в сумі 2 млрд ліврів, земельні власники купують у хліборобів на 1 млрд ліврів сільськогосподарських продуктів для харчування. Таким чином, $1/5$ сільськогосподарського продукту вибуває з обігу.

2-й акт — другий мільярд ліврів, отриманий у вигляді ренти, земельні власники витрачають на придбання у «некорисного» класу (промисловців) промислової продукції. Отже, $1/2$ промислового продукту вибуває з обігу.

3-й акт — на одержаний мільярд ліврів промисловці купують у фермерів продукти харчування, внаслідок чого до фермерів повертається другий мільярд ліврів і вибуває з обігу $2/5$ сільськогосподарського продукту.

4-й акт — фермери купують у промисловців на мільярд ліврів промислові товари на відновлення сільськогосподарського реманенту.

5-й акт — одержаний мільярд ліврів від продажу фермерам сільськогосподарського реманенту промисловці витрачають на придбання сировини у фермерів. Вибуває з обігу $3/5$ сільськогосподарського продукту.

З ілюстрації процесу кругообігу Ф. Кене ми бачимо, що у валовому продукті, який вироблений у сільському господарстві на суму 5 млрд ліврів, 3 млрд припа – дає на витрати при обробітку землі.

Далі в натуральному виразі процес відбувається наступним чином: фермери використовують $2/5$ виробленої продукції на оборотний капітал, $1/5$ — продається «некорисним» ремісникам в обмін на вироби, що необхідні для заміни зношеного основного капіталу, а надлишок іде землевласникам у вигляді ренти; землероби, в свою чергу, обмінюють $1/2$ свого двомільярдного прибутку на промислові товари; «некорисні» ремісники (їх прибуток уже подвоюється) купують на 2 млрд ліврів сировину та продукти сільського господарства.

У «Таблиці» Ф. Кене гроші — не більш ніж засіб обігу, торгівля по суті зводиться до бартерного обміну, а виробництво сільськогосподарської продукції автоматично генерує прибуток, отримання якого дозволяє перейти до наступного виробничого циклу. Тобто, Ф. Кене вперше проаналізував відтворення в масштабі суспільства і зробив висновок про те, що процес відтворення і реалізації продукції може безперерійно здійснюватися лише при дотримання певних пропорцій. В «**Економічній таблиці**» розглядається лише **просте відтворення, відсутня проблема нагромадження**. Ф. Кене не показав, яким чином реалізовувалася частина сільськогосподарської продукції, що залишилась у фермерів.

Ігнорувалась необхідність відновлення засобів праці у «некорисних». Але все ж, головне полягає в іншому — на основі «Таблиці» Ф. Кене фізіократи прямо та безпосередньо взялися за вивчення явища, що має велике значення, у них з'явилася чітка ідея кругообігу капіталу, наміри показати його анатомію та фізіологію. **Це — перший в історії економічної думки досвід макроекономічного аналізу**, в якому центральне місце займає поняття про сукупний суспільний продукт. **«Економічна таблиця» Ф. Кене — перша в історії політичної економії макроекономічна сітка натуральних (товарних) і грошових потоків матеріальних цінностей**. Закладені в ній ідеї — це зародки майбутніх економічних теорій.

Таким чином, школа фізіократів виступила з різкою критикою меркантилізму. Вона відкинула помилкове тлумачення його концепції про те, що єдиною формою багатства є золото, а його джерелом — зовнішня торгівля. Фізіократи вважали, що багатство складається із споживних вартостей. Грошам відводилась роль посередника в обігу. Джерело багатства вони вбачали у виробництві, а не у торгівлі, для якої характерний, на їх думку, тільки обмін рівних вартостей (еквівалентний обмін).

Заслуга фізіократів полягає у тому, що вони перенесли дослідження про походження додаткового продукту у сферу безпосереднього виробництва і тим самим заклали основи для аналізу капіталістичного виробництва.

Отже, на відміну від Голландії та Англії, які вже в XVII – XVIII ст. були передовими для свого часу капіталістичними країнами, Франція навіть наприкінці XVIII ст. залишалася феодально-абсолютистською монархією.

Причини повільного розвитку капіталізму в Німеччині. У період, що розглядається, Німеччини як держави ще не було.

Політична роздробленість Німеччини зробила неефективною типом для абсолютизму економічну політику меркантилізму. Протекціонізм промисловості й торгівлі в умовах існування численних князівств зі своїм законодавством, митницями, системами міри й ваги, грошових обігів (у країні карбували до 600 видів монет) тощо тільки поглиблював економічний застій.

Наприкінці XVIII ст. **капіталістичні форми в промисловості** набувають розвитку, але переважно в Саксонії, Бранденбурзі та Порейнській Німеччині. Причини повільного розвитку капіталістичних форм у промисловості Німеччини такі: по-перше, панування кріпосного ладу, що затримувало формування ринку праці, без якого неможливе існування мануфактурного виробництва; по-друге, негативний вплив на розвиток німецької промисловості конкуренції з боку найбільш розвинутих у той час Голландії, Англії, Франції; по-третє, недостатність коштів у німецьких купців, майстрів та інших заможних міщан для організації великого мануфактурного виробництва.

Отже, на відміну від Голландії та Англії капіталістичне виробництво запроваджувалося в народному господарстві Франції і Німеччини повільніше. Своєрідність феодального ладу цих двох країн відбилася на первісному нагромадженні капіталу, додавши становленню капіталізму в цих країнах характерних особливостей. У 1494р. французький монах Лука Пачолі надрукував перший трактат по бухгалтерії. З того часу як у 1407р. в Генуї відкрився комерційний банк у сучасному розумінні цього слова, а в 1598-му – перший банк у Венеції, комерційні банки у Європі ставали звичними інститутами ринкової економіки яка народжувалась. У Європі все було готове для переходу до нової цивілізації.

6. Економічна думка індустріального суспільства.

Під впливом становлення класичного капіталізму в Англії розвивалася і класична економічна думка. Найвизначнішими представниками цієї школи в Англії були **Адама Сміта** (1723 – 1790) і **Д. Рікардо** (1772 – 1823 рр.)

У своїй книзі «**Дослідження про природу і причини багатства народів**» (1776) А.Сміт виділив центральну проблему – економічний розвиток суспільства і підвищення його добробуту. Свої погляди на економічні проблеми Д.Рікардо послідовно відстоював у своєму памфлеті «Досвід про вплив низької ціни хліба на прибуток з капіталу» (1815 р.), який мав великий успіх у прогресивних суспільних колах Англії того часу та «**Засади політичної економії і оподаткування**» (1817 р.).

Вперше в економічній думці в працях А. Сміта ми зустрічаємо доктрину технічного прогресу як основного засобу збільшення багатства будь-якої країни у ті часи. Причиною розподілу праці він вважав необхідність в обміні, а вигоди розподілу праці вбачав у підвищенні продуктивності праці, покращенні якості продукції; у зниженні матеріаломісткості, підвищенні фондівіддачі, що в цілому сприяє підвищенню ефективності виробництва.

Центральне місце в методології А. Сміта займає концепція економічного лібералізму, в основу якої він, як і фізіократи, поклав ідею природного порядку, тобто ринкових економічних відносин. Ринкові закони кращим чином можуть впливати на економіку, коли приватний інтерес стоїть вище суспільного, тобто коли інтереси суспільства в цілому бачаться як сума інтересів осіб, що його складають. Розвиваючи цю ідею, автор «Багатства народів» вводить поняття «економічна людина» і «невидима рука», які стали популярними.

А. Сміт характеризує «економічну людину» так: Не від добродійства м'ясника, пивовара або пекаря очікуємо ми отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до їх людяності, а до їх egoїзму, і ніколи не говоримо їм про

нашу потребу, а про їх користь. Кожна окрема людина намагається використати свій капітал так, щоб продукти його мали найбільшу вартість. Звичайно, вона і не думає при цьому про суспільну користь і не усвідомлює, наскільки сприяє їй. Людина має на увазі лише власні інтереси, але в цьому випадку, як і в багатьох інших, вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в її наміри.

Про тенденційність поняття смітовської «економічної людини» в сучасній економічній літературі згадують дуже часто. Наприклад, за оцінкою Л. Мізеса, після А. Сміта економічна наука аж до нашого часу по суті вивчає не живих людей, а так звану економічну людину, фантома, який має мало спільного з реальними людьми.

Без особливих коментарів А. Сміт викладає читачеві і положення про «невидиму руку». У його книзі суть «невидимої руки» полягає у пропаганді таких суспільних прав і умов, за яких завдяки вільній конкуренції підприємців і через їх власні інтереси ринкова економіка буде якнайкраще вирішувати суспільні завдання і приведе до гармонії власну і колективну волю з максимально можливою користю для всіх і кожного. *«Кожен індивід намагається використати свій капітал так, щоб він приніс найбільший прибуток. Він, як правило, не має наміру забезпечувати суспільні інтереси і не знає, наскільки він їх забезпечує. Він опікується лише своїм власним добром, дбає лише про власну користь. І в цьому ним керує невидима рука аби досягти мети, яка не є частиною його намірів. Дбаючи про свої власні інтереси, він часто забезпечує інтереси суспільства ефективніше, ніж коли він має намір забезпечити їх насправді»,* — зазначає А. Сміт.

Таким чином, смітовська «невидима рука» припускає таке співвідношення між «економічною людиною» і суспільством, тобто «видимою рукою» державного управління, коли остання, не протидіючи об'єктивним законам економіки, перестає обмежувати експорт й імпорт і виступати штучною перешкодою «звичайному ринковому порядку».

Звідси **ринковий механізм господарювання**, а за Смітом — «очевидна і проста система звичайної свободи», **завдяки «невидимій руці» зав жди буде автоматично зрівноважуватися**. Тобто, на його думку, економічні явища і процеси регулюються стихійними об'єктивним законами. Умови, при яких найбільш ефективно здійснюється дія цих законів, А. Сміт називав «природнім порядком». **Державі** ж для досягнення правових й інституціональних гарантій і визначення меж свого невтручання зостаються, як каже А. Сміт, **«три надто важливі обов'язки»**. До них належать: **витрати** на суспільні роботи (щоб створити й утримувати суспільні споруди і суспільні заклади, забезпечувати винагороду викладачам, суддям, чиновникам, священикам та іншим, хто служить інтересам «державотворця і держави»); **витрати** на забезпечення військової безпеки; **витрати** на здійснення

правосуддя, включаючи охорону прав власності. Таким чином, смітовський господарсько-суспільний устрій спирається на гру приватних інтересів у межах і під захистом права.

Неодмінною умовою дії економічних законів є, за А. Смітом, **вільна конкуренція**. Він вважає, що тільки вона **в змозі позбавити учасників ринку влади над ціною**, і чим більше продавців, тим менш імовірний монополізм, тому що «монополісти, підтримуючи постійну нестачу продуктів на ринку і ніколи не задовольняючи повністю дійсний попит, продають свій товар набагато дорожче від дійсної ціни і підвищують свої доходи...»

Розкриваючи механізм «невидимої руки» у сучасних умовах, лауреат Нобелівської премії з економіки **Фрідріх фон Хайєк** (1899 – 1988) зазначає, що **конкуренція через механізм цін інформує учасників ринку про можливості, якими вони можуть скористатися для ефективного використання тих обмежених ресурсів, якими розпоряджається суспільство**. Водночас ринок сприяє концентрації знань, умінь і навиків, які розсіяні у суспільстві і можуть бути використані для виробництва товарів. Саме так Ф. Хайєк розглядає конкуренцію як процедуру відкриття.

Отже, найважливішими принципами ефективного господарського розвитку суспільства, які витікають із «Багатства народів» А. Сміта є: лібералізація в галузі економічного розвитку для ефективного досягнення цілей «економічної людини» спрямованої «невидимою рукою»; свобода економічної діяльності індивідів з мінімальною регламентацією з боку держави; ліквідація обмежень свободи руху трудових ресурсів; вільна торгівля землею, як основи розвитку фермерського господарства, відміна усіх законів, які забороняють дроблення великого землеволодіння; відміна будь-яких урядових регламентацій розвитку промисловості і внутрішньої торгівлі; втілення політики фритредерства у зовнішньоекономічній діяльності.

Відповідно до концепції природного порядку А. Сміта, для примноження багатства країни, яке розглядається як відповідна величина фізичного обсягу виробництва, Д. Рікардо вважає основною умовою вільну конкуренцію та інші принципи політики економічного лібералізму. Це, зокрема, впливає з його цілком однозначної заяви про те, що тільки **«процвітаюча країна, особливо якщо вона дозволяє вільне ввезення харчових продуктів, може нагромаджувати значний капітал без істотного зменшення норм прибутку або значного росту земельної ренти»**.

Порівняно з плановою ринкова економіка має дві переваги. *По-перше*, у ній використовуються знання всіх учасників ринку, а не тільки дуже вузького кола осіб, зайнятих плануванням і управлінням виробництва у рамках командної економіки. *По-друге*, ринок служить приватним цілям індивідуумів у всій його гамі, хоча і «не гарантує

обов'язкового задоволення спочатку більш важливих потреб, а потім менш важливих. У цьому криється причина того, чому люди заперечують ринок», — відмічає Ф. Хайєк.

Але вся суть полягає у тому, що, *по-перше*, самоорганізацію не можна протиставляти організації, а слід розглядати їх як взаємодоповнюючі фактори; *по-друге*, зовнішня організація управління і регулювання має відповідати вимогам і внутрішнім можливостям самоорганізації системи.

А. Сміт сам визнавав, що достоїнства ринкового механізму проявляються повністю лише тоді, коли присутня система стримувань і противаг *досконалої конкуренції*. За таких умов ринки генеруватимуть ефективний розподіл ресурсів, так що економіка перебуватиме на межі виробничих можливостей (МВМ). Коли всі галузі є об'єктами стримувань і противаг досконалої конкуренції, ринки можуть забезпечити ефективну товарну номенклатуру за найефективніших технологій та використання мінімальної кількості ресурсів.

Коли виникає недосконала конкуренція, то суспільство рухається всередину від МВМ. Це може статися, наприклад, коли єдиний продавець або монополіст підносить до небес ціну товару з метою отримання додаткових прибутків. Виробництво цього товару зменшується порівняно з найефективнішим рівнем, а через це терпить ефективність економіки. Коли мало продавців, існує недостатньо стримувань для того, щоб забезпечити визначення цін витратами виробництва. І за такої ситуації магічна властивість «невидимої руки» ринків може зникнути.

Таким чином, А. Сміт відкрив цікаву властивість конкурентної ринкової економіки. За досконалої конкуренції, без невдач ринку, ринки витискують з доступних ресурсів настільки багато корисних товарів і послуг, наскільки це можливо. Проте коли сили монополії або збитки від забруднення навколишнього середовища, або інші подібні невдачі ринку стають надто поширеними, ці чудові властивості «невидимої руки» можуть зійти нанівець.

Д. Рікардо аналізуючи вільну торгівлю сформулював положення про порівняльні переваги у вигляді особливого принципу або закону, який покладений в основу суспільного поділу праці. У своїй книзі «Засади» він на конкретному прикладі, у цифровому виразі показав, чому Англії вигідно експортувати сукно в Португалію та імпортувати звідти вино. В Англії, пише він, умови можуть бути такими, коли виробництво сукна потребує праці 100 робітників протягом року, а на виробництво вина потрібна була б праця 120 осіб. У Португалії ж на виробництві вина працюють тільки 80 осіб. Тому Англія вважає більш вигідним завозити вино, а вивозити сукно. Узагальнюючи цей приклад, Д. Рікардо формулює такий принцип: **«При системі повної свободи торгівлі**

кожна країна, природно, витрачає свій капітал і працю на такі галузі промисловості, які дають найбільші вигоди. Це домагання індивідуальної вигоди найдивовижнішим чином пов'язано із загальним благом для всіх. Стимулюючи працьовитість, винагороджуючи винахідливість, використовуючи найбільш дійовим чином усі ті сили, які дає нам природа, цей принцип приводить до найбільш ефективного поділу праці між різними націями і водночас збільшує загальну масу продуктів, він збільшує загальне благополуччя і зв'язує вузлами загальної користі всі цивілізовані нації в одну всесвітню общину».

Незважаючи на те, що принцип порівняльних переваг, сформульований Д. Рікардо, враховує лише один фактор виробництва – працю, завдяки чому набув особливої ясності, простоти і переконливості, галузь його застосування може бути розширена і розповсюджена на всі фактори, які беруть участь у виробництві. Подальший свій розвиток цей принцип одержав у моделях шведських економістів Е. Хекшера і Б. Уліна, які розглядали два фактори виробництва – капітал і працю. Тобто у будь-якій країні віднайдеться такий товар, виробництво якого обходиться їй відносно дешевше, у порівнянні з іншими товарами, хоча витрати його виробництва можуть бути дещо вищими, ніж у інших країнах. Саме спеціалізація на виробництві таких товарів і міжнародний обмін цими товарами складають основу порівняльних переваг, що дозволяє отримати будь-якій державі максимальну вигоду від зовнішньоекономічної діяльності, а в рамках світового господарства досягти максимальних обсягів виробництва.

Отже, аналіз Д. Рікардо порівняльної переваги свідчить про те, що **коли починається торгівля і кожна країна зосереджує зусилля у своїй сфері порівняльної переваги, то всі мають вигоду**. Робітники різних країн можуть отримати більшу кількість споживчих товарів за ту саму кількість праці, коли країни спеціалізуються у своїх сферах порівняльної переваги й обмінюють власну продукцію на товари, для виробництва яких у них не зовсім сприятливі умови. Коли кордони відкриті для міжнародної торгівлі, національний дохід кожної торгуючої країни зростає.

Аналізуючи вартість товару А. Сміт висловив ідею про наявність природної і ринкової ціни товару. Природна ціна – грошовий вираз вартості, а ринкова ціна – це фактична ціна, за яку продається товар, яка визначається відношенням між його кількістю, яка поставляється на ринок, і попитом на нього з боку тих, хто готовий сплатити за нього природну ціну. Тобто А. Сміт отожднює вартість товару з ціною його виробництва, не розмежовуючи між ними складного ланцюга послідовних взаємозв'язків. По суті це була уже в якійсь мірі «теорія витрат» для аналізу співвідношення усіх факторів виробництва при створенні вартості (цінності) товару.

Полемізуючи із своїм кумиром, Д.Рікардо заперечує смітівську двояку оцінку категорії вартість, безапеляційно наполягаючи тільки на одній — однофакторній оцінці: **«Вартість товару або кількості якогось іншого товару, на який він обмінюється, залежить від власної кількості праці, яка необхідна для його виробництва, а не від більшої чи меншої винагороди, яка сплачується за цю працю»**. Таким чином, Д. Рікардо вперше продемонстрував свою прихильність до трудової теорії вартості.

Д. Рікардо зробив при цьому дуже суттєві і принципові застереження і коментарі. Наприклад про те, що **«мінову вартість» зумовлює, поряд із кількістю і якістю праці, рідкісність товару і що про відносні ціни на товари варто говорити лише тоді, коли їх кількість може бути збільшена працею людини і при виробництві яких конкуренція не зазнає ніяких обмежень**.

Оцінка праці різної якості швидко встановлюється на ринку з достатньою точністю і значною мірою залежить від зрівнювального мистецтва робітника і напруги виконуваної ним праці. Тобто, відносно теорії вартості Д. Рікардо опирався на висновки А. Сміта. При цьому більш чітко розмежував дві якості товару: корисність (споживча вартість) є необхідною умовою мінової вартості, але не може бути її мірилом; мінова вартість усіх товарів, за виключенням невеликої кількості не відтворювальних благ (наприклад, картини старих майстрів або унікальні вина), визначається затратами праці на їх виробництво.

Водночас у книзі Д. Рікардо, як і в «Багатстві народів» А. Сміта, на відміну від праць К. Маркса, **категорії «вартість» і «ціна» використовуються фактично як синоніми**. Проте чітко розмежував вартість і багатство: якщо друге визначається кількістю доступних споживчих вартостей, тоді як вартість – це саме мінова вартість, яка «залежить не від достатку, а від складності чи легкості виробництва». На цій основі робить висновок, що для громадян держави вигідно, коли багатство, як сукупність споживчих вартостей, зростає, а його вартість знижується.

Щодо твердження Д. Рікардо про те, що **на рівень цін товарів**, поряд із затраченою живою працею, **впливає й уречевлена праця**, тобто «праця, затрачена на знаряддя праці, інструменти і будівлі, які сприяють цій праці», то з ним, звичайно, не можна не погодитись. Тобто в ряді випадків вчений був схильний включати вартість товару не тільки затрачену на його виробництво працю, але і вартість капіталу, який був зайнятий у виробництві. Так, Д.Рікардо, розвинув ідею А. Сміта про те, що вартість визначається працею тільки в умовах простого товарного виробництва, в короткотерміновий часовий період. А в довготерміновий період на ціну товару впливає не тільки кількість праці, яка необхідна для виробництва цього товару, але і тривалість часу виробництва, оскільки цей

час являє собою переймання (запозичення) засобів, які через деякий період породжують процент.

Нарешті, автор «Засад» був абсолютно правий у своєму переконанні **про пряму залежність зниження рівня мінової вартості товарів від збільшення використання на їх виробництво основного капіталу**, вказуючи на те, що «чим більшу частку становить основний капітал, тим більшим буде це падіння».

Теорія грошей і доходів А. Сміта відзначає, що **гроші зробились загальноприйнятим засобом торгівлі з тих пір, як закінчилася мінова торгівля, але подібно до всіх інших товарів, золото і срібло обмінюються у своїй вартості**. Автор твердить, що праця, а не якийсь особливий товар чи група товарів є дійсною мірою вартості срібла (грошей); засуджується меркантилістська система поглядів, відповідно до якої національне багатство полягає у достатній кількості золота і срібла, а національна бідність навпаки – у їх нестачі.

Однак проблематиці грошей А. Сміт відвів окремих другий розділ другої книги, де проголосив одну із своїх крилатих фраз про те, що **падіння курсу паперових грошей нижче вартості золота і срібної монети зовсім не означає падіння вартості цих металів**. Нарешті, слід підкреслити, що автор «Багатства народів», як й інші класики, **розглядає гроші, не інакше як технічне знаряддя для обміну і торгівлі, ставлячи на перше місце їхню функцію обігу**.

З положень, висловлених Д. Рікардо щодо категорії «вартості», виділимо ще два, які по праву належать до «золотого фонду» класичної політичної економії. Суть їх полягає в наступному.

По-перше, гроші як товар при зниженні своєї вартості зумовлюють необхідність росту заробітної плати, що у свою чергу «незмінно супроводжується підвищенням ціни товарів».

По-друге, гроші як загальний засіб обміну між усіма цивілізованими країнами «розподіляються між ними в пропорціях, які змінюються з кожним удосконаленням торгівлі і машин, із зростанням труднощів при добуванні їжі та інших предметів життєвої необхідності для зростаючої кількості населення». Ці цілком логічні судження і привели Д. Рікардо до висновку про зміну вартості грошей як товару, залежно від їх кількості в обігу, про що мова піде нижче.

Ця кількісна теорія грошей, з праць Юма, уже знайома. Стійкий грошовий обіг вважав найважливішою умовою зростання економіки.

Щодо паперових грошей, то над Рікардо тяжів досвід нерозмінного паперовогрошового обігу. Купівельна спроможність паперових грошей дійсно визначається, в основному, їх кількістю. Скільки б не було випущено їх, усі вони будуть

являти собою ту кількість повноцінних золотих грошей, яка необхідна для обігу. Коли, скажімо, паперових гривень стане вдвоє більше, ніж потрібно золотих, кожна паперова гривня знеціниться удвоє. Проте Рікардо **не бачив принципової різниці між паперовими грошима і золотими**, вважаючи золото по суті знаком вартості. **Він вбачав у грошах тільки засіб обігу** і не враховував усієї складності і багатогранності їх функцій.

У останніх своїх працях Д. Рікардо пропонував право емісії банкнот і управління державними засобами передати Національному (державному) банку, наділивши його усіма правами по емісії, відібравши це право у Англійського банку (приватна компанія).

Дохід робітників – заробітна плата – за А. Смітом, прямо залежить від рівня національного багатства країни, виділяючи такі фази його розвитку, як економічний прогрес, економічний регрес і незмінний стан. В основі її величини покладена вартість засобів існування, які необхідні для життя робітника і його сім'ї. «Природну» (нормальну, середню) заробітну плату на визначеному рівні підтримує стихійний ринковий механізм, який обмежує її різкі відхилення від середнього рівня. Достатність його теорії заробітної плати полягає насамперед у тому, що на відміну, скажімо, від В. Петті, фізіократів, а потім і Д. Рікардо, **він відкидав так звану закономірність зниження величини оплати праці до рівня мінімуму. Більше того, на його переконання, за наявності високої заробітної плати робітники завжди будуть більш діяльними, старанними і кмітливими, ніж при низькій заробітній платі.** Але, – попереджає автор «Багатства народів», – «господарі завжди і всюди знаходяться у своєрідній, мовчазній, але постійній і одноманітній змові з метою не підвищувати заробітну плату робітників вище за її існуючий рівень».

Погляди Д. Рікардо на заробітну плату, або, як він писав, «природну» і «ринкову ціну праці», напевно, склалися під впливом теоретичних поглядів Т. Мальтуса, який «застерігав» людство про катастрофічні наслідки, якщо темпи росту населення будуть випереджати приріст необхідних засобів для існування людей.

У будь-якому випадку, **характеризуючи «природну ціну праці» як можливість робітника утримувати своєю працею себе і сім'ю**, сплачуючи витрати на їжу, предмети першої необхідності і зручності, а **«ринкову ціну праці» як плату, що складається під впливом реального співвідношення попиту і пропозиції на працю**, Д. Рікардо зробив надто сумнівний (майже мальтусівський) прогноз з приводу перспективного рівня заробітної плати у суспільстві у зв'язку з темпами народонаселення. Він писав: «При істинному русі суспільства заробітна плата має тенденцію до падіння, оскільки регулюється попитом і пропозицією, тому що приплив робітників буде постійно зростати в одному і тому ж ступені, тоді як попит на них буде повільнішим».

На підтвердження свого песимістичного прогнозу Д. Рікардо зазначав також, що заробітна плата буде підвищуватися завжди не такою мірою, «щоб робітник мав можливість купувати так багато предметів комфорту і необхідності, скільки він купував до підвищення ціни на ці товари». Що правда, досліджуючи «закони», які регулюють заробітну плату, він зробив принципове застереження, що обґрунтована ним тенденція заробітної плати до падіння може мати місце тільки **в умовах «особистої і вільної ринкової конкуренції»**, і тоді заробітна плата не буде **«контролюватися втручанням законодавства»**.

Неоднозначні судження висловив Д. Рікардо щодо формування, динаміки і перспектив росту прибутку підприємця.

При цьому він так само виходив із сумнівного положення про те, що **«прибуток залежить** від високої чи низької заробітної плати, а заробітна плата — від ціни предметів життєвої необхідності... тому, що кількість усіх інших потрібних предметів може бути збільшена майже безмежно».

Як і у випадку із заробітною платою, в умовах вільної конкуренції, на думку Д. Рікардо, «прибуток має природну тенденцію падати, тому що з прогресом суспільства і зростанням населення, яке потребує додаткової кількості їжі, члени суспільства отримують заробітну плату при затратах більшої і більшої праці».

Однак при цьому він додавав: «На щастя, ця тенденція, це, так би мовити, прагнення прибутку, призупиняється через повторні проміжки часу завдяки вдосконаленням у машинах, які використовуються при виробництві предметів життєвої необхідності, а також відкриттям в агрономічній науці, які дозволяють нам зберегти частину праці і таким чином знизити для робітника ціну на предмети першої необхідності».

Прибуток як дохід на капітал визначається, пише А. Сміт, вартістю використаного на справу капіталу і буває більшим або меншим залежно від розмірів цього капіталу, і не слід його плутати із заробітною платою, яка нібито встановлюється «відповідно до кількості, складності і важкості... праці щодо нагляду і управління». На його думку, сума прибутку підприємця, який ризикує своїм капіталом, – це частина створеної робітниками вартості, яка направляється на оплату прибутку підприємця на весь капітал, який він авансував у вигляді матеріалів і заробітної плати, відмічав тенденцію норми прибутку до зниження, яку розглядав як прояв економічної розвиненості і здоров'я нації, так як вважав, що норма прибутку завжди нижча у найбільш розвинених країнах.

Ще одному виду доходів – ренті – спеціально присвячений останній, одинадцятий розділ першої книги. Вона менш досліджена, аніж, скажімо, у Д. Рікардо, але окремі положення все ж заслуговують на увагу. Зокрема, за Смітом, харчові продукти завжди

являють собою єдиний сільськогосподарський продукт, від якого землевласник має якусь ренту. А. Сміт дав **кілька визначень ренти**: 1) **рента як** відрахування від продукту праці робітника, що присвоюються землевласниками; 2) **рента як** результат дії природних факторів; 3) **рента як** результат монополії на сільськогосподарську продукцію. Тобто, він відкидав попередні погляди, згідно яких рента є платою за капітал, колись вкладеним лендлордами у покращення землі, так як землевласник вимагає ренту за будь-яку ділянку землі, в тому числі і за ту, яку ніколи технічно не удосконалював. Уже відмічав вплив на характер і величину ренти такі фактори як родючість і місцезнаходження ділянки землі.

Д. Рікардо, на відміну від фізіократів, які вважали, що рента (чистий продукт) є даром природи, доводить, що природа у створенні ренти не бере участі і не визначає рівень цін. Джерелом ренти є не родючість землі, а праця робітників, зайнятих у сільському господарстві.

Вартість хліба та іншої сільськогосподарської продукції визначається затратами праці на відносно гірших ділянках землі. Це регулююча ціна. За нею продається продукція (однакової якості), яка отримується і на гірших, і на середніх, і на кращих землях. На землях більш родючих утворюється надлишок продукції, який і становить джерело рентного доходу власника землі.

Так, концепція ренти Д. Рікардо зберігає свою актуальність і в наш час. Основні її положення полягають у тому, що **рента завжди платиться за користування землею, оскільки її кількість безмежна, якість — неоднакова, а із зростанням населення починають оброблятися нові ділянки землі, гірші за своєю якістю і розміщенням, що потребують більших витрат праці, за якими визначається вартість сільськогосподарських продуктів.**

Як пояснював Д. Рікардо, «не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента платиться тому, що хліб дорогий», і сама «рента не є складовою частиною ціни товару».

Переконливими є названі ним **рентоутворювальні фактори**: неоднаковий природний потенціал ділянок (родючість) і різна віддаленість їх від ринків, де може бути реалізована отримана з них товарна продукція.

Очевидно, що для Д. Рікардо, як і для інших класиків, земля є невідтворюваною і розглядається як фізичний ресурс, а не економічний. Тому в нього не тільки земля, але й рента виступають як «вільний дар землі».

Але оскільки обмежений фонд землі використовується тільки одним способом (наприклад, як рілля або як пасовище) та із закономірним зменшенням віддачі, Д. Рікардо висловлює застереження: **«Праця природи оплачується не тому, що вона робить**

багато, а тому, що вона робить мало. Чим скупіше стає вона на свої дари, тим більшої ціни вона потребує за свою роботу».

Тут цікаво відзначити, що в часи Д. Рікардо побувала думка (її вперше висловив Джеймс Мілль) про те, що ренту, як дохід, потрібно було б вилучати у вигляді податку на користь держави.

Але якби рентні суми перейшли від землевласників до орендарів, ціни на сільськогосподарську продукцію і середня норма прибутку в сільському господарстві залишились би такими самими, оскільки перехід доходу не позначиться на граничних витратах виробництва зерна.

Тому для Д. Рікардо положення про ренту не виходило за рамки суто наукових проблем, а його теорія диференціальної ренти знаменує зародок маржиналістського підходу в економічній теорії.

У п'ятій книзі, названій «Про витрати правителя чи держави» А.Сміт розглядає різні правила стягнення податків, мита, принципи перерозподілу і використання доходів. У цій книзі є спеціальний розділ «Чотири основні правила податків». Сплату податків слід покласти не на один клас, як пропонували фізіократи, а на всіх однаково — на працю, на капітал, на землю.

Чотири основні правила стягнення податків полягали у такому:

- податки мають платити всі громадяни, кожний – відповідно до своїх доходів;
- податок, який слід сплатити, має бути точно визначеним, а не змінюватися довільно;
- всякий податок має стягуватися у такий час і спосіб, який найменш обтяжливий для платника;
- податок має встановлюватися за принципом справедливості.

Це стосується розміру платежу, санкцій за несплату, розподілу рівнів оподаткування пропорційно до доходів і т. ін. Податок, необдуманно встановлений, створює сильну спокусу обману, але із збільшенням такої спокуси звичайно посилюється і покарання за обман. Таким чином, на думку Сміта, закон, порушуючи справедливість, сам проковує до спокуси, а потім карає тих, хто не встояв проти неї.

Капітал. У теорії капіталу А. Сміта очевидна його більш прогресивна позиція порівняно з фізіократами. **Капітал характеризується ним як одна з двох частин запасів, від якої очікують отримувати прибуток, а друга частина, – пише він, – це та, яка йде безпосередньо на споживання.** На відміну від фізіократів, за Смітом, продуктивним є капітал, зайнятий не тільки у сільському господарстві, а й у всій галузі матеріального виробництва. Крім того, він **ввів поняття поділу капіталу на основний і оборотний,** показав різницю у співвідношенні між цими частинами капіталу залежно від галузі

господарства. Під оборотним капіталом А. Сміт розумів ту його частину, яка знаходиться в обороті. Та частина, яка не вступає в оборот, отримала назву **основного капіталу**. Як основний, так і оборотний капітал, за А. Смітом, приносить прибуток: **основний** – у виробництві, **оборотний** – у сфері обігу.

До складу **основного капіталу** А. Сміт відніс: машини, знаряддя праці; будівлі; покращення землі; кваліфікацію працівників (сучасною термінологією — людський капітал). **Оборотний капітал**, на думку вченого, складався з грошей, продовольства, сировини і напівфабрикатів, готових виробів. Постійне поповнення оборотного капіталу, вважав А. Сміт, відбувається за рахунок, головним чином, трьох джерел – від продукту землі, копалень і риболовства.

Історичну місію підприємця А. Сміт вбачав у нагромадженні капіталу. Зберігаючи значну його частину він сприяв розширенню виробництва, створенню нових робочих місць, сприяючи у підсумку економічному прогресу суспільства.

Важливий вклад вніс А. Сміт в аналіз суспільного відтворення, розрізняючи валовий і чистий доходи держави. Проте він розумів під вартістю річного продукту суспільства тільки заново створену працю вартість, фактично – національний дохід. Випадання із аналізу проблем суспільного відтворення постійного капіталу (засобів виробництва) К. Маркс назвав «казковою догмою». В послідуючому даний термін утвердиться в марксистській політичній економії як «догма Сміта».

Категорію «капітал» Д. Рікардо охарактеризував як «частину багатства країни, котра використовується у виробництві і складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин та іншого, що необхідне, щоб привести в рух працю». Ця теза відрізняється від думки А. Сміта, який відносив до капіталу нагромаджену працю, втілену у знаряддях виробництва. Тут позиція Д. Рікардо збігається з поглядами інших представників класичної політичної економії, які зверталися до теорії капіталу, але, на відміну від них, він зумів показати, що **через нерівність прибутку на вкладений капітал останній «переміщується з однієї діяльності в іншу»**.

Отже, внесок Адама Сміта і Давіда Рікардо в економічний аналіз полягав у розкритті ними ролі ринків в організації економічного життя та забезпеченні швидкого економічного зростання. Вони довели, що система цін і ринків здатна координувати діяльність людей і фірм без будь-якої директиви згори.

У короткому резюме виділимо основні положення їх праць.

Перше. Щодо мотивів і стимулів господарської діяльності, то, на відміну від фізіократів, які вважали, що економічний лад – це система, яку має відкрити винахідницький розум, а власник утвердити, Сміт твердить, що ні винаходити, ні

створювати господарський лад немає необхідності. Такий лад існує. Вчений розпізнає і описує його механізм, складові елементи і відносини. В основі господарського механізму знаходиться і діє «економічна людина». У погоні за власною вигодою вона спрямовується «невидимою рукою» до досягнення такого результату, який і не входив у її наміри. Дбаючи про власний інтерес, людина сприяє загальній вигоді.

Друге. Свободі економічної діяльності індивідуумів не потрібно перешкоджати, не слід її жорстко регламентувати. Сміт і Рікардо виступають проти надлишкових обмежень з боку держави, вони – за свободу торгівлі, в тому числі зовнішньої, тобто за політику фритредерства, проти протекціонізму.

Третє. Теорії вартості і ціни розроблені як вихідні концепції у загальній теоретичній системі економічної науки.

Вплив Сміта та Рікардо поширився не на одну школу, практично він спрямовувався за кількома напрямками: по лінії рікардіанської школи (трудова теорія вартості); по лінії тих шкіл і окремих економістів, які розробляли проблеми цін і ціноутворення на основі співвідношення попиту і пропозиції (школа Маршалла) або на основі споживної вартості товарів (австрійська школа); по лінії тих, хто досліджував вплив і взаємодію факторів виробництва (Ж.-Б. Сей). Концепція свободи торгівлі знайшла своє теоретичне обґрунтування у теорії порівняльних витрат, згідно з якою поділ праці у галузі міжнародного обміну служить важливою передумовою підвищення продуктивності й отримання економічних вигод.

6. Господарство українських земель у XVII – XVIII ст.

Розвиток Лівобережжя та Слобожанщини. За рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів. І все таки на цей час уже окреслився процес розкладу цехових ремесел, і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва. Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Нідерландів і Німеччини, не в промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства - за суттю фермерського. І суперечності між ним і наступним фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина, стали однією з основних причин соціального вибуху в 1648 р.

Створена після Селянської війни (так ще називають війну 1648 – 1654 рр.) *нова модель соціально-економічних відносин* мала свої особливості. Було ліквідовано, за незначним винятком, велике й середнє землеволодіння, феодально-панщинну систему господарювання й кріпацтва. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів,

королівщини й католицької церкви перейшла у власність державного сектора. Зросло землеволодіння православних монастирів, яке захищали від козаків та селян гетьманські універсали. Ними ж дарувалися села, млини тощо. Київська митрополія була одним із найбільших землевласників. Було започатковано становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершувався процес утвердження козацької земельної власності. Значна частина земель перейшли до рук селян, котрі виступали її співвласниками нарівні з державою. Було шляхетське землеволодіння, закріплене гетьманськими універсалами, а пізніше договорами гетьманів України з московськими царями.

Старшинське землеволодіння зростало шляхом займанщини або купівлі неосвоєних ґрунтів. Для збільшення їх розорювали «дикі поля», вирубували ліси й засновували нові хутори. Пізніше – здебільшого шляхом купівлі землі, гетьманських наділів і царських привілеїв. Старшинські володіння найбільше охоплювали Чернігівщину та Київщину. За універсалами гетьмана монастирі отримали більш як 80 маєтків, шляхта - майже 50, старшина - 20. Магнатно-шляхетське землеволодіння збереглося на території західноукраїнських земель.

Тогочасне старшинське володіння землею *існувало у двох формах* - у приватно-спадковій і тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового (*вічного*) володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, у торгових операціях, які фіксували у відповідних юридичних документах. Тимчасово-умовне (*рангове*) володіння землею мало іншу природу і спосіб формування - ділянки видавали за службу на певний строк або *до смерті*. Формально це була власність Війська Запорізького, і рангові землі передавали у володіння Генеральної військової канцелярії.

Гетьманський уряд стимулював, підтримував процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності. На іншу позицію стала Росія. Щоб ліквідувати практику стихійної *займанщини* і посилити контроль за процесом зростання старшинського землеволодіння, царський уряд запровадив порядок наділення й затвердження придбаних земель виключно за царськими указами. За цих обставин у 30-х роках XVIII ст. більш ніж 35 % орних земель Гетьманщини вже перебували в приватній власності старшини. У період гетьманування Д. Апостола (1727 – 1734) основний земельний фонд було роздано. У цей час межа між спадковим і ранговим володіннями практично стерлася. В другій половині XVIII ст. центральна влада в Росії на місцях перестала визнавати *займанщину* юридичною підставою для володіння земельними угіддями.

У цей період розпочинається *процес зосередження землеволодіння* в руках російських поміщиків, який ще більше посилювався після ліквідації української державності. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін (42,2 тис. десятини) та інші російські вельможі, яким значно поступалися національні землевласники. Вони стали ініціаторами обмеження прав рядового козацтва і поступового закріпачення селян за російським прикладом.

Логічним фіналом цього процесу став указ Катерини II (1783), який узаконив закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині, а 1796 р. у Степовій Україні.

У другій половині XVIII ст. було проведено *секуляризацію монастирських маєтків* на Лівобережжі, Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилися на державну власність або опинилися в руках світських можновладців. У цей період спостерігається поступова заміна земельних податків грошовими. У 1765 р. було запроваджено *«рубльовий оклад»*, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсуєдків.

За указом 1783 р. обкладали вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани платили по 70 коп., казенні - замість робіт і монастирські - по 1 рублю на рік, а козаки «на утримання військової їх служби, замість колишніх нерівних поборів, що залежали від волі начальства», – по 1 руб. 20 коп. Частина податей залишалася згідно з цим самим указом у розпорядженні поміщиків «на кращий і господарський розсуд». З 1797 р. відповідно до урядового розпорядження у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також заміняли на грошовий. Усе це сприяло розвитку товарно-грошових відносин на території України. Щоправда, не було власної національної грошової одиниці, карбування якої намагався започаткувати Б. Хмельницький ще восени 1652 р.

Правобережжя. Дещо інакше розвивалося сільське господарство на Правобережжі. Спустошені війною землі Правобережної України відроджувалися завдяки народній колонізації. Протягом кінця XVII – першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та південно-східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців із Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та власне польського воєводства. Процес відбудови місцевої економіки розтягся на багато десятиліть.

Основний *земельний фонд Правобережної України* належав польським магнатам і шляхті, тут переважало велике поміщицьке землеволодіння. На початку XVIII ст. магнати Київщини володіли 75 % всіх дворів і відповідно такою самою земельною площею, тоді як дрібна шляхта - лише 1 %. Це було характерним і для інших правобережних регіонів. Поряд із магнатсько-шляхетським володінням були землі понад Дніпром, від Києва до

Чигирини, які за умовами *Вічного миру* мали залишатися незаселеною нейтральною територією. Незважаючи на заборону, тут заснувалися козацькі хутори, розвивалося селянське господарство. Частина земельного фонду Правобережної України стала також здобутком українського селянства та козацтва, які освоювали відвойовані в шляхти райони. Тут селяни вільно продавали й дарували свої дідичні поля, луки, ліси, сади, ставки та хутори іншим селянам і міщанам.

Після довгих років козацьких воєн польська шляхта повернулася до своїх маєтків. Унаслідок не тільки відновлення батьківських володінь, а й захоплення королівських та колишніх шляхетських земель на середину XVIII ст. близько 40 магнатських родин контролювали 80 % території Правобережжя. Тут поміщики змушені були проголошувати так звані *слободи*, за якими селяни, що оселилися на панській землі, на певний час звільнялися від усіх повинностей. В інструкції війтам Київського староства за 1766 р. говорилося: «Від всіляких повинностей, як замкових, орендних, так і громадських, звільнити до 6 років».

У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка в середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Було три *види маєтків*: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок; у другому – поряд із чиншем запроваджували відробіткову ренту (панщина); у третьому – переважала панщина.

В економічному житті більшості земель Правобережжя, як і раніше, основну роль відігравало *землеробство*, досить розвинутим було *тваринництво*. Заможні селяни Правобережної України, незважаючи на різні перешкоди, вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Жевуські, експортуючи продукти фільваркового виробництва через порти балтійського узбережжя до Західної Європи, мали монополне право на продаж власних товарів на внутрішньому ринку. Крім того, магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно вплинуло на розвиток товарно-грошових відносин. Ці заборони поступово вели до повторного закріпачення селян, які після закінчення пільгових років у слободах змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти.

Проте, попри всі негаразди (неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо), сільське господарство розвивалося. У другій половині XVII - першій чверті XVIII ст. зростання попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило значне розширення оброблюваних площ, відбулося *поглиблення спеціалізації* окремих районів. Лівобережжя і Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита, Волинь - на вирощуванні пшениці,

Полісся вирощувало льон і коноплі, на землях між Дністром і Прутом - тютюн, який переважав і на всеросійському ринку. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв збільшенню площ під посівами технічних культур, зокрема тютюну, льону, конопель. Сталися позитивні зміни в системі обробітку ґрунту, хоча сільське господарство розвивалося переважно за екстенсивним методом.

Відбулися не тільки істотні зрушення в аграрному секторі, а і якісні та кількісні зміни в інших секторах економіки - у промисловості, торгівлі, фінансах. Основу тодішнього промислового розвитку в Україні становили ремесла та промисли. Характерними рисами ремісничого виробництва цього періоду було, по-перше, розширення спектру ремісничих спеціальностей (якщо в першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці - вже 300). По-друге, поглиблення спеціалізації ремесел (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 - будівельної справи, 17 - виробництва одягу тощо). По-третє, втягування ремесел у процес товарно-грошових відносин.

Ремісничє і мануфактурне виробництво. Нові риси особливо виразно проявилися в мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міських ремесел. Саме поява та функціонування мануфактур впливали на руйнацію старих відносин і заміну їх більш прогресивними - буржуазними. Відхід від землеробства, а також праця в наймах на підприємстві чи підробітки «в людях» перетворювала найбільшу частину населення в пролетаризовану масу, яка сприяла зростанню міст в Україні. У нових товарно-грошових умовах, завдяки розвитку ремесел і торгівлі, містечко давало панові прибуток у 5-10 разів більший, ніж село. Уже в середині XVIII ст. число міст на Лівобережній Україні порівняно з XVII ст. зросло з **100** до 200.

Реформи Петра I прискорили *процес мануфактурного виробництва* на Лівобережжі та Слобожанщині. Ще в 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур із застосуванням механізованого виробництва, число яких у другій половині XVIII ст. становило 40. До того ж на цих землях діяло більш як 200 підприємств, що були початковими формами мануфактури. У Західній та Правобережній Україні розвинуті мануфактури виникали в 70-х роках XVIII ст. Наприклад, на Немирівській ткацькій мануфактурі у 80-90-х роках працювало близько **3000** осіб. У 1795 р. на Волині налічувалося 18 мануфактур із виробництва поташу, на яких працювало більш ніж **700** осіб. Правобережжя славалося виробництвом сукна, зброї, скла, порцелянових та шкіряних виробів тощо. Східна Галичина залишалася центром українського паперового виробництва XVII – XVIII ст.

Поява державних централізованих мануфактур зумовлена передусім браком значних капіталів у приватних осіб. Ці підприємства обслуговували державні й насамперед воєнні потреби. Уже в 1785 р. 57 % їх перейшло в руки приватних підприємців.

За своєю економічною природою та характером праці, що застосовувалась, українські мануфактури Лівобережжя у XVIII ст. були кріпосними, змішаними або капіталістичними. На казенних мануфактурах застосовували працю державних або посесійних селян, на вотчинних - кріпосних селян. У другій половині XVIII ст. купецькі, а також селянські мануфактури почали широко залучати найману працю.

Торгівля. Важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин відігравала торгівля. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари й торги. В Україні наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, на Слобожанщині - 271. З відродженням Правобережжя в 40-60-х роках XVIII ст. тут відбулося 42 ярмарки. Як правило, *ярмарки* збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Наприкінці XVIII ст. ярмаркову торгівлю витіснила постійна торгівля в крамницях, магазинах, а також щотижневі торги, що свідчило про зростання внутрішнього ринку.

Наступною ланкою системи внутрішньої торгівлі після ярмарків були *торги*, які спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів - хліба, Ромни - тютюну, Львів - худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

На території України велася також *транзитна торгівля*. Купці Росії відвідували ринки країн Західної Європи та Балкан. Важливе значення мали торговельні зв'язки з країнами Сходу. Через Україну з Росії везли на Схід вироби із заліза, льняні та конопляні тканини, сукно, шкіру, папір, посуд тощо. Ввозили барвники, предмети розкоші (дорогі тканини, вина, каву тощо) з Європи, чай, шовкові й бавовняні тканини - з Китаю, худобу, бавовняні тканини, смушок, урюк - із Середньої Азії. Значна частина цих товарів осідала на ринках України. До середини XVIII ст. зовнішня торгівля в основному розвивалася через головний балтійський порт - Гданськ. Здобутий у другій половині XVIII ст. вихід до Чорного моря давав змогу розширити торгові операції через Одесу, Таганрог, Севастополь та ін. До кінця XVIII ст. зовнішній товарообіг зріс майже в п'ять разів (із 24 млн до **110** млн рублів.).

Отже, незважаючи на те, що російський царат в особі Петра I та Катерини II фактично скасував вільну українську торгівлю, у XVIII ст. вона мала важливе значення для товаризації виробництва і формування внутрішнього ринку. На селі вона була розвинута слабо: ще не було постійних магазинів і крамниць для торгівлі. Тут діяли *офени* (коробейники), які носили весь свій товар на руках (у коробці), більш заможні мали

підводи. Гальмувався розвиток торгівлі через брак хороших шляхів сполучення. Основним видом транспорту залишалася підвода. Тільки у 20-х роках XIX ст. з'явилися перші пароплави на Дніпрі, а у 60-х роках було прокладено перші залізниці: 1861 р. - Львів - Перемишль, 1865 р. - Одеса - Балта.

Грошовий ринок. Розвиток промисловості й ремісничих виробництв, внутрішньої і зовнішньої торгівлі потребував реформ у грошовому обігу. У XVII ст. на території України в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські динари, півгрошові монети, срібні таляри тощо. З проведенням реформи монетної справи в Росії в 1700-1704 рр., в основу якої поклали десятковий принцип (рубль, гривеник, копійка), у грошовому обігу на території України запанували російські гроші. Випускали мідні, срібні та золоті монети. Проте однією з негативних економічних акцій російського уряду було поширення на українських землях «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті в міру можливості залишалися в обігу в Росії і зосереджувались у державній казні. Срібний рубль для полегшення зовнішньоторговельних операцій було прирівняно до талера.

У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші - асигнації вартістю 25, 50, 75 і 100 рублів. До кінця XVIII ст. курс асигнацій впав до 68 коп. Із 1786 р. вільний обмін їх на срібні гроші призупинився, що ще більше знецінило їх. Отже, наприкінці XVIII ст. відбулося об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему, що мало позитивний вплив на розвиток виробництва і торгівлі взагалі.

У середині 50-х років XVIII ст. почалося *заснування банківської системи*. Особливістю цього було те, що, на відміну від західноєвропейських, створених багатими купцями, лихварями, в Україні, як і в Росії, банки засновувала держава. Банківські позики з великими процентами (Дворянський банк -6 % річних) під заставу землі й селянських душ видавали на три роки, з 1786 р. - на 20 років. Проте значну частину їх українське дворянство направляло не на поліпшення господарства, а на споживчі витрати, що гальмувало прогресивний соціально-економічний розвиток України і розоряло народні маси.

Отже, наприкінці XVII – у XVIII ст. характерними рисами економічного розвитку українських земель були зростання великого феодального землеволодіння, обезземелення селянства, його закріпачення, розбудова й відокремлення міст від сіл, поступальний розвиток селянських промислів і міських ремесел, на базі яких виникали мануфактури, формування національного ринку. В Україні ці процеси, на відміну від інших держав, відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згортання автономії на Лівобережжі. Належність українських земель до складу іноземних держав,

підпорядкування української економіки їхньому впливові та владі суттєво гальмували й деформували поступальний розвиток.

Економічна думка. Відсталість українських земель в складі Росії від західноєвропейських країн особливо стала відчутною наприкінці XVII ст. Необхідні були докорінні реформи. Ці реформи були проведені Петром I. Вони охопили і господарське життя України.

Навколо Петра I було немало соратників, які намагалися зробити свій внесок у справу економічного життя Росії. Серед них (ми уже називали нашого співвітчизника Феофана Прокоповича) — **Іван Тихонович Посошков** (1652—1726 рр.) — оригінальний економіст-мислитель, який намагався вирішити гострі проблеми економіки.

Найпопулярніша його робота «**Про бідність і багатство**» (1724) була призначена для Петра I.

У книзі глибоко аналізується життя країни, її недоліки, містяться практичні рекомендації щодо їх усунення. Разом з тим, у ній розглядаються і теоретичні питання.

У Посошкова немає характерного для представників меркантилізму Західної Європи ототожнення багатства з грішми. Він вважав, що багатство суспільства втілюється не тільки у дорогоцінних металах, а й у матеріальних благах. Посошков розрізняє багатство майнове і немайнове. Під **майновим** він розумів багатство держави (скарбниці) і багатство народу, під **немайновим** — «ширу правду», тобто законність, правові умови, хороше керування країною.

Завданням економічної політики держави Посошков вважав “всенародне збагачення”. Він писав: «...в якому царстві люди багаті, то і царство те багате, а в якому будуть злиденні, то і царству тому не можна дістати слави багатого». Зростання народного багатства вигідне народу і державі — така основна думка Посошкова. Його висловлювання мали прогресивний характер і виходили за рамки меркантилістських уявлень про багатство.

Для ліквідації злиденності і досягнення багатства у країні найважливіше значення мають такі дві тези Посошкова: примусити всіх людей працювати, причому сумлінно і продуктивно, знищити гультяйство у всіх його проявах, рішуче боротися з непродуктивними витратами, здійснювати жорстку економію у всьому.

Виходячи із загальнодержавних інтересів, він рішуче виступає проти хижацького ставлення до природних багатств країни і викладає найбільш доцільні, на його думку, принципи їх використання.

Особливо велику увагу Посошков **приділяв питанням розвитку національної промисловості**. Він писав про необхідність будівництва залізорудних, скляних, полотняних

заводів. При цьому вказував, що розвиток великої вітчизняної промисловості буде сприяти «зберіганню» грошей у країні. У числі заходів, спрямованих на розвиток виробництва, Посошков пропонував будувати заводи на державні кошти і передавати їх потім у приватні руки, радив організувати стимулювання і охорону винахідництва. Посилаючись на багатство країни, доводив необхідність розвідування її надрів, охорони природних ресурсів, рибних багатств і лісів.

Будучи ідеологом купецтва, Посошков багато місця у своєму творі відводить питанням торгівлі. Із всіх видів господарської діяльності найбільше значення він надавав торгівлі, а із суспільних станів – купецтву. **«Торг – справа велика! Купецтвом всяке царство багатиться, а без купецтва ніяка і мала держава бути не може»,** – писав Посошков. Намагаючись зробити купецтво монополістом у торгівлі, він пропонував заборонити дворянам і селянам займатися торгівлею. Ставлячи мету ліквідувати конкуренцію і гру цін на ринку, Посошков висловився за **«установлену ціну», яка регулюється зверху системою нагляду і контролю.** Щодо цього, погляди його застаріли, а от у негативній оцінці системи внутрішнього мита, яке існувало тоді у всіх країнах і сильно звужувало внутрішній товарооборот, Посошков випередив свій час. Запропоноване ним установлення одного збору з товарів, причому значно нижчого від суми існуючих тоді внутрішніх зборів, дійсно сприяло б розвитку внутрішньої торгівлі.

Щодо зовнішньої торгівлі, Посошков пропонував таку систему її організації, яка, на його думку, здатна забезпечити російським купцям панівне становище і захистити їх від конкуренції з боку іноземного торгового капіталу. Заходи щодо організації зовнішньої торгівлі проникнуті турботою Посошкова про збереження і примноження грошей у країні. Він вважав необхідним ввозити з-за кордону тільки те, що не виробляється всередині країни і без чого обійтися неможливо.

Пропонував заборонити ввезення предметів розкоші, які вже виробляються у країні, включивши до їх переліку сіль, скляний посуд, трюмо, капелюхи та інші товари. Щоб мати змогу не ввозити ці товари і тим самим зберегти гроші у країні, Посошков пропонував створити власну промисловість. **Для стимулювання власного виробництва, на його думку, слід зупинити вивезення із країни промислової сировини, а вивозити за кордон лише готові вироби.**

Оригінальністю відзначаються **погляди Посошкова на гроші.** Виходячи з виключної ролі державної влади у розвитку продуктивних сил, він відстоює **номіналістичну теорію грошей.** Його теорія враховувала інтереси національного купецтва, зміцнювала економічну незалежність країни і практично узагальнювала фінансову практику того часу.

У книзі «Про бідність і багатство», **Посошков** пропонує обмежити владу поміщиків певними рамками. Надзвичайно радикальною і прогресивною для свого часу була пропозиція визначити законом розмір селянських повинностей відповідно до кількості землі і посівів, значно знизити розмір податків, які стягалися із селян, установити обов'язкове навчання писемності селянських дітей.

Заслуга Посошкова полягає в тому, що він зумів правильно, в рамках своєї епохи, зрозуміти основні завдання країни. Він одним із перших російських письменників-економістів дав розгорнуту і витончену систему економічних поглядів.

Унікальним документом, який став найвищим злетом і підсумком української суспільної думки козацької доби, була **Конституція Пилипа Орлика**. Ідеї, висловлені у цьому документі, є результатом майже тисячоліття соціально-економічного і політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації.

Історико-економічний екскурс, який дається в преамбулі Конституції, допомагає зрозуміти витоки і особливості козацького соціально-економічного устрою, який утвердився в Україні в результаті Визвольної війни середини XVII ст. Це була національна модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Земля зосередилася в руках козаків, селян і міщан. Основним типом господарства стало дрібне і середнє козацько-селянське та індивідуально-приватне, що ґрунтувалося на власній і частково на найманій праці. Козацьке господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства. Серед океану великих феодальних кріпосницьких маєтків Європи вільне козацьке землеволодіння, тисячі приватних ділянок в Україні були чимось небаченим, створювали могутню соціально-економічну базу для консолідації народу і його руху шляхом прогресу.

Конституція П. Орлика стояла на захисті приватної власності. Щоб не допускати обезземелювання рядових козаків і концентрації старшинського землеволодіння, в тодішніх умовах це вело до відродження феодально-кріпосницьких відносин, стаття 10 Конституції забороняла старшині (полковникам, сотникам, отаманам) забирати у рядових козаків землю або силою змушувати до її продажу.

Велику увагу приділено в Конституції фінансовим справам.

Конституція відокремлювала державний скарб від гетьманського і передавала його в розпорядження генерального підскарб'я. На цю посаду могла бути обрана лише «людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна». Таким чином, створювалися державні фінанси. Таке ж розгалуження мало бути здійснене і на місцях. Пани-полковники «не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовільняючись своїми приходами й добром».

Дістали відображення в Конституції і **питання торгівлі**, що засвідчувало розвиток товарно-грошових відносин у Гетьманщині. Якщо базари і торги обслуговувалися тільки місцевими ринками, які забезпечували економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки зв'язували між собою різні райони України і були ознакою започаткування внутрішнього ринку. **Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичасними нормами**. За дотриманням правил торгівлі стежили ярмаркові судді або козацька старшина. За користування ярмарковим місцем сплачувалися різні збори, зокрема мито за торгове місце, за кількість і різноманітність товару, за його ввезення («індукта» – ввізне мито, «евекта» – вивізне мито).

Конституція визначала деякі напрями **вдосконалення оподаткування** населення. Податковий тягар передбачалося полегшити за рахунок оподаткування тих верств населення, що раніше не оподатковувалися, і передусім — маєтних купців, які захищалися «полковничою та сотницькою протекцією», і підсудків.

Скасувавши ненависні народові державні монополії, оренди, відкупи, інші обтяжливі для селян і міщан статії (розквартирування в їх будинках компанійців і сердюків), Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська, що перебувало в розпорядженні гетьмана і виконувало військово-поліцейські доручення.

У соціально-економічній політиці українських гетьманів, починаючи від П. Сагайдачного, **пріділялася увага соціальному захистові населення**. Конституція також звільняла козацьких вдів, осиротілих козацьких дітей, козацьких жінок, чоловіки яких перебували в походах або на іншій службі, від сплати податків і виконання різних повинностей.

Старі козаки, козаки-інваліди, козаки-одиначки бралися на повне державне забезпечення.

Хоч першу Конституцію України і не було втілено в життя, все ж вона залишилась однією з найвидатніших пам'яток політичної та економічної думки.

Із розвитком мануфактурного виробництва меркантилізм поступово перестає відігравати провідну роль внаслідок наростання тенденції обмеження прямого державного втручання в господарську практику і подолання повного державного контролю за здійсненням економічної діяльності. Підпорядкування торгового капіталу капіталом промисловим вимагало заміни економічної концепції меркантилізму, який ідеалізував сферу обігу. Ідеї класичної політичної економії все глибше починають проникати у суспільну свідомість, що поступово переходить і на практичну діяльність. Тому хронологічні рамки обох концепцій якийсь період ще співпадають – зародження однієї і відмирання іншої.

Питання і завдання студентам:

1. Як почала зароджуватись ринкова інфраструктура?
2. До чого зводились основні ідеї меркантилізму?
3. Охарактеризуйте економічні основи формування світового ринку.
4. Які основні соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів?
5. Що було покладено в основу економічного зростання Голландії?
6. Як відбувалося становлення індустріального суспільства в Англії?
7. Зародження наукових поглядів політичної економії в Англії (У. Петті).
8. Охарактеризуйте особливості становлення індустріального суспільства у Франції.
9. Охарактеризуйте основні ідеї фізіократів (Ф. Кене).
10. Які були причини повільного розвитку капіталізму в Німеччині?
11. Назвіть особливості розвитку господарства на українських землях у XVII-XVIII ст.?
12. Охарактеризуйте українську економічну думку у XVII-XVIII ст.

Модуль 2. Сучасна цивілізація та трансформаційні процеси в країнах світу

Тема № 6. Господарство та економічна думка в період державно-монополітичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.).

Навчальні питання:

1. Інноваційний тип розвитку суспільства (кінець XIX - початок XX ст.).
2. Розвиток господарств країн світу у 20-х рр. План Ч. Дауеса.
3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.
4. Теорія конкуренції Е. Чемберліна.
5. Економічна теорія Дж. М. Кейнса.

Опорні поняття:

світова економічна криза; система макроекономічного регулювання; репарації; нацизм; економічна політика; економічна криза; теорія недосконалої конкуренції; світове господарство; Версальський мирний договір; «велика депресія»; прямі інвестиції; мілітаризація економіки; монополізація виробництва; державне регулювання економіки; План Юнга; кількісна теорія грошей; теорія ринків; кейнсіанство; концепція «ефективного попиту».

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за ред. проф. С. І. Архієреєва, доц. Н. Б Решетняк. Х.: НТУ «ХП», 2010. 336 с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Інноваційний тип розвитку суспільства (кінець XIX - початок XX ст.).

Загальна тенденція економічного розвитку. На рубежі XIX—XX ст. головною тенденцією розвитку економіки став перехід від капіталізму, заснованого на вільній

конкуренції окремих самостійних державних і приватних підприємств, до капіталізму, який базується на багатьох формах монополії або олігополії.

Зміни у виробничих відносинах, що привели до цього переходу, були викликані бурхливим розвитком науки і техніки. В історію період кінця XIX - початку XX ст. увійшов як *час другої технологічної революції* (перша - промисловий переворот), яка тривала до Першої світової війни (1914-1918).

У цей період кардинально змінились основи наукового мислення, переживало розквіт природознавство, ішов процес формування єдиної системи наук. Тісний взаємозв'язок науки з технікою зумовив поступове перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства.

На рубежі XX ст. виникали великі наукові інститути, лабораторії, створені на потужній технічній базі. Появилась окрема ланка - науково-дослідницька діяльність, завданням якої стало доведення теоретичних рішень до технічного втілення, у тому числі дослідницько-конструкторські розробки, виробничі, технологічні та інші дослідження. Цей процес революційних перетворень у галузі науки згодом охопив техніку й технологію, що сприяло незвично високим темпам зростання обсягу світового промислового виробництва (сумарна виплавка сталі з 1870 по 1900 р. зросла в 20 разів).

Електрика й електротехніка. Важливе значення мали *зміни в енергетичній базі виробництва і транспорту*: парову енергію було замінено електричною, почалась електрифікація, склалася технологія отримання, передачі й приймання електроенергії. У 1867 р. німецький винахідник В. Сіменс сконструював електромагнітний генератор із самозбудником, який давав змогу за допомогою обертання провідника в магнітному полі отримувати і виробляти електричний струм. У 70-х роках було винайдено динамо-машину, її можна було використовувати не тільки як генератор електроенергії, а і як двигун, що перетворює електричну енергію на механічну. Через десять років у США Т. Едісон винайшов перший сучасний *генератор* (1883). У 1891 р. він створив трансформатор, а це розв'язало проблему передачі електроенергії на значну відстань. Промислові підприємства перестали бути прив'язаними до енергетичної бази. Виробництво електроенергії організували на особливих підприємствах - електростанціях.

Впровадження у виробництво електродвигунів сприяло збільшенню швидкості верстатів, підвищенню продуктивності праці та створювало передумови автоматизації виробництва. У 1884 р. англійський інженер Ч. Парсонсон винайшов багатоступеневу парову турбіну, а внаслідок її поєднання в єдиний агрегат із динамо-машиною було створено *турбогенератор*. У 1896 р. на Ніагарській гідроелектростанції встановили винайдену перед тим гідравлічну турбіну. Виникли нові галузі промисловості -

електрохімія, електрометалургія, електричний транспорт. Появились *двигуни внутрішнього згорання*, які працювали на енергії, яку отримували при згоранні парів бензину (Н. Отто) і нафти (Р. Дізель). У 1885 р. було побудовано перший *автомобіль* (Г. Даймлер, К. Бенц). Двигун внутрішнього згорання став широко застосовуватися в усіх галузях промисловості й транспорту, прискоривши механізацію сільського господарства. У 1906 р. в США з такими двигунами почали випускати трактори. Застосування їх в окремих господарствах американських фермерів розпочалося у 1907 р., масове ж виробництво освоїли лише в роки Першої світової війни.

Однією з провідних галузей стала *електротехніка*. Російський вчений О. Лодигін винайшов лампу розжарювання з вугільним стержнем у скляній колбі (1873), а Г. Яблочков - електродугову лампу (1875), що сприяло поширенню електричного освітлення. Його почали застосовувати на великих підприємствах, у великих містах. Згодом конструкцію ламп розжарювання винахідники багатьох країн удосконалили. Так, О. Лодигін розробив лампу з металевою ниткою, в тому числі з вольфрамовою. Електричне освітлення поступово почало витісняти газове.

Наприкінці XIX ст. набула широкого розвитку така галузь електротехніки, як техніка засобів зв'язку. Вдосконалювалась апаратура дротяного телеграфу, почалося використання телефонного зв'язку (винахідник телефону - американець А. Белл, 1876 р.). Першу *телефонну станцію* збудували в 1877 р. в США, на початку 80-х років вони з'явилися майже в усіх містах європейських країн. У 1889 р. А. Струоджер запатентував автоматичну телефонну станцію. З 1895 р. поширювалося використання *радіо*, яке сконструював російський вчений О. Попов.

Металургія і транспорт. Високі темпи розвитку продуктивних сил потребували модернізації давніх галузей промисловості, передусім гірничої металургії. Саме тут вводили технічні новинки, змінювали конструкцію і розмір доменних печей. У результаті використання конвертерів Г. Бесемера (Англія, 1856) і С. Томаса (Англія, 1878) у важливу підгалузь *виділилося сталеплавильне виробництво*. Набули розвитку електричне зварювання, кування та виплавка металів. У 80-х роках було впроваджено електролітичний метод отримання алюмінію, що дало змогу розвивати кольорову металургію. З 1878 р. таким самим методом почали отримувати мідь.

Зростання обсягів виробництва товарів потребувало збільшення швидкості перевезення їх, а це сприяло розвитку й удосконаленню транспорту. В шляхове будівництво все більше проникала сталь (залізничні рейки, мости). «Еру сталених мостів» відкрив побудований у 1874 р. в США через річку Міссісіпі арочний міст біля м. Сент-Луїс. Удосконалювалась конструкція пароплавів. Із 1903 р. розпочалося будівництво

суден з двигунами внутрішнього згорання - теплоходів. Почалась електрифікація залізничного транспорту, появились нові транспортні засоби - *танкери* (нафтоналивні судна). У 1896 р. німецький конструктор Г. Зельферт застосував для дирижаблів двигун внутрішнього згорання, що працював на рідкому паливі. Перші кроки робила *авіація*, широкий розвиток якої став можливим після встановлення на літаках легких і компактних бензинових двигунів. У 1903 р. в США брати У. та О. Райт здійснили чотири польоти на літаку з двигуном внутрішнього згорання. Спочатку літаки мали спортивне значення, згодом їх стали використовувати у військовій справі, а пізніше - для перевезення пасажирів і вантажів.

В епоху НТР завдяки промислому виробництву автомобілів з 90-х років появився новий вид транспорту - автомобільний. Успіху впровадження автомобілів сприяв винахід ірландського інженера Дж. Денлоп - гумові шини (1895). На заводах Г. Форда в 1912-1913 рр. уперше застосували конвеєр.

Високі темпи розвитку автомобілебудування сприяли широкому будівництву шосейних доріг.

Технологія й організація виробництва. У період другої технологічної революції значного розвитку набуває *хімічна промисловість*. Хімічні методи обробки сировини проникають практично в усі галузі виробництва. Почалося виробництво штучних (анілінових) барвників. У таких галузях, як машинобудування, електротехнічне виробництво, текстильна промисловість, стали широко застосовувати хімію синтетичних волокон - пластмаси, ізоляційні матеріали із штучного волокна, штучного каучуку та ін. У 1869 р. американський хімік Дж. Хайет отримав целулоїд, у **1906** р. Л. Бакеланд добув бакеліт, потім було отримано карболіт та інші пластичні маси, які відразу впроваджували у виробництво. Основою для виробництва нітрошовку стали розробки французького інженера Г. Шардона (1884). Дослідження **1899-1900** рр. російського вченого І. Кондакова дали змогу отримати штучний каучук із вуглеводів. Було розроблено нові ефективні технології отримання сірчаної кислоти, соди тощо, запропоновано методи виготовлення аміаку - основи для азотних сполучень, необхідних у виробництві барвників, мінеральних добрив і вибухових речовин. У сільському господарстві розпочали широко застосовувати мінеральні добрива.

Проблему задоволення зростаючої потреби в рідкому пальному на нових видах транспорту вирішив *крекінг-процес* - метод розкладу нафти при високих тисках і температурах. Він забезпечив підвищений вихід бензину, і в **1916** р. в США це було впроваджено в промислове виробництво. Ще в **1903-1904** рр. російський хімік О. Фаворський відкрив метод виробництва рідкого пального з твердого палива. Промислове

ж виготовлення легкого пального з вугілля здійснив німецький інженер Ф. Бергіус, що мало важливе економічне й воєнне значення для Німеччини, в якій не було природних нафтових ресурсів.

У виробничу сферу проникала **автоматизація виробництва** в легкій, поліграфічній та в інших галузях промисловості. Почалась автоматизація верстатів, широко впроваджувалася в інші виробництва потокова система, яка виникла в консервному й сірниковому виробництвах. Особливо важливу роль у розвитку машинобудування відіграв винахід конвеєра. Завдяки його впровадженню у виробництво вже в **1914** р. на заводах Форда складання одного автомобіля тривало лише 1,5 години.

Впровадження поточкового виробництва змінило характер заводського устаткування в машинобудуванні. Вводили спеціалізовані верстати для виготовлення деталей - гвинтів, шайб, болтів тощо. У текстильній промисловості в **1890** р. появився автоматичний ткацький верстат.

Значний крок було зроблено у **військовому оснащенні**: автоматизація стрілецької зброї та артилерії (1883 р. - кулемет Максимова, кілька типів автоматичних гвинтівок), поява броневих автомобілів, виробництво вибухових засобів, широке використання засобів повітроплавання й авіації. З 1915 р. літаки озброюють кулеметами, появляються літаки-бомбардувальники, створюють великі надводні кораблі (панцирники), стає реальним підводне плавання.

Перша світова війна потребувала великої кількості зброї та оснащення. Якщо кількість винаходів періоду промислового перевороту виражалося двозначним числом, то в епоху технологічної революції - чотиризначним. Найбільше винаходів запатентував американець Т. Едісон (більш як **1000**).

Результати технологічної революції. Основні наслідки технологічної революції:

1) промисловий переворот **XVIII—XIX** ст. дав поштовх становленню машинної індустрії, викликав зміни в соціальній структурі суспільства: утворення двох нових класів - буржуазії та найманих робітників, утвердження панування буржуазії. На відміну від нього результатами другої технологічної революції стали зміни в техніці й технології виробництва, реконструкція машинної індустрії, **перетворення науки на безпосередній чинник виробництва**. Тому цю революцію називають не промисловою, а науково-технічною. Вона забезпечила різке зростання виробництва: за 1850-1900 рр. добування вугілля збільшилося в 10 разів, нафти - в 25, виплавка сталі за 1870-1900 рр. зросла більше ніж у 50 разів;

2) друга технологічна революція **забезпечила появу багатьох нових галузей промислового виробництва**, яких раніше не знала історія: електротехнічної, хімічної,

нафтопереробної, автомобілебудівної та ін.;

3) відбувалася не тільки **диверсифікація галузей**, а й **підгалузей** (машинобудування: виробництво локомотивів, автомобілів, літаків, кораблів - річкових і морських, трамваїв тощо);

4) зміни в технології виробництва, застосування нових матеріалів і швидкий розвиток нових галузей та машинобудування зумовили зміни в **структурі чорної металургії**, унаслідок чого значно зріс попит на сталь;

5) технологічна революція викликала зміни у світовій галузевій структурі промисловості. На перший план вийшли галузі важкої індустрії, значно випередивши за темпами зростання легку промисловість. Ці зміни привели до посилення концентрації виробництва, стали переважати великі підприємства. Такі структурні зрушення викликали різке зростання розмірів капіталу, необхідного для створення й роботи окремого підприємства. Залучення додаткових капіталів досягалося шляхом випуску акцій і створення акціонерних товариств;

6) внаслідок другої технологічної революції замість індивідуальної приватної форми власності **основною стає система акціонерного підприємництва, яка відповідає новій формі організації виробництва, у сільському господарстві - фермерська:** два варіанти господарювання - американський (США і Канада) і пруський. Для Європи було характерним поєднання обох шляхів розвитку капіталізму в аграрному секторі. Розвивалися також **кооперативна і муніципальна** форми власності. У 1913 р. в США на підприємствах, які належали акціонерним товариствам (28 % усіх підприємств), працювало 80 % робітників. У Німеччині створення акціонерних товариств охопило насамперед гірничу й металургійну промисловість, будівництво та залізниці. З дозволом випуску дрібних акцій номіналом до 1 фунта стерлінгів у 1895-1905 рр. відбувається значне зростання акціонерних товариств в Англії. Деяко повільними темпами цей процес здійснювався у Франції. **Кооперативна власність** виникла на основі добровільного об'єднання капіталів та засобів дрібних товаровиробників і служила формою захисту їх від експлуатації посередників та великих підприємців. Основними видами кооперації, які виникли до 1914 р., були споживча, кредитна, сільськогосподарська, житлова. До початку Першої світової війни Росія, до складу якої входила значна частина українських земель, посідала перше місце у світі за числом учасників кооперативного руху (24 млн осіб), об'єднаних у 63 тис. кооперативів. У Західній Європі 120 тис. кооперативів об'єднували 20 млн осіб, у США в 600 кооперативах перебувало 70 тис. осіб.

Економічна думка. Зміна технології виробництва і вплив її на ефективність виробництва стала центром уваги економічної думки. **Інновація** — це нововведення в галузі

технології або організації виробництва. Новація — не просто «відкриття» або «винахід», це нововведення обов'язково прикладного характеру. Вона спрямована на підвищення продуктивності і, як правило, на отримання додаткового доходу у результаті втілення новинок і створення «кращих за своїми якостями ідей, технологій». Інновації захоплюють весь спектр видів діяльності — від дослідження і розробок до маркетингу.

Поняття «інновація» ввів у практику австро-американський економіст **Йозеф Шумпетер** (1883—1950). За своїми теоретичними поглядами Й. Шумпетер не може належати до жодної відомих економічних шкіл. Він глибоко займався багатьма проблемами, приділяючи основну увагу розробці цілісного уявлення про механізм функціонування і перспективи розвитку капіталістичної економіки. Одна з його головних праць має назву «**Теорія економічного розвитку**» (1912). Висунуті Й. Шумпетером на перший план найважливіші категорії відрізняються від концептуальних положень неокласиків. Інновації, нововведення, підприємництво у теорії Й. Шумпетера відіграють не менш важливу роль, ніж ціна або вільна конкуренція в «економіці» А. Маршалла.

Й. Шумпетер вважає, що його теорія економічного розвитку краще пояснює закони, динаміку розвитку товарно-капіталістичного господарства, ніж аналітичний апарат А. Маршалла. Він **проводить чітку різницю** між статичною рівновагою системи і її динамічним розвитком, який перетворює структуру, взаємозв'язки між «новим» і «старим» виробництвом. Вихідне положення економічної системи — чиста рівновага. Але потім на якомусь етапі відбувається втілення інновацій. «Звичний» кругообіг порушується діями підприємця-новатора. Для здійснення інновацій беруться кредити у «старих» фірм і компаній. Інвестиції направляються у нові галузі, поступово залучаючи у процес «нову хвилю» учасників.

Нагромадження не є стійким, безперервним процесом. Воно зумовлене технічними новинками, освоєнням нових інвестиційних проектів. Зростання національного продукту відбувається у вигляді стрибків і ривків.

Економічна динаміка, за Й. Шумпетером, ґрунтується на розповсюдженні нововведень у різних формах. Це виробництво нових товарів, застосування нових технологій і нової техніки, більш ефективне використання вже відомих матеріалів, освоєння нових ринків збуту, перехід до більш раціональних форм організації і методів управління, проведення реорганізації або підрив монопольного становища інших підприємств. Джерелом розвитку служать внутрішні процеси, нові комбінації виробничих факторів на основі інновацій: виробництво нових товарів; застосування нової техніки; нові комбінації ресурсів і факторів виробництва; втілення нових матеріалів; відкриття

нових ринків збуту; підлив монополії конкурентів; удосконалення організації та управління

Здійснення «нових комбінацій», як відмічає Й. Шумпетер, «справа складна і доступна лише людям, які мають певні якості». **Підприємець-новатор** — це не капіталіст, не обов'язково власник. Право власності не є визначальною ознакою підприємця. Ним може бути директор, адміністратор, засновник, менеджер, словом той, хто здатний втілити нове у практику.

Виробляти, пише Шумпетер, означає комбінувати речі і сили, створювати інші комбінації з цих речей і сил. **Виробництво не технічна, а економічна галузь діяльності.** Економічні і технічні методи та знання часто не збігаються. «Економічна логіка отримує верх над технічною. І тому в реальному житті ми часто бачимо мотузки замість сталених тросів, поганих робочих тварин замість виставкових зразків, найпримітивнішу ручну працю замість досконалих машин, незграбне грошове господарство замість чекового обігу і т. п.».

Концепції економічної динаміки та підприємництва. Й. А. Шумпетер

Підприємство і нововведення. «Підприємницька функція нерозривно зв'язана з нововведеннями». Ця теза повторюється неодноразово. **Підприємець має** поєднувати, комбінувати фактори виробництва; він шукає нові форми організації, удосконалення у комерційних комбінаціях. **Мотиви його діяльності** — саморозвиток особистості, досягнення успіху, подолання труднощів. Підприємництво не є професією, відповідні якості і навички можуть бути втрачені, перейти до інших людей.

Спочатку один або невелика кількість підприємців використовують нові форми і шляхи отримання прибутку. Їх приклад наслідують інші. **Прибуток** — це винагорода за нововведення. Нові комбінації дозволяють знижувати виробничі витрати. Прибуток отримує той, хто раніше за інших використовує нововведення (нові комбінації продуктивних сил).

Прибуток так само, як кредит і процентна ставка, належить до категорій, які виникають і зникають. Коли нововведення поширюється, то виробничі витрати вирівнюються, і прибуток є спонукальним мотивом до пошуку і втілення нових комбінацій.

В результаті кожний або більшість застосовують відкриття, новинки, перш ніж нова система відносин і розрахунків може бути збалансована. «Система спочатку віддаляється від рівноваги, а потім знову прямує до рівноваги», щоправда, вже до іншої. Старі продукти і попередні форми організації витісняються. Виникає процес «творчого руйнування». Процвітання змінюється депресією. Реалізуються нові комбінації, фірми пристосовуються

до нових умов. «Головний імпульс, який приводить капіталістичний механізм у рух і підтримує його, виходить від нових споживчих благ, нових методів виробництва і транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створює капіталістичне підприємство».

Визначальну роль тут відіграють не конкуренція цін або якості, а конкуренція введення нових продуктів, нової технології, нових джерел забезпечення, нових організаційних форм. Й. Шумпетер детально розглядає «**конкуренцію нововведень**».

«Ця конкуренція загрожує не надлишкам прибутків існуючих фірм, а самим їх фундаментам, і настільки ж ефективна конкуренція першого типу, наскільки бомбардування ефективніше виламує двері». Конкуренція нововведень — могутній засіб збільшення росту прибутку, якщо розглядати тривалі відрізки часу.

«Діяльність перших підприємців виходить за рамки власної галузі, а маса підприємців у цілому збільшується більшою мірою, ніж це було б в інших умовах, народне господарство швидше і повніше втягується у процес реорганізації, яка становить суть періоду підйому».

З інноваціями пов'язаний і циклічний розвиток капіталізму. У працях Й. Шумпетера аналізується взаємозв'язок усіх трьох циклів, які розпізнаються за тривалістю (короткі, середні і довгі); інновації впливають на кожний із циклів. Тим самим була зроблена спроба погодити циклічні коливання з процесами інноваційної діяльності як зв'язувальної ланки. Саме нововведення, яке є свого роду основою економічного розвитку, має циклічний характер.

Ідеї Й. Шумпетера про внутрішню стимулюючу роль інновацій, технічного прогресу послужили свого роду відправною точкою подальшого формування різних теорій трансформації капіталістичної системи, її переходу на більш високий щабель розвитку (індустріальне і постіндустріальне суспільство).

Ідеї Шумпетера отримали розвиток у працях Г. Мешна і А. Клайнкнехта. Останній на основі проведених досліджень прийшов до висновку про те, що на фазі підйому більш типові процеси інновацій, в той час як на стадії депресії в більшій мірі втілюються продуктові інновації.

У сучасній ринковій економіці провідними інноваційними тенденціями є:

- постійне удосконалення механізму здійснення технологічних інновацій;
- супроводження розробки нових методів виробництва великомасштабними інвестиціями і створення нових виробів по селективним базовим критичним напрямках;
- прогресуюча інтернаціоналізація реалізації інноваційних процесів;

- оптимізація різноманітних інноваційних господарських систем за стадіями інноваційного циклу;

- широке застосування інформаційних технологій у всіх сферах виробничого сектору економіки.

Монополізація виробництва. Інноваційний тип розвитку економіки посилив процес монополізації виробництва. Муніципальна власність і господарство виникли в містах та в сільській місцевості в останній третині XIX ст. у зв'язку з розвитком соціально-економічної інфраструктури (транспорт, електропостачання, газопостачання, школи, лікарні). Державна власність наприкінці XIX - на початку XX ст. формувалася двома основними шляхами: за рахунок держбюджету (більш поширений в країнах Старого світу) і в результаті націоналізації приватних підприємств (переважно у країнах переселенського капіталізму). Завершенням цього ланцюжка змін стало утворення монополістичних союзів - монополій як у галузі виробництва, так і в галузі капіталів (фінансових джерел).

Капіталістична монополія - це об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва та збуту значної частини продукції галузі, встановлення монополістичних цін і забезпечення стабільних надприбутків. Найпростішими формами монополій є пул, конвенція, корнер, ринг; більш зрілими - картель, синдикат, трест, концерн.

Причини монополізації такі:

- 1) зростання мінімальних розмірів капіталів;
- 2) прагнення підприємців одержати максимум прибутку за рахунок витіснення конкурентів і встановлення бар'єрів для входження в галузь;
- 3) надання урядом якій-небудь одній фірмі привілеїв на постачання газового палива, електроенергії, телефонних послуг тощо (природні монополії) у зв'язку з розвитком комунального господарства;
- 4) розвиток патентного права, різноманітні махінації та зловживання аж до шантажу й прямого розбою.

Спочатку монополії тієї чи іншої країни створювалися в рамках окремих галузей промисловості через посилення зв'язків між підприємствами однієї «технологічної ланки». Монополістичні об'єднання в промисловості створювалися на новій енергетичній базі: електроенергетики і двигунів внутрішнього згорання, на основі яких проходила структурна перебудова в промисловості. З появою нових галузей (нафтопереробка, електрометалургія, електрохімія, автомобілебудування, паровозобудування і т.п.) удосконалювалися і форми організації виробництва на основі нового рівня виробничих сил. Так виникла система акціонерного підприємництва. Найбільш поширеними серед цих

об'єднань були акціонерні товариства з обмеженою відповідальністю утримувачів акцій. Початковим етапом утворення монополій було створення великих компаній у вигляді фірм і корпорацій. На цій основі створювалися картелі і синдикати, трести і концерни. Поява подібних об'єднань (1870-1880) сприяла збільшенню об'єму пропозиції товарів і послуг. Почала формуватися структура монопольного ринку: картелі і синдикати зосередили у своїх руках переважну частину ринку збуту, а трести і концерни – значну частину їх виробництва. Останні почали диктувати споживачу монопольні ціни на товари. За допомогою зовнішньої торгівлі, особливо з утворенням міжнародних корпорацій, у світовий кругообіг включилися капітали, виробництва, товари, ціни на них, отримувани прибутки, доходи від реалізації товарів.

Концентрація виробництва – основа створення монополії у виробництві, **централізація капіталів** – основа монополії банків. Початок ХХ ст. став періодом активного зростання банківського капіталу з промисловим, який починає контролювати апарат державної влади.

Поступово змінювалася *роль банків* в економіці - із пасивного посередника в платежах банк перетворився на активного учасника ринку. Відбувалися концентрація і централізація банківської справи. Самі банки частину капіталів вкладали в промисловість, виступаючи вже як організатори виробництва. **Утворювався фінансовий капітал.** Особливо інтенсивно цей процес проходив у США, де банки, фінансуючи компанії, встановлювали над ними контроль, підкоряючи їх шляхом скуповування акцій, направляючи своїх представників у правління трестів, а інколи утворюючи нові трести. Прикладом може бути діяльність банку Ж. Моргана, під контролем якого опинилися величезні корпорації в енергетиці й електротехніці («Дженерал електрик»), телеграфно-телефонного зв'язку (АТТ), автомобілебудування («Дженерал моторс») та ін. Морган створив першу в світі компанію з мільярдним обігом – «Юнайтед стейтс стил», під контроль якої було взято 3/5 американського виробництва сталі. Промисловці часто перетворювалися на банкірів. Наприклад, Т. Рокфеллер, наживши величезні прибутки в нафтовому бізнесі, використав їх для створення Національного міського банку Нью-Йорка, який став основою сучасного «Чейз Манхеттен-банк».

Із числа найбільш впливових банкірів і підприємців у процесі посилення фінансового капіталу утворилася фінансова олігархія. '

Зросло **значення зовнішньої торгівлі.** Збільшення масштабів виробництва потребувало розширення ринку. Міжнародна торгівля з 1891 по 1910 р. збільшилася в 1,5 рази. Зміцнення і розширення міжнародних економічних зв'язків поклало початок формуванню світового господарства як єдиного механізму, який об'єднував усі регіони

землі. Важливою ланкою системи стали біржі великих міст світу, які щороку реєстрували зміни світових цін під впливом світового попиту й пропозиції. Міжнародний обмін перетворювався на необхідну умову подальшого розвитку виробництва і ринку. Активізувався світовий рух не тільки товарів (зовнішня торгівля), а й робочої сили, капіталу.

Експорт капіталу здійснювався у різних формах: державні та комунальні позики, прямі й портфельні інвестиції, кредити. Найбільшого розвитку державні та комунальні позики набули у Франції, яку називали світовим лихварем. Крім процентів, країна-експортер мала, як правило, додаткові вигоди. Наприклад, Франція, надаючи позику Туреччині на 2,2 млрд франків, отримала концесію на будівництво залізниць, встановила контроль над найважливішими турецькими морськими портами, справляючи вплив на діяльність головного банку країни - Оттоманського. Туреччина фактично перетворилася в напівколонію країни-кредитора.

Провідною країною прямих і портфельних інвестицій була Велика Британія, капіталовкладення якої до 1900 р. за кордоном становили 20 млрд дол. Франція вивезла 10 млрд дол., Німеччина - 5 млрд, США - 0,5 млрд дол., до того ж країна ще й залишалася боржником Європи.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як *конкуренція за сферу впливу*. Прикладом може слугувати конкуренція двох найбільших електричних компаній світу - американської «Дженерал електрик» і німецької АЕГ. Друга, володіючи капіталом у 1,5 млрд марок, була величезним підприємством із виробництва різноманітної продукції - від кабелів та ізоляторів до автомобілів і літальних апаратів. У 1907 р. ці компанії уклали договір про поділ ринків: «Дженерал електрик» отримала для своєї продукції ринки США і Канади, АЕГ - Європи і частини Азії. На світовому рівні використовувалися будь-які методи заохочення на внутрішньому ринку, аж до промислового шпигунства. Монополіям сприяла держава, яка змінювала митні й залізничні тарифи в їхніх інтересах.

Конкуренція за сфери впливу *супроводжувалася територіальною експансією*. В останній чверті XIX ст. боротьбу за території в Азії, Африці й Тихому океані вели індустріальні держави: Велика Британія, Франція, США, Японія, Бельгія, Голландія, Португалія, Іспанія. За 1884-1900 рр. Велика Британія придбала 3,7 млн кв. миль з населенням 57 млн осіб, Франція - відповідно 3,6 млн кв. миль і 36 млн осіб, Німеччина - 1 млн кв. миль і 16 млн осіб. На початок XX ст. група держав в основному завершили територіальний поділ світу.

Отже, зміни в техніці й технології виробництва та в розвитку продуктивних сил, викликані другою технологічною революцією, створили матеріальні передумови для утворення монополій і переходу капіталізму від промислової стадії і вільної конкуренції до монополістичної стадії. Спочатку епоху структурних інституціональних змін на початку ХХ ст. визначали поняттям *імперіалізм* (від лат. *imperare* — правити), пізніше поширився термін *монополістичний капіталізм*. Прояв і регулярна циклічність економічних криз наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. (1873, 1883, 1893, 1901, 1902 та ін.) сприяли процесу монополізації економіки. Розорення дрібних і середніх підприємств у період криз сприяли концентрації і централізації виробництва та капіталу. Їхній рівень у країнах не був однаковим, але наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. монополія як форма організації виробництва й капіталу зайняла панівне становище.

На цьому історичному етапі *змінюється лідерство країн світу*: провідні місця за промисловим розвитком посідають молоді капіталістичні країни - США і Німеччина, значно просунулась Японія, тоді як колишні лідери - Велика Британія і Франція - відстають. Центр світового економічного розвитку з Європи переміщується в Північну Америку. Першою державою світу на довгий час стають Сполучені Штати Америки. Могутній економічний ривок Німеччини дає змогу Бісмарку в 70-80-х роках ХІХ ст. розпочати боротьбу за гегемонію в Європі. Цим зумовлений курс на мілітаризацію країни.

Наприкінці ХІХ ст. в Європі намігались основні контури коаліцій, котрі протистояли одна одній. Завершилось оформлення їх на початку ХХ ст., що призвело європейський світ, його народи до Першої світової війни.

Отже, виділимо основні напрями економічних змін даного періоду, які започаткували сучасні інноваційні тенденції:

- оптимізація підприємств за техніко-технологічними критеріями збуджує постійно удосконалювати організаційну структуру фірм і їх корпоративні зв'язки;

- зростаюча взаємопов'язаність інноваційних процесів підвищує значимість великих господарських утворень, які формують «інноваційний каркас» економіки країни та ініціюють поетапно створення міжрегіональних господарських утворень;

- під впливом інноваційних процесів змінюється світовий ринок. По-перше, він стає все більш насиченим різноманітними інноваціями, в тому числі нематеріального характеру (ноу-хау, патенти, ідеї, інформація). По-друге, ринок технологічних інновацій стає все більш прогнозованим, регульованим. По-третє, якісно змінюється характер конкуренції: вона еволюціонує в бік співробітництва (джентльменські угоди), розподіл ролей конкурентів у здійсненні інноваційних проектів і в організації інноваційних процесів;

- зусиллями взаємопов'язаності галузевих і міжгалузевих господарських систем сучасні інноваційні процеси змінюють технологічну основу;

- інтернаціоналізація і глобалізація в науково-технічній сфері є передумовою становлення єдиного загально планетарного підходу до проблем взаємодії людства з навколишнім середовищем;

- визначення і ранжирування пріоритетів науково-технічного розвитку і прийняття рішень про фінансування крупних державних програм міцно вбудовуються у політичний, законодавчий і бюджетний процеси країни;

- зростання інноваційної активності підприємств у ринковій економіці сприяє зростанню значимості самого дорогого відтворювального ресурсу – кваліфікаційних кадрів;

- НТП забезпечує формування цілісного міжнародного фінансово-економічного організму, сприяє демократизації суспільного життя, переплетінню національних культур. Саме з цього періоду розпочинається найактивніше переплетіння і проникнення одна в іншу двох цивілізацій – Схід – Захід.

2. Розвиток господарств країн світу у 20-х рр. План Ч. Дауеса.

Перша світова війна визначила кінець старого світового ладу, який склався після Наполеонівських війн. Результат конфлікту був важливим чинником для виникнення Другої світової війни та мав вирішальний вплив на історію 20-го століття. Блокада Німеччини негативно позначилася на її економічному стані. Для керівництва господарством було створено Воєнно-промисловий комітет, який регулював витрати сировини, виробництво фабрикатів, розподіл продуктів та товарів. Була розроблена мілітаристська господарська «Програма Гіндебурга», що передбачала збільшення випуску військової продукції (до 75 % від загального обсягу виробництва продукції). 28 червня 1919 року Німеччина підписала Версальський мирний договір, визнавши свою поразку у Першій світовій війні. Було втрачено 13,5 % території з населенням 6,5 млн осіб. Німеччина втратила свої колонії в Азії, Африці, у Тихому океані. Військово-промисловий комплекс країни було зруйновано.

На економічному становищі Великобританії негативно відбилися події у Німеччині, але держава вистояла. Загальний обсяг виробництва зменшився на 19,5 %, а воєнної промисловості збільшився на 21 %. Разом с тим у Англії зростає сільське господарство у зв'язку з дефіцитом продуктів харчування.

Франція зазнала найбільших збитків. Промисловість на сході була окупована. Загальний обсяг виробництва зменшився більш як на 55 %. Відбулася мілітаризація економіки.

США перебували у вигідних умовах. Нейтралітет дав можливість збільшити поставки зброї, боєприпасів та продуктів харчування у воюючі країни. За цих умов, зростають виробничі потужності, зайнятість населення та капітальні вкладення за кордон. Отже, основні центри виробництва в роки Першої світової війни змістилися до США.

Таким чином, Перша світова війна визначила кінець старого світового ладу, який склався після Наполеонівських війн. Наслідки війни сприяли виникненню Другої світової війни та мали визначальний вплив на історію 20-го століття.

Структурні зміни, пов'язані з милітаризацією економіки у провідних країнах світу, призвели до вкрай нерівномірного галузевого розвитку, що стало причиною нетривалої інтенсивної економічної кризи на початку 20-х років. У цілому обсяги промислового виробництва зменшилися на 25-35 %, на 40% знизилася закупівельні ціни у сільському господарстві. Разом з тим криза супроводжувалася позитивними процесами - у більшості країн розпочалася активна конверсія та структурні зміни у промисловості на користь нових галузей виробництва (автомобілебудування, літакобудування, хімія, електротехніка, радіоелектроніка, кольорова металургія). З 1922 року у провідних країнах Заходу розпочався цикл економічного піднесення, який продовжувався 7 років. У більшості країн відновлюється і зростає середній прошарок суспільства, частка якого наближається до 50 %.

США раніше від інших розвинутих країн вступили у період стабілізації, а у 1922-1929 рр. економіка США була на піднесенні. На кінець 20 -х років тут виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10 % більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) - електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мала стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя. У 1922-1929 рр. автомобільні заводи США виготовили понад 40 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку ряду галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис.), їхні капітали збільшились на 21 млрд доларів. Значно зріс експорт товарів, який у 20-их роках переважав імпорт. Американські капіталовкладення закордоном з 1920 по 1931 рр. склали 11,6 млрд доларів, причому 40 % від цієї суми припадало на Європу, а

22 % - на Латинську Америку. Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками «проспериті», або «американського процвітання». Однак у цей же період в економіці почали проявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка Англії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише в кінці 20-х років було досягнуто довоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали спад. Держава вкладала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, всього 10 % обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання ряду галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Великобританія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. склав у середньому 5 %. Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Важливим прибутком країни залишалось лихварство. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд фр., а цінні папери - у 3 рази більше. Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, що стимулювало зріст капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих країн.

Німеччина на початку 20-х років переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати. Становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло із кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 роки економіка США невинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивається господарство Англії та Франції.

Револьюційна ситуація, що склалася у Німеччині, змусила західні країни розпочати заходи щодо економічного відродження країни. На Лондонській конференції, 16 серпня 1924 року, міжнародна комісія експертів на чолі з

американським банкіром Чарльзом Дауесом запропонувала план, що розпочав діяти 1 вересня 1924 року (термін дії 1924-1929 рр.). Основна мета плану - відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій крайнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики у сумі 200 млн дол., в т. ч. 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції повинна спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР повинен був постачати сировину у Німеччину, План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1-1,75 млрд марок у рік, а потім - по 2,5 млрд марок у рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент з репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса, між Францією і Бельгією з одного боку, і Німеччиною - з іншого, було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення звідти французьких і бельгійських військ. План Дауеса відрегулював репараційні платежі, сприяв ввозу іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином американських) капіталовкладень в Німеччині склала 26-27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той же період - дещо більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73 % у 1924 р. до 9,79 % у 1929 р. Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації господарського життя країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше капіталів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію з експорту машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

3. Світова економічна криза 1929-1933 рр.

До кінця 20-х років економічна система провідних капіталістичних країн досягла високого рівня складності. Механізми ринкової саморегуляції (так звана «невидима рука») перестали працювати. Для забезпечення стійкого економічного та соціального розвитку потрібне було втручання держави. Надшвидкі темпи розвитку та глибинні економічні диспропорції призвели до «перегріву економіки» США. 29 жовтня 1929 року у «чорний вівторок» стався крах Нью-Йоркської фондової біржі, що поклало початок найжорстокішій економічній світовій кризі надвиробництва.

Серед основних причин світової економічної кризи у провідних капіталістичних країнах світу слід визначити такі:

- активна мілітаризація економіки порушила процеси перерозподілу капіталу між галузями промисловості;
- у зв'язку з втратами трудових ресурсів серйозно постала проблема перекваліфікації робітників;
- монополізація виробництва зумовлювала нестабільну цінову ситуацію на внутрішніх ринках;
- анархія в управлінні економікою призвела до перевиробництва окремих товарів, особливо сільськогосподарської продукції в США та Англії.

Ці та інші причини призвели до різкого зменшення світового промислового виробництва на 30 %, сільськогосподарського - на 1/3, світової торгівлі - на 1/3. Країни в економічному розвитку були відкинуті на рівень початку XX ст. Високі ціни при різкому спаді виробництва знижували платоспроможність населення. Криза охопила як розвинені, так і відстаючі країни. Звичайним шляхом вийти з кризи для багатьох країн було неможливо, тому уряди вдавалися до різноманітних програм, зокрема: застосування ножниць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, жорсткої конкуренції, торговельних війн; до відміни золотих стандартів, валютних війн.

Економічна криза в Англії свого найвищого розвитку досягла весною 1933 року. Обсяги виробництва зменшилися на 23 % від рівня 1929 року. Негативним явищем стало зменшення виробництва в базових галузях економіки. Безробіття досягло 33 %. Такий стан економіки змусив уряд вжити ряд невідкладних заходів із метою подолання кризи. Єдиною важливою його функцією вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту.

По-перше, у березні 1931 року банкір Дж. Мей очолив спеціальну комісію з «національної економії». Розроблена комісією програма передбачала подолання дефіциту державного бюджету в 120 млн ф. ст. Коаліційний уряд Макдональда змушений був приступити до реалізації непопулярних економічних заходів. У

листопаді 1931 року було ухвалено Закон «Про перевірку злиденності», який забороняв виплату допомоги у зв'язку з безробіттям особам, які перебували на утриманні своєї сім'ї.

По-друге, наступним заходом уряду була відміна золотого стандарту фунта стерлінгів та проведення 30 % девальвації грошової одиниці. З метою зміцнення англійської валюти було створено стерлінговий блок, до якого увійшли Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, країни Азії - Таїланд, Іран та Єгипет, а також: Латинської Америки - Аргентина, Бразилія та Колумбія, валютні резерви яких зберігалися у Лондоні. Таким чином, фунт обслуговував 40-50 % світового товарообороту.

По-третє, в 1931 р. було ухвалено Вестмінстерський статут, що надавав певні політичні права домініонам щодо прийняття власних та дії англійських законів.

По-четверте, важливим заходом було впровадження протекціонізму. На Оттавській конференції у серпні 1932 року між Англією та домініонами було укладено угоду про безмитне ввезення 80 % товарів із країн імперії, а 20 % товарів з інших країн обкладалися незначними податками. Таким чином, внутрішній ринок Англії став захищеним від конкуренції товарів інших країн, що не входили до стерлінгового блоку. Незважаючи на активні заходи уряду та часткове промислове піднесення, з 1932 року країна ще довгий час перебувала у стані стагнації.

Економічна криза у Франції продовжувалася з осені 1930 до 1935 року включно. Падіння виробництва було не різким, а досить затяжним. Спади спостерігалися у 1932 та 1935 рр. Так, порівняно з 1913 роком у 1932 році обсяги промислового виробництва скоротилися на 4 %, таке саме скорочення відбулося у 1935 році порівняно з 1930 роком. У найважчому стані перебували: текстильна, автомобілебудівна промисловість, кольорова металургія, виробництво цинку та алюмінію. Франція втратила свої позиції у зовнішній торгівлі - експорт та імпорт зменшилися на 65 % від рівня 1930 року. Вкладники банків втратили не менше 3 млрд франків. Відбувалося розорення дрібного селянства. Урядова програма подолання кризи (дирижизм) ґрунтувалася на теорії Дж. Кейнса. Підприємствам надавалися державні замовлення, кредити, податкові та митні пільги. Селянам надавалися премії за скорочення посівних площ. Була розроблена соціальна програма допомоги безробітним. Отже, економічний розвиток Франції у 20-30 рр. був надзвичайно нерівномірним, мав циклічний характер.

Найбільше від економічної кризи постраждала економіка Німеччини, яка повністю залежала від іноземного кредитування. Обсяги промислового виробництва

зменшилися на 58 %. Зупинилося виробництво в цілих економічних районах. Армія безробітних у 1933 році досягла 9 млн осіб. У 2,5 рази зменшилися обороти зовнішньої торгівлі. Спроби уряду Г. Брюнінга (з весни 1930 р.) через ліквідацію системи соціального страхування, підвищення прямих та непрямих податків, зниження заробітної плати на 10-15 %, реальних результатів для стабілізації не принесли. Щоб запобігти економічному краху, держава скуповує акції концернів і банків, відмовляється від політики економічного регулювання. Союзники, занепокоєні катастрофічним становищем Німеччини в 1930 р., запропонували план Юнга. Він передбачав:

- припинення окупації Рейнської області;
- сума репарацій зменшувалася з 132 до 113,9 млрд марок, з терміном сплати 59 років;
- відміну контролю над економікою Німеччини;
- скорочувалися натуральні поставки.

Економічне та соціальне становище Німеччини погіршувалося. Тому у червні 1932 року на конференції в Лозанні було зменшено всі платежі до 3 млрд марок та визначено термін їхньої виплати на 15 років, але Німеччина взагалі відмовилася сплачувати будь-якої платежі. З березня 1933 року в Німеччині до влади приходять фашистський режим Гітлера. Головним змістом економічної політики фашизму став милітаризм. Регулювання господарської діяльності державою проводиться з позиції сили:

- у червні 1933 р. створено Генеральну раду німецького господарства (у складі 12 монополістів та представників уряду);
- у вересні 1933 р. ухвалено закон про продовольче становище, який встановлює контроль за сільським господарством;
- у 1934 р. створено Організацію промислового господарства та окружні економічні палати;
- з 1933 р. на основі законів про примусове картелювання та про органічну побудову німецького господарства розпочинається процес примусового картелювання підприємств, а об'єднання груп підприємств здійснюється за галузевою та територіальною ознаками;
- у 1935 р. було ухвалено закон про оборону імперії та впроваджено загальну військову повинність;
- у вересні 1936 року було затверджено чотирирічний план мобілізації ресурсів з підготовки до війни;
- у 1938 р. впроваджено загальну трудову повинність.

Прискореними темпами здійснювалася мілітаризація економіки. До 1937 р. почали працювати 300 військових заводів. Військове виробництво та витрати на озброєння у 1932-1938 рр. збільшилися у 10 разів. Державні замовлення стали джерелом збагачення великих монополій. Мілітаризація зумовила вихід із кризи та значне зростання виробництва.

Наслідки кризи стали надзвичайно руйнівними:

- відбулося падіння вартості цінних паперів;
- було паралізовано кредитну систему;
- банки припинили всі операції;
- скоротився національний дохід;
- зросло безробіття;
- скоротилося промислове виробництво на 46 %;
- сільськогосподарське виробництво зменшилося на 58 %;
- загострилася проблема житла.

Заходи президента Г. Гувера, які ґрунтувалися на принципах «твердого індивідуалізму», успіху не мали. Під впливом розвитку масових соціальних рухів у 1932 р. до влади приходять демократична партія на чолі з Ф. Д. Рузвельтом. «Новий курс» Ф. Рузвельта - економічна програма, що передбачала серію ліберальних реформ, спрямованих на вихід з економічної кризи. Теоретичною основою програми стали погляди англійського економіста Дж. М. Кейнса про державне регулювання економіки для безперебійної роботи ринкового механізму.

Економічна програма почала реалізовуватися з 1933 р. і передбачала заходи в кількох напрямках:

а) створення відповідної інституційної основи для здійснення економічних реформ (прийнято Закон «Про національну адміністрацію відбудови промисловості», Закон «Про банківську діяльність Гласса-Стігла»; Закон «Про допомогу фермерам»; Закон «Про соціальне страхування», Закон Вагнера та ін.);

б) стабілізацію банківсько-кредитної системи - 6 березня 1933 р. в умовах введеного надзвичайного стану було прийнято Банківський закон. Усі ці заходи давали можливість створити механізм інфляційного розвитку американської економіки, що відкривало шлях для реформування в інших галузях економіки;

в) стабілізацію промислового виробництва - 16 червня 1933 р. було прийнято Закон «Про національну адміністрацію відбудови промисловості» на чолі з генералом Х. Джонсоном. Регулювалися обсяги виробництва продукції, ціни, умови кредиту, поділ ринків збуту; установлювалися фіксовані мінімальні і максимальні межі заробітної

плати, тривалість робочого дня (8 год.). Надавалося право на укладення колективних договорів, створення профспілок тощо. Упродовж здійснення економічного експерименту у промисловості індекс виробництва збільшилося на 10 %. 4 червня 1935 р. кодекси, які фіксували рівень виробництва та цін, були відмінені;

г) стабілізацію сільськогосподарського виробництва - 12 травня 1933 р. набрав чинності «Більш про допомогу фермерам» та Закон «Про регулювання сільського господарства». Основними заходами регулювання були скорочення посівних площ та знищення виробленої продукції. Було створено механізм рефінансування боргів фермерів;

д) організацію суспільних робіт - у квітні 1933 р. було створено Федеральну адміністрацію з надання надзвичайної допомоги безробітним та організації суспільних робіт на чолі з Г. Гопкінсом;

е) з серпня 1935 р. Законом «Про соціальне страхування» передбачалося страхування двох типів - з безробіття та по старості з отриманням субсидій громадянами з 65-річного віку. У липні 1935 р. прийнято Закон Вагнера, що передбачав право робітників на створення профспілок, укладення колективних договорів.

Раптова економічна криза 1937 р. завадила повному відновленню економіки США. Разом з тим реформи «нового курсу» мали важливе значення для розвитку як американського, так і світового господарства.

4. Теорія конкуренції Е. Чемберліна.

Активний процес монополізації світового виробництва, зумовили розвиток теорії монополістичної і недосконалої конкуренції. Засновником теорії монополістичної конкуренції став професор Гарвардського університету Едвард Чемберлін, який 1933 р. опублікував працю «Теорія монополістичної конкуренції». Сутність теоретичних ідей полягає в тому, що основною умовою оволодіння ринком, або суттю монополії, є контроль над пропозицією, а отже, над ціною, який досягається взаємозаміною конкуруючих товарів, тобто «диференціацією продукції».

Аналізуючи категорії «чистої конкуренції» та «монополістичної конкуренції», Е. Чемберлін пише: «При чистій конкуренції ринок кожного продавця зливається з ринками його суперників, за умов монополістичної конкуренції, доводиться рахуватися з тим, що цей ринок відокремлений від інших так, що в сукупності вони являють собою не єдиний ринок багатьох продавців, а мережу взаємопов'язаних ринків, розподілених між продавцями по одному на кожного». Отже, в умовах теоретичного існування чистої конкуренції будь-який продавець може продати стільки товарів, скільки захоче, але по

ціні ринковій, в умовах монополістичної конкуренції обсяг збуту товарів «лімітований». Е. Чемберлін аналізує три напрямки монополістичної конкуренції:

1) ціновий (маніпулювання цінами) - пропонуючи диференційований товар, кожен продавець товару чи послуги формує власне коло покупців - мікроринок, на якому він виступає як монополіст, що контролює ціну товару, певною мірою підвищуючи її за рахунок обмеження обсягів виробництва;

2) неціновий (внесення якісних змін у продукт) - підвищення якості товарів, випуск нових моделей, досконалий дизайн, поліпшення умов обслуговування клієнтів, удосконалення системи збуту. Чемберлін пише: «Продукт - це найрухоміша в економічній системі категорія, що є більш рухливою, ніж ціна. Нецінова конкуренція впливає з різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість - це додаткова рушійна сила ринку»;

3) рекламний - Чемберлін обґрунтував поняття «витрати збуту», розкрив сутність цього інструмента конкуренції, показав його вплив на формування попиту. Він звернув увагу на те, що попит можна збільшити за рахунок тимчасової монополізації ринку, наголошував на специфічних особливостях формування і управління попитом, що базуються на винятковості продукту, маніпулюванні цінами, особливо організації реклами.

Характерною особливістю сучасної редакції теоретичних положень Е. Чемберліна є розгляд поряд із «диференціацією продукту» таких додаткових нецінових умов посилення монополістичної конкуренції, як технічне вдосконалення, особливе обслуговування покупців тощо.

Професор Кембриджського університету Джоан Робінсон у 1933 р. опублікувала працю «Економічна теорія недосконалої конкуренції» основна ідея якої ґрунтується на вивченні ринкових аспектів функціонування монополій, конкуренція між якими через порушення рівноваги в економіці є, на її думку, недосконалою (за термінологією Е. Чемберліна - монополістичною). Сутність монополії розглядається як фактор, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища. У праці «Економічна теорія недосконалої конкуренції» основними є такі положення:

- в умовах досконалої конкуренції підприємці менше зацікавлені в монополізації виробництва, ніж в умовах недосконалоного ринку. Монополіст має змогу не тільки підвищити ціни на свою продукцію, обмежуючи її випуск, але й зменшити витрати виробництва через удосконалення організації виробництва в галузі;

- монополія вимагає відокремлення продукції від «товарів-субститутів», тобто диференціації;

- концентрація конкуренції попиту, коли на ринку діє маса дрібних продавців і один-єдиний покупець, називається монопсонією, тобто монополією покупців. Двостороння монополія створення механізму, який би забезпечив і гарантував її збереження. Цю теоретично-практичну проблему в подальшому вирішував Дж. М. Кейнс.

5. Економічна теорія Дж. М. Кейнса.

У 1936 році англійський економіст Дж. М. Кейнс опублікував роботу «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», де обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси. Новаторство економічного вчення полягало у перевазі макроекономічного аналізу над мікроекономічним.

Кейнсіанство - один із напрямів економічної думки, в основі якого лежить теза про необхідність та значення державного регулювання економіки за допомогою широкого застосування державою фіскальної, грошово-кредитної політики та інших активних заходів впливу на ринковий механізм, який не здатний у короткостроковому періоді швидко відновлювати повну зайнятість, а тому необхідне стимулювання сукупного попиту держави.

Головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

В економічний аналіз суспільного відтворення разом з об'єктивними чинниками вводиться суб'єктивний - психологія суспільства в умовах нового індустріального порядку: психологічне відчуття споживання, психологічне відчуття переваги ліквідності і психологічна оцінка ефективності інвестицій як вияв основного психологічного закону нового часу: частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискорює індустріальний прогрес.

Кейнс піддав критиці постулати класичної теорії, яка «...панує над практичною й економічною думкою панівних і академічних кіл нашого покоління. Я наведу докази того, що постулати класичної теорії застосовані не до загального, а тільки до особливого випадку, оскільки економічна ситуація, яку вона розглядає, є лише граничним випадком можливих станів рівноваги».

Класична загальна теорія ґрунтувалася на аналізі вартості і розподілу. Кейнс висуває і створює свою теорію на підставі особливої ролі ефективності сукупного

попиту в трактуванні, відмінному від класичної школи. Сукупний ефективний дохід є базовим поняттям кейнсіанської концепції. Базовим поняттям продукції є сукупна пропозиція - виручка, очікувана підприємцем на базі відповідної зайнятості. Основа першого і другого - зайнятість праці, оскільки пріоритет праці виступає абсолютно зрозуміло.

У поняття сукупного попиту і сукупної пропозиції Кейнс вкладає відмінний від класичної схеми зміст. Кейнс також дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвиненого капіталістичного суспільства потрібно шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. В центрі теорії Кейнса - проблема факторів, що визначають величину попиту та його зростання. Вихідним є те, що «ефективний попит» тотожний національному доходу, який витрачається на споживання і нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший - це витрати суспільства на споживчі блага, другий - на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи - це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає «ефективний попит» у зв'язку з дією трьох факторів: 1) схильності до споживання; 2) схильності до інвестицій; 3) переваги ліквідності.

Схильність до споживання визначає величину споживчого попиту. Витрати на споживання зростають по мірі збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. У зв'язку з відставанням споживання від темпів зростання доходів Кейнс встановив так званий «основний психологічний закон». Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень.

Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Тобто, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. А розрив між рівнем доходу та споживання є можливим тільки тоді, коли інвестиції дорівнюють заощадженням. Ліквідність у Кейнса - це можливість продати протягом одиниці часу за максимальною ціною будь-яке майно.

На відміну від неокласиків, Кейнс поставив безробіття у залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості - від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Кейнс вважав, що найрозумніша політика полягає у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати.

Таким чином, основним стратегічним напрямом економічної політики за Кейнсом, має бути підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення. З поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, «активізувати схильність до споживання», Кейнс називає фіскальну політику, яка регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Норма процента - одна з найважливіших характеристик теорії грошей Кейнса. Гроші - один із капітальних активів, що мають високу премію за ліквідність за незначних витрат утримання. Дж. М. Кейнс - за кількісну теорію грошей, але формулює її по-своєму: «Доки є неповна зайнятість факторів виробництва, ступінь їх використання буде змінюватись у тій самій пропорції, що й кількість грошей; якщо наявна їх повна зайнятість, то ціни змінюватимуться у тій самій пропорції, що й кількість грошей». Кейнс вводить поняття асиметрії в економічних процесах сучасної йому економіки. Під гіперінфляцією Кейнс розуміє ситуацію, коли ступінь забезпечення грошей починає випереджати темпи зростання паперового обігу.

Питання і завдання студентам:

1. Становлення світового господарства. Концепції імперіалізму як відображення зовнішньоекономічної політики країн Західної Європи.
2. Вплив Першої світової війни на розвиток господарства європейських країн та США. Версальська угода та її економічна сутність.
3. Причини виникнення та наслідки економічної кризи 1929-1933 років для країн Європейської цивілізації.
4. Криза світового господарства (1929-1933 рр.) та шляхи виходу з неї. Сутність політики «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.
5. Зміни в господарствах країн Західної цивілізації в 20-30 рр. XX ст. та їх відображення в теоретичній системі Дж. М. Кейнса.
6. Економічна криза 1929-1933 років та особливості її прояву в Англії та Франції.
7. Особливості економічної кризи 1929-1933 років у Німеччині. Роль німецької школи неолібералізму у господарському відродженні країни.
8. Світове господарство в роки стабілізації. Плани Дауеса та Юнга, їх сутність та мета.
9. Господарство провідних країн Західної цивілізації на етапі державно - монополістичного розвитку. Теорії конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.

Тема № 7. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).

Навчальні питання:

1. Світова економічна система у другій половині XX ст.
2. Особливості економічного розвитку національних економік у 50–70-і рр. XX ст.
3. Особливості змішаних ринкових систем господарств провідних країн світу..
4. Економічна політика зростання та антикризова політика у реформуванні господарств окремих країн: інституціоналізм, неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм.

Опорні поняття:

Світова економічна криза; науково-технічний прогрес; репарація; соціальне ринкове господарство; державний сектор; колоніальна система; капіталізм; соціалізм; комунізм; ринкова саморегуляція економіки; «холодна війна»; гонка озброєння; сфера впливу; моделі економічного зростання; економічна політика; Західна цивілізація; змішані ринкові системи.

Інформаційні джерела:

4. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
5. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч.посібн. / за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Світова економічна система у другій половині ХХ ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані зі збільшенням території і населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав. Світове господарство стало охоплювати три підсистеми: господарства економічно розвинених (капіталістичних) держав, соціалістичних та держав, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн стала індустріалізація. Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку, розпочалися якісні зміни структури національних господарств.

Сформувалася світова інфраструктура - комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширювалися і набували нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним стало посилення взаємозв'язків між всіма країнами та їх групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси. Економічне зростання національних господарств все більшою мірою стало визначатися ступенем входження їх до світового господарства.

Такі суттєві зміни траєкторії розвитку мали під собою вагомі причини. Після другої світової війни вражене економічними і політичними катастрофами 30-40 рр. ХХ ст. капіталістичне суспільство встало на шлях якісної трансформації. Це проявилось не тільки в демократизації всієї системи суспільних відносин, але й у якісних змінах господарської системи капіталізму. Важливими чинниками розвитку світового господарства ставали не тільки НТП, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва, але, як відзначає більшість дослідників,

протистояння систем капіталізму і соціалізму або «проблема Захід-Схід». Це протистояння, в остаточному підсумку, втілилось в запеклу ідеологічну та пропагандистську війну, у виснажливу «гонку озброєнь» і кілька серйозних політичних конфліктів, які мало не призвели до третьої світової війни і спричинили декілька локальних воєнних дій. Таке протистояння було можливим тільки на основі економічної потужності, насамперед, наддержав - США та СРСР, що вимагало активного економічного розвитку, змушувало шукати шляхи підвищення ефективності господарських систем, щоб вигравати конкуренцію і доводити переваги капіталізму або соціалізму.

Не менш важливим фактором післявоєнного розвитку став новий етап науково-технічної революції (НТР), що розпочався з 50 рр. Особливість цього етапу НТР полягає в тім, що основою технічного та технологічного прогресу стає прогрес науки (особливо фундаментальної). За історично короткий період революційні відкриття з'являються практично у всіх сферах людських знань. Основними напрямками третього етапу НТР стали освоєння технологій, заснованих на ядерній і термоядерній енергії; освоєння космічного простору; «інформаційна революція» (інформаційні технології на основі обчислювальної техніки); революція в області зв'язку й комунікацій; лазерні технології; автоматизація та роботизація процесів; створення біотехнологій і розвиток «генної інженерії» та ін.

Ще одним важливим фактором післявоєнного розвитку стала руйнація колоніальної системи розвинених капіталістичних країн, що завершилася в 60 роки ХХ ст. Для більшості колишніх колоній завоювання політичної незалежності і свободи вибору економічної системи призвело не тільки до зростання національної самосвідомості, але й до необхідності вирішувати серйозні економічні проблеми, спричинені їх багатоміліардним колоніальним минулим (багатоукладність та технічна відсталість господарства, його низька ефективність, бідність і швидке зростання чисельності населення, сировинна спрямованість економіки та ін.). У результаті вони на довгі десятиліття склали величезну «периферію» світового господарства. Це спричинило ще одну групу проблем - «Північ-Південь», які до кінця ХХ ст. багато в чому визначали глобальну проблему світового економічного ладу, міжнародного тероризму та антиглобалізму.

Під впливом цих факторів в економічній системі розвинених країн Заходу у післявоєнний час капіталістичний господарський механізм, в цілому зберігши та посиливши конкурентоспроможність, з монополізованого і індивідуалістичного поступово перетворився в регульований і соціалізований. Це супроводжувалось як

зовнішніми щодо ринку змінами, так і його безпосередньою реконструкцією. У якості зовнішніх інститутів були створені:

- всеохоплююча система державного економічного регулювання для забезпечення відносної стійкості та рівномірності зросту;
- система державної і приватної підтримки підприємництва (як великого, так і середнього і малого);
- розгалужена система соціального страхування, що охоплює широкі верстви населення.

Щодо внутрішньої перебудови ринкового механізму відбулось:

- створення гарантій вільної конкуренції (шляхом активної антимонопольної політики);
- реалізація нових трудових відносин, заснованих на компромісі інтересів роботодавців і найманих робітників (шляхом створення повноважень профспілок щодо їх впливу на адміністрацію підприємств);
- відносинам власності був доданий динамізм і різноманітність;
- створювались умови і широкі можливості диференціації форм управління бізнесом.

Як наслідок склалася сучасна господарська система, цілком побудована на взаємодії суперечливих інтересів, що перебувають у стані конструктивного протиборства та рухливої рівноваги. Звичайно, ця система є далекою від гармонії, але вона відносно стійка та динамічна, дозволяє майже безупинно нарощувати життєвий рівень значної більшості населення.

2. Особливості економічного розвитку національних економік у 50–70-і рр. XX ст.

У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Сама друга світова війна завдала народам багатьох країн великих людських жертв та матеріальних збитків: 55 млн. вбитих, сотні мільйонів покалічених й ненароджених, а матеріальні втрати дорівнювали трильйонам доларів. Війна не тільки зупинила нарощування економічного потенціалу населення, скоротивши його обсяги, але у ході воєнних дій було зруйновано чимало міст і сіл, багато підприємств всіх секторів економіки. Тим самим різко знизився життєвий рівень населення всіх воюючих країн. Але, з іншого боку, війна викликала максимальну концентрацію матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, граничну напругу інтелектуальних і творчих зусиль народів для збільшення обсягів озброєння і підвищення його якості, що

дозволило вдосконалити та підняти технічний і науковий рівень виробництва. Надалі ці досягнення були частково використані для прискорення прогресу мирної економіки.

Особливо в сприятливому положенні опинилися США. У роки війни за ленд-лізом (його загальний обсяг - 45 млрд дол.) вони поставляли союзникам озброєння, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси. Ленд-ліз забезпечував масовий збут американської продукції, що сприяло збереженню високого рівня виробництва США в воєнні роки. Тому наприкінці війни США виробляли в межах капіталістичного світу 60 % промислової продукції; здійснювали 50 % видобутку вугілля, 64 % - зерна, 63 % - кукурудзи. США зосередили в себе 1/3 золотого запасу та 1/3 світового експорту.

Все це багатство США не могли не зберегти і не примножити в умовах, коли Європа - основний партнер Америки з зовнішньої торгівлі, була через війну зруйнована. Реконверсія економіки США відповідно потребам мирного часу детермінувала їх прагнення до перебудови міжнародних економічних відносин. Цю мету передбачав План Маршалла, що виявився найважливішим кроком на шляху створення світового ринкового господарства з вільною торгівлею. План Маршалла передбачав на основі двохсторонніх домовленостей американську допомогу в 17 млрд. дол. п'ятнадцяти країнам Західної Європи протягом 1948-1951 р. За договорами європейські країни (Великобританія, Франція, Італія, Західна Німеччина) зобов'язувалися сприяти розвитку вільного підприємництва, залучати приватні американські інвестиції, співпрацювати щодо зниження торговельних бар'єрів, постачати до США дефіцитні матеріали. Завдяки плану Маршалла США позбувалися надлишків продукції, що не знаходила збуту усередині країни та змогли глибше інтегруватися до економіки європейських країн.

План Маршалла спричинив позитивний вплив щодо відновлення економічного потенціалу і ринкового господарства в країнах Західної Європи. Уже на початку 50-х років ними був досягнутий довоєнний рівень виробництва на новій технічній основі; спираючись на національні й світові досягнення науки й техніки, нарощувався економічний потенціал.

Для Німеччини наслідки другої світової війни виявилися жалюгідними, більша частина промисловості була знищена бомбардуваннями й демонтована переможцями. В 1946 р. промислове виробництво становило близько 1/3 довоєнного, років на 30 назад було відкинута сільське господарство. Все це спричиняло суцільні дефіцити, картки, порожні полиці крамниць, знецінені рейх-марки, загальну спекуляцію. У цих умовах були проведені реформи, спрямовані на становлення вільного ринкового

господарства, завдяки яким вже через 10 років сталося так зване «німецьке диво», що зробило Німеччину найпотужнішою процвітаючою державою об'єднаної Європи. Цьому активно сприяли США, що надали за планом Маршалла 3,12 млрд доларів допомоги.

Головним ідеологом та реалізатором «німецького дива» був професор Л. Ерхард, що посідав пости міністра народного господарства (1949-1957), заступника федерального канцлера Аденауера (1957-1963) і канцлера ФРН (1963-1966). У теорії й на практиці він працював над концепцією «соціального ринкового господарства». Стимулом для людини є прагнення власного благополуччя, тому головним двигуном прогресу виступає приватний інтерес людини в тісній єдності з його соціальною відповідальністю, свобода вибору робітником професії та місця, свобода підприємництва розпоряджатися своїм майном, економічна й політична свобода - все це необхідні атрибути даної концепції.

Як важелі відродження Німеччини Ерхард визначав вільну ініціативу та конкуренцію в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті країни. Німеччина тієї пори досягла разючих успіхів: низькі податки, вільні ціни, антимонопольні заходи, пільги для приватного інвестування, протекціоністський захист внутрішнього ринку, активна підтримка науки і розвитку провідної техніки, широке впровадження їх досягнень зумовили економічне диво.

У червні 1948 р. була проведена грошова реформа, що позбавила країну від знецінених грошей і створила тверду валюту - нові дойчмарки. Майже одразу були лібералізовані ціни, скасовувалися всі нормативи щодо регулювання економічних відносин. Покупець ставав «королем», що визначає долю ринку. Дрібний і середній бізнес став «основою добробуту для всіх» (Л. Ерхард).

Реформи Ерхарда вже через 2 роки відновили довоєнний рівень промисловості, в 1950 р. він сягнув 114 % порівняно з 1936 р. Магазины наповнилися товарами, зникли «чорний ринок» і спекуляція, продуктивність праці тільки за перший рік виросла на третину, зріст зарплати випереджував проріст цін. Найбільше прискорено розвивалися машинобудування, приладобудування, оптика, виробництво електроенергії. В 1956 р. рівень виробництва в країні перевищив 1936 р. вже більш ніж удвічі. З 1952 р. експорт продукції важкої промисловості ФРН посів провідні позиції у світовій торгівлі. Факторами успішного розвитку виявилися: відновлення основного капіталу на новій технологічній основі, значне підвищення рівня інтенсивності праці, різке зростання капіталовкладень, у тому числі іноземних, з яких 1/3 становили

американські. Важливо й те, що ФРН протягом 10 післявоєнного років не мала тягаря військових витрат.

Із середини 70-х років Німеччина в числі інших розвинених країн перейшла до реіндустріалізації, що супроводжується переходом до наукомістких технологій - інформаційних і ресурсозберігаючих, до біотехнологій, генної інженерії, нових композиційних матеріалів і т.д. Потужна підтримка державою малого й середнього бізнесу, збільшення витрат на НДКР (за 1960-1970 рр. - в 5,2 рази), перетворення НТП у вирішальний фактор економічного зростання вивели ФРН на науково-технічний рівень США в металургії, станко-і автомобілебудуванні, хімічній і атомній галузях. Важливим елементом структурної перебудови економіки ФРН стало переміщення малорентабельних і екологічно шкідливих виробництв за кордон за допомогою вивозу капіталу.

Таким чином, німецький капітал за останні піввіку мирним шляхом більш успішно домігся необмеженого розширення джерел енергоносіїв, сировини та ринків збуту ніж раніше, розв'язавши дві страшні світові війни. Нині об'єднана Німеччина має провідні місця з експорту готової продукції, промислових установок, технології та ноу-хау. Перші чотири позиції в експорті посіли: автомобілі, верстати, хімічна продукція та електротехніка.

Іншою країною, що програла другу світову війну є Японія. Потсдамська декларація від 26 липня 1945 р. визначила повну ліквідацію мілітаризму в Японії, зняття перешкод до відновлення і зміцнення демократичних тенденцій у японському суспільстві, встановлення волі слова, віросповідання та мислення, повагу і дотримання основних прав і свобод людини. В цей час японська економіка знаходилась у стані розрухи, хоча її виробничо-технічна база мало постраждала в ході війни. Однак імпорт сировини, палива й продовольства, без якого японська економіка існувати не може, був практично припинений і більшість підприємств були зупинені. Рівень промислового виробництва на початку 1946 р. упав до 14 %, а реальна зарплата становила 13 % довоєнного рівня, безробіття досягло 10 млн чоловік. Ці обставини різко підсилили соціальну напруженість. З огляду розгортання «холодної війни» між двома суспільними системами, США були змушені надати Японії істотну економічну допомогу та перетворити її з ворога на союзника.

Протягом 1946-1949 рр. була проведена аграрна реформа, що ліквідувала поміщицьку власність на оброблювану землю. Кількість селян-власників зростає з 1,9 до 3,8 млн. чоловік, підвищилася товарність сільського господарства, почав відроджуватися внутрішній ринок. У промисловості були розпущені монополістичні

концерни. Нове трудове законодавство 1946-1947 рр. установило 8-годинний робочий день, підвищило зарплату за понаднормові роботи, ввело оплачувані відпустки та соціальне страхування, право на страйки, передбачило охорону праці жінок і підлітків. Абсолютна монархія була перетворена в конституційну парламентську монархію, при якій монарх фактично був позбавлений політичної влади. На підтримку сил самооборони дозволялося виділяти не більше 1 % від ВВП.

У період Корейської війни (1950-1953 рр.) Японія і її економіка перетворилися в справжній тил американської армії, що зумовило військово-промисловий бум у японській економіці. Американські військові замовлення досягли 2,5 млрд. дол. щорічно, а для їх виконання були задіяні всі потужності японської промисловості, в наслідок чого обсяг промислового виробництва 1951 р. перевищив довоєнний рівень в 1,5 рази.

Із середини 50-х років японська економіка вступила в тривалий період небачено високих темпів економічного росту. Середньорічний приріст промислової продукції в 1951-1970 рр. становив 15,2 %. За обсягом ВВП Японія вже в 1969 р. вийшла на друге місце після США, відтіснивши на третє місце ФРН, в 1970 р. посіла четверте місце за світовим експортом. В 1968 р. Японія перевершила всі країни за рівнем нагромадження капіталу - 34,7 % ВВП.

За 1955-1985 рр. - це роки «японського дива» - Японія міцно закріпилася на другому місці серед провідних країн світу. Цей успіх пояснюється наступними факторами:

- ефективним використанням іноземної допомоги, особливо американської;
- масовим і багаторазовим відновленням основного капіталу;
- розширенням внутрішнього ринку за рахунок швидкого зростання доходів населення;
- широким використанням світових досягнень НТП у формі закупівлі патентів, ліцензій, ноу-хау та ін.;
- високоякісною національною робочою силою та традиційною системою її довічного найму;
- стрімким розвитком власної науково-дослідної бази, особливо в галузях, що визначають сучасний рівень НТП;
- об'єднанням народу на основі традиційних японських цінностей;
- відсутністю власної сировинної бази стимулювало впровадження матеріало-і енергозберігаючих технологій;
- вигідним географічним положенням: Азіатсько-Тихоокеанський регіон у другій половині XX ст. став одним зі стратегічних центрів розвитку світової економіки.

Найвищих результатів Японія досягла в 7 галузях, що характеризують сучасний НТП: виробництво ліків, засобів зв'язку і супутникового устаткування, електроніка, електровимірвальні прилади, медичне устаткування та інструменти, виробництво оптичної техніки. У цих галузях Японія отримала безперечне лідерство у світі.

Перетворившись в економічну наддержаву, Японія стала спричиняти все більший вплив на світову господарську систему, особливо в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Саме Японія вводить у світову торгівлю Китай, В'єтнам, Північну Корею; японські інвестиції сконцентровані крім США, у Південній Кореї, Тайвані, Гонконгу і Сінгапурі, Малайзії та Філіппінах, Індонезії і Таїланді та ін.

3. Особливості змішаних ринкових систем господарств провідних країн світу.

Практично у всіх країнах Заходу після другої світової війни була сформована змішана економічна система з різними балансами щодо втручання держави й ринку. Проте, в кожній країні метою державної економічної політики було створення умов для стабільного економічного зросту на основі ринкових механізмів, забезпечення ефективного виробництва та справедливого розподілу. Змішана економіка є економічним устроєм, у рамках якого співіснують елементи двох економічних систем: капіталізму й соціалізму. Основними функціями держави у змішаній економіці стає перерозподіл доходів з метою забезпечення суспільного добробуту.

Можна відзначити наступні моделі національної економіки у світовій економічній системі.

Американська, або ліберальна, модель ринку у своєму класичному вигляді існувала з початку XX ст. до кінця 20 -х років (економічної кризи 1929-1933 рр.). Ця модель була модифікована в ході реалізації «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта та широкого використання кейнсіанських методів регулювання після другої світової війни. Риси ліберальної моделі ринку збереглися й досі, що пов'язано з наявністю величезного внутрішнього ринку, провідних позицій американських монополій на світовому ринку, слабкістю профспілкового руху і рядом інших факторів. Характерними рисами американської моделі ринку можна назвати такі: регулювання економіки здійснюється за залишковим принципом. Залишковий характер має також соціальна політика. Для американської моделі економіки властива значно менша частина держбюджету у ВВП і менша частина соціальних витрат.

До особливостей американської моделі ринку належить яскраво виражений антициклічний, антиінфляційний характер втручання держави в ринкову економіку. Посилення державного регулювання після другої світової війни суттєво модифікувало ліберальну модель ринкової економіки у європейських країнах.

Німецька, або неоліберальна модель ринку - згідно неї державне регулювання спрямоване на усунення перешкод вільної конкуренції, передусім таких, які створюються самою вільною конкуренцією. Тут наявний відхід від залишкового принципу регулювання ринку, оскільки визнається необхідність свідомої підтримки вільної конкуренції та заперечується стихійний характер відтворення подібних умов. Автори німецької моделі виходили з наявності суспільних інтересів товаровиробників. Останні виражені не через концентрацію частин сукупного доходу в руках держави, а швидше через зростання ринку для всіх. Поняття «ринку для всіх», «добробут для всіх» означають таке зростання суми товарних вартостей, що супроводжується зростанням доходів більшості суб'єктів ринку і збільшенням купівельної спроможності грошової одиниці.

На думку Л. Ерхарда, концентрація капіталу і доходів у руках окремих суб'єктів, завдає шкоди зростанню ринку, оскільки підриває інвестиційні процеси в інших галузях та обмежує купівельну спроможність населення, що чітко виявилось у кризі 1929-1933 рр., спровокованій значною мірою ціновою політикою монополій. Кожний товаровиробник не лише виробляє окремий товар та бореться за місце на ринку, а й сприяє виробництву інших товарів, оскільки призводить до потреб у інших суб'єктів ринку, примушує їх більше виробляти. Отже, конкуренція виступає не тільки як боротьба за місце на ринку, а й як взаємодія різних ланок суспільного поділу праці, яка дає поштовх зростанню ринку. Підтримка цього боку конкуренції і є предметом регулювання у рамках німецької моделі ринку.

Відмінністю німецької моделі є регулювання економіки через кредитно-грошову політику, а не бюджетно-фінансову, що пов'язано з традиційно вищою організацією фінансового капіталу в Німеччині порівняно із США. Вплив на рівень цін, структуру попиту і пропозиції здійснюється не через податкову систему, а скоріше через підтримку оптимального співвідношення між величиною сукупного позичкового капіталу та величиною капіталу, зайнятого у промисловості і торгівлі та величиною відсотка.

Особливе місце в німецькій моделі займає політика доходів і зайнятості. Держава заохочує доходи всіх виробників (власників і найманих працівників), які роблять внесок у зростання ринку, включаючи його експортну частину, прогресивні структурні зрушення в економіці. Ведеться систематична боротьба з надмірною диференціацією у рівнях доходів.

Німеччина займає середнє місце серед розвинених країн за часткою держбюджету у ВВП за коефіцієнтом Джині. Спостерігається вищий рівень зайнятості за США (до кінця 70-х років), проте менший, ніж у Японії і Швеції.

Англійська, або європейсько-кейнсіанська, модель ринку була найпоширенішою у повоєнній Великобританії, Франції, Італії. З розвитком західноєвропейської інтеграції у 60-80 роки XX ст. відбувався процес розмивання цієї моделі і посилення рис німецької моделі ринку.

Для англійської моделі характерна наявність значної за масштабами і часткою державної власності, здійснення державних замовлень у великих розмірах, значні державні інвестиції для підтримки зайнятості, вирішення соціальних завдань. Державний бюджет виконує значною мірою функції концентрації попиту в руках держави, яка отримує доходи через виробництво і реалізацію товарів і витрачає їх на монопольно-встановлених умовах, що призводить до інфляції як результату державного регулювання. Держбюджет виступає фактором впливу на попит та ціни. Характерною рисою англійської моделі ринку є державна власність на підприємства капіталомістких і малорентабельних галузей, продукція яких істотно впливає на рівень витрат в інших галузях, особливо експортних.

Шведська модель економічної системи була поширена у Скандинавських країнах, зустрічалась на окремих етапах реформування в Іспанії, Португалії, Греції. За нею регулювання ринку здійснюється передусім через регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні (наприклад, встановлення тарифних ставок) і через державну власність на підприємствах, які забезпечують відтворення

робочої сили і формування величини вартості робочої сили.

Характерною рисою шведської моделі є потужна соціальна політика, яка забезпечує найменшу диференціацію населення за рівнем доходів, і високий рівень зайнятості, який вимагає істотних державних витрат на перекваліфікацію робітників і підтримку чисельності робочих місць. Порівняно з США, частка витрат на перекваліфікацію робітників в держбюджеті вища за частку витрат на допомогу з безробіття. Соціальна політика забезпечує високий рівень задоволення соціальних потреб через трансфертні платежі.

Шведській моделі властиві протиріччя між підтримкою зайнятості і реалізацією соціальних програм, з одного боку, і забезпеченням високих темпів зростання, підвищенням ефективності, боротьбою з інфляцією - з іншого. Розвиток інтеграційних процесів в Західній Європі, залучення в нього шведського капіталу (відплив капіталу з країни, створення спільних підприємств), посилення іноземної конкуренції і нестабільності крони сприяли перегляду економічної політики шведськими соціал-демократами у 80-х роках.

Японська модель ринку передбачає в якості основного суб'єкту корпорацію зі специфічною внутрішньою структурою. Власником корпорації є юридична особа, представлена фізичними особами, які привласнюють дохід у вигляді не підприємницького прибутку, а заробітної плати за виконання специфічних функцій і у вигляді дивідендів за акціями. При цьому диференціація доходів (розрив у рівнях максимальної та мінімальної заробітної плати) становить не більше 5-6 разів, на відміну від США, де вона досягає 10-11 разів).

Для японських корпорацій характерні особливі методи закріплення робочої сили за підприємством: патерналізм на рівні корпорації, довгострокові трудові угоди, сприяння корпорації у вихованні своїх працівників, отримання ними кваліфікації та освіти, набір пільг, створення умов для професійного розвитку і творчості. Японській економіці властиве групування дрібного і середнього бізнесу навколо корпорацій, які закупають їх продукцію.

Перелив капіталу між корпораціями здійснюється через рух банківського капіталу: частка позичкових коштів значно перевищує частку коштів від продажу акцій. Звідси більше значення має регулювання через банківсько-кредитну систему і менше - через бюджетно-податкову.

Провідні позиції Японії у світовій торгівлі дають змогу підтримувати стабільність єни за допомогою експортно-імпортних операцій. За японською моделлю ринку використовуються також і адміністративно-економічні методи регулювання (наприклад, встановлення термінів і розмірів оновлення устаткування конкретним корпораціям із зазначенням штрафних санкцій за невиконання, прийняття державних рішень про перенесення підприємств тощо).

4. Економічна політика зростання та антикризова політика у реформуванні господарств окремих країн: інституціоналізм, неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм.

Післявоєнний швидкий та якісно новий прогрес народного господарства країн знаходив своє відображення в розвитку економічної науки, який не міг не відбити конфліктний, суперечливий і нерівномірний процес становлення нового соціально-економічного механізму, більше того, наука сама стала активною частиною цього процесу. Основними напрямками розвитку світової економічної думки в 50-70 роках ХХ ст. стало неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм.

Етап 40-60 рр. ХХ століття в історії економічної думки Заходу прийнято іменувати «століттям кейнсіанства», оскільки концепції даного напрямку відігравали домінуючу роль і в академічних, і в урядових колах найбільш потужних, економічно

розвинених капіталістичних країн (і, насамперед, у США). Виключенням із цього правила були тільки ФРН і Франція.

Уже в перші післявоєнні десятиліття кейнсіанський напрямок економічної думки відчув значні зміни, перетворившись у неокейнсіанство, де «нео» означає, що послідовники Дж. Кейнса привносять в аналіз нові елементи й підходи, які були не характерні для поглядів самого засновника доктрини. До найбільш важливих новацій потрібно відносити теорії економічної динаміки (або зросту) і циклічного розвитку економіки. Обидві вони стали для кейнсіанців новими, оскільки основна модель економіки Дж. Кейнса є статичною, що зумовлене особливостями депресивної економіки 30 рр. Але в роки другої світової війни і після неї ситуація в економіці розвинених країн кардинально змінюється. Народне господарство, особливо в США, починає бурхливо рости і досягає високих темпів зростання, забезпечуючи високу зайнятість і доходи. Тому для економістів (особливо американських) проблема стійкого зросту економіки стає головним предметом досліджень. Рішення питань економічної динаміки стало своєрідним «викликом часу», і кейнсіанці цей виклик прийняли.

В неокейнсіанстві варто виділити два основних напрямки: американське і європейське.

Представниками американського неокейнсіанства є економісти Гарвардського університету Е. Хансен (1887-1975) і С. Харрис (1897-1974). Вони встановили, що причина циклічності, криз і безробіття - це коливання динаміки інвестицій. Концепція мультиплікатора Кейнса була доповнена концепцією акселератора, що погоджував зростання інвестицій зі зростом національного доходу. Метод перманентного регулювання і напрямку державних і приватних інвестицій був замінений методом маневрування державними витратами залежно від економічної кон'юнктури (незалежно від можливого дефіциту державного бюджету). Він є основної складової концепції «вбудованих стабілізаторів» і неокейнсіанських антициклічних програм.

Серед європейських послідовників Кейнса особливо варто виділити французьких економістів. Деякі з них, зокрема, Ф. Перру (1903-1987), вважали, що положення Дж. М. Кейнса про регулювання позичкового відсотка як спосіб стимулювання нових інвестицій є необов'язковим. Визначальним способом забезпечення інвестиційного процесу ними було запропоновано використовувати індикативний метод планування економіки.

Особливо варто виділити неокейнсіанські моделі економічного зростання, головними авторами яких є англійський економіст Р. Харрод (1900-1978) і американський учений російського походження Е. Домар (1914-1997). Харрод поклав в основу моделі ідею рівності інвестицій і заощаджень, а модель Домара виходить із рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції). У моделях є багато загального:

- врахування системи «мультиплікатора-акселератора» і моделювання економічної динаміки з використанням взаємозв'язку інвестицій і заощаджень;
- визнання незмінності в довгостроковому періоді таких параметрів як частка заощаджень у доходах і гранична продуктивність капіталу;
- висновок про доцільність підтримки постійного темпу економічного зросту як основної умови динамічної рівноваги економіки, при якому досягається повне завантаження виробничих потужностей;
- досягнення динамічної рівноваги і стабільного зросту можливо лише при активному державному регулюванні економіки.

Близькість поглядів при розробці моделей дозволила об'єднати їх у модель Харрода-Домара. Пізніше неокейнсіанцями Е. Хансеном, Д. Хіксом та іншими були запропоновані багатофакторні моделі економічного зросту, що враховують також механізм циклічних коливань, зміни галузевої структури виробництва, вплив науково-технічного прогресу та ін.

Питання економічного зросту цікавили англійську дослідницю Дж. Робінсон (1903-1983), яка у 1956 р. в своїй роботі «Нагромадження капіталу» спробувала виявити основні фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки та визначити причини відхилення від стійкого зросту. Дж. Робінсон розвиває теорію, у якій взаємопов'язаність проблем економічного зросту (нагромадження капіталу) і розподілу здійснюється на основі діючих у реальності інститутів, які визначають прагнення підприємців до нагромадження, з одного боку, і боротьбу робітників за частку продукту в національному продукті - з іншого. Так дослідниця прагне обійтися не тільки без категорії трудової теорії вартості, але й без категорії граничного продукту.

Для виявлення закономірностей нагромадження капіталу Дж. Робінсон припускає ряд обмежень:

- відсутність державного втручання в економіку; наявність тільки класів підприємців і найманих робітників; повну капіталізацію прибутку;

- заробітна плата як незалежна змінна, величина якої складалася в результаті тривалого історичного розвитку.

Аналізуючи процес нагромадження (приросту) капіталу, автор дійшла висновку, що він залежить від двох умов:

1) величини прибутку, що дорівнює річному виробництву інвестиційних товарів за винятком амортизації;

2) прагнення підприємців здійснювати інвестиції.

Звідси Дж. Робінсон робить і другий висновок: капіталістична економіка може відчувати стагнацію двох видів - викликану браком НТП та спричинену апатією і небажанням підприємців вкладати капітал. Це дозволяє сформулювати ідеальні умови економічного розвитку:

- нейтральний НТП, в умовах якого продуктивність праці і заробітна плата на один працюючого і капіталомісткість праці підвищуються в однаковій пропорції, а норма прибутку є постійною;

- гнучкість і динамізм заробітної плати, що зростає відповідно приросту виробництва;

- вільна конкуренція, що забезпечує попередню умову;

- нагромадження капіталу, що залежить від темпів НТП та приросту зайнятого населення.

Крім довгострокових аспектів нагромадження капіталу, Дж. Робінсон включає в аналіз і інші проблеми короткострокового характеру: докладно розглядає роль очікувань і невизначеності, які призводять до циклічних коливань інвестиційної активності, значення фінансів і грошової системи, фактор міжнародної торгівлі, споживання із прибутку та ін.

У післявоєнні роки теорія Дж. Кейнса й неокласична доктрина стали головними напрямками в економічній теорії, які, з одного боку, явно суперечили один одному, але, з іншого боку, відчували гостру потребу один у одному. Тому в економічній теорії з'явилися спроби «синтезувати» ці два вчення, а найактивнішу участь в цьому взяли американські вчені Дж. Хікс, Е. Хансен, П. Самуельсон, Л. Клейн та інші видатні економісти. Завдяки їм в 60-х роках виникла теоретична система, що одержала назву «неокласичного синтезу».

Засновники цієї теорії вважали, що вчення Д. Кейнса має бути декілька вдосконалено, оскільки порівняно з 30-50 рр. XX ст. головною проблемою господарства стало нагромадження ресурсів. Крім того, оскільки підйоми того часу часто супроводжувався інфляцією і мали нестабільний характер, виникла необхідність

більш універсальної концепції регулювання, прийнятної не тільки для умов спаду, але і зросту. Тому в ході переробки оригінальної концепції Дж. Кейнса частина його положень була відкинута, а інші одержали розвиток.

Головними ідеями «неокласичного синтезу» є:

- розробка «спрощеної» або «урізаної» моделі Кейнса, яку найчастіше пов'язують із ім'ям П. Самуельсона, автора відомого підручника «Економікс» 1948 року;
- система Хікса-Хансена, в якій у модель Д. Кейнса вводяться грошові параметри. У результаті з'явилася схема «прибутки-витрати», що представляє систему Д. Кейнса у випадку концепції загальної рівноваги та вважається тому «квінтесенцією» неокласичного синтезу.

Погіршення світової господарської кон'юнктури в 70-80 рр. XX ст. спровокувало перехід неокласичного напрямку в контрнатуп. Період економічного підйому 60-х років змінився глибокою кризою, якій не завадило активне антициклічне державне регулювання. Особливістю циклічної кризи 70-80-х років стала ситуація стагфляції - одночасного зросту безробіття й інфляції на тлі спаду виробництва, що не тільки не знаходило пояснення в кейнсіанській теорії, але й робило неможливим лавірувати між цими проявами економічної нестабільності.

Нездатність пояснити і протистояти цим явищам викликала розчарування в кейнсіанській теорії, а ініціативу перехопили прихильники ідей вільного підприємництва, які попри розходження своїх теоретичних позицій, мали загальну методологічну основу - розвиток ринку вільної конкуренції й обмеження економічних функцій держави роллю арбітра. Тому різні течії і школи, що розділяють принципи економічного лібералізму і протиставляють себе кейнсіанству, поєдналися під назвою неолібералізм. Теоретичною основою напрямку залишаються постулати класичної школи, але на відміну від неокласиків припускається певна участь в економічних процесах держави, що методами фіскального й кредитно-грошового регулювання має проводити макроекономічну політику. У цьому зв'язку в сфері їхнього аналізу опиняються проблеми економічного зросту, які традиційно вважалися об'єктом уваги кейнсіанців.

Неоліберали, на відміну від останніх, розглядали економічне зростання як результат змін не одного єдиного фактору - капіталовкладень, а багатьох: праці, природних ресурсів, технічного прогресу, які можуть поєднуватися в різних пропорціях і замінювати один одного. Узагальнене втілення цей підхід знайшов у моделях із застосуванням апарату виробничих функцій, що показують кількісний взаємозв'язок між витратами різних факторів виробництва і отриманим результатом.

Оптимальне сполучення факторів у цих моделях забезпечується вільною конкуренцією, внаслідок чого ціни факторів приходять у відповідність із їх граничним продуктом: зарплата дорівнює граничному продукту праці, відсоток - граничному продукту капіталу. Тому в умовах рівноваги має місце оптимальний розподіл доходів, що відповідає внеску кожного фактору.

Були запропоновані багатофакторні моделі, що описують стан динамічної рівноваги в умовах вільного формування цін на фактори виробництва. Найбільшу популярність завоювала модель американського економіста Р. Солоу (народ. 1924 р.), що показує як нагромадження капіталу, ріст населення і НТП впливають на обсяги виробництва в часі. Ця модель виявилася зручним інструментом, за допомогою якого можна було досліджувати вплив на економічне зростання різних модифікацій виробничої функції шляхом введення в неї численних аргументів, у тому числі грошової маси.

Ідеї неолібералізму знайшли відбиток також у концепції Фрайбургської школи, що виникла в другій половині 40-х рр. у Німеччині і виступила з теорією соціального ринкового господарстві. Її засновником був В.Ойкен (1891-1950), що зібрав навколо себе групу економістів, правознавців і політиків, куди входили зокрема міністр економіки, а потім канцлер ФРН Людвіг Ерхард (1897-1977), швейцарський економіст Вільгельм Рьопке та інші.

Центральною ланкою концепції було вчення про економічні порядки. Всі відомі в історії варіації господарських систем являли собою різновиди двох основних «ідеальних типів господарства»: централізовано-керованого і ринкового. Хоча ринкове господарство має очевидні переваги, повністю автоматично функціонувати воно не може, оскільки існує тенденція до концентрації, яка породжує монополію і підриває конкуренцію, що є найважливішим інструментом ринку. Крім того, вільний ринок спричиняє небажані соціальні перекося: нерівність у доходах, незабезпеченість окремих соціальних груп, різкі коливання зайнятості. Все це робить необхідним втручання держави, покликане, по-перше, обмежувати владу монополій, по-друге, забезпечувати соціальну компенсацію неможливим через перерозподіл доходів, бюджетне фінансування соціальних програм і навіть деяке регулювання цін на окремі товари.

І все-таки роль держави в економіці бачилася досить скромно, подібно ролі судді на футбольному полі: стежити за дотриманням правил, але в саму гру не втручатися. Головне - забезпечити ціновому механізму здатність безперешкодного функціонування. Тільки добре функціонуючий конкурентний порядок може позбавити людство не тільки від економічного нестатку, але і від загрози тоталітаризму.

В 60-е рр. послідовники В. Ойкена трохи змінили його теорію «конкурентного порядку», у результаті чого склалася модель «соціального ринкового господарства». Один з головних теоретиків його є А. Мюллер-Армак, який не вважав регулювання монополії й конкуренції головними напрямками стабілізації капіталізму. Визнаючи загальні принципи ордолібералізму, він відмовився від спроб відродження вільної конкуренції шляхом «приборкання» монополій, перенісши акцент на питання свідомої соціальної політики. У В. Ойкена ці питання не мали самостійного значення, оскільки він пов'язував соціальну справедливість просто зі свободою ринку. А. Мюллер-Армак вважає, що мета діяльності національної економіки полягає в тому, що на базі високоєфективної й гнучкої економічної системи, заснованої на конкуренції, досягти соціального прогресу. Шляхом до цього має стати «соціальне ринкове господарство». Тому А. Мюллер-Армак найважливішою складовою своєї моделі проголошує активну соціальну політику, яка відповідає принципу «соціальної компенсації» і повинна забезпечити «соціальний мир» у суспільстві, атмосферу співробітництва і взаємодопомоги, що є сприятливим для ринкової системи.

Головними інструментами такої політики він називає, по-перше, прогресивне оподаткування доходів, що дозволить скоротити розрив між високими й низькими доходами; по-друге, бюджетні дотації малозабезпеченим верствам населення, які гарантують прийнятний рівень життя; по-третє, створення розвинутої системи соціального страхування (через хворобу, безробіття та ін.) і соціальної інфраструктури (освіта, охорона здоров'я і т. д.).

Серед соціально-економічних концепцій повоєнного періоду важливе місце належить інституціоналізму, що виник у США наприкінці XIX ст. багато в чому на основі критики панівної тоді неокласичної школи. Визначною рисою і майже єдиним об'єднуючим початком для прихильників цього напрямку стала особлива методологія дослідження економічних процесів. В основі цієї методології лежить:

- широкий міждисциплінарний підхід до аналізу економічних процесів і явищ із залученням категоріального апарата соціології, політології, психології, права та інших суспільних наук;
- історичний, еволюційний принцип в аналізі економічних процесів, вивчення їх у розвитку;
- емпіричний підхід, конкретний аналіз із використанням фактичних (статистичних) матеріалів, а не просте абстрактне теоретизування;
- критична спрямованість, вивчення можливих протиріч економічних явищ, їхніх негативних сторін і наслідків;

- використання в якості «одиниці знання» інститутів, які є поняттями, що відображають загально визнані в суспільстві норми поведінки людей (звичаї, традиції, правові норми), а також суспільними утвореннями, у яких ці норми реалізуються практично (родина, держава, корпорація та ін.).

Інституціоналізм використовує для пояснення економічних явищ дуже широкий спектр інститутів (як економічного, так і неекономічного характеру), які сприймаються як аксіома, що не вимагає доказу і пояснень.

На першому етапі розвитку інституціоналізму, в 20-30 рр. XX ст., склалися три основних течії інституційної теорії: психологічний або технократичний (Т. Веблен), правовий (Дж. Коммонс) та кон'юнктурно-статистичний (У. Мітчелл). У цей період нова методологія не одержала широкого визнання, тому довго інституціоналізм залишався «у тіні» спочатку неокласичної школи, а потім і кейнсіанства.

Другий етап розвитку інституціоналізму прийшовся на період після другої світової війни (особливо на 50-60-х та 80-90-х рр.), коли інтерес до його методології серед економістів-теоретиків зростає, і позиції в економічній теорії усе більше зміцнювались. У цьому головну роль зіграла науково-технічна революція, що почала активно розвертатися з 50-х рр. і стала дуже швидко й кардинально змінювати не тільки зміст, але і механізми протікання економічних процесів і відбиватися на становищі господарства і суспільства в цілому. Іншим важливим фактором уваги до інституціоналізму стало помітне наростання суперечливості суспільного розвитку, що визначалося не тільки наслідками НТР, але й внутрішньою суперечливістю суспільних відносин.

Інституціональний напрямок і зараз є вкрай неоднорідним і складається з безлічі різних концепцій, що відбивають різні напрямки досліджень. Одними з перших течій сучасного інституціоналізму стали теорії технократичного детермінізму, де досліджувалися в основному наслідки НТР, її вплив на стан економіки і суспільний добробут. Ця течія у 50-70-х рр. була представлена численними теоріями індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства. Поступово ця течія переростає в більш широку (з погляду підходів) - теорію трансформації капіталізму, де обґрунтовуються ідеї спонтанної, якісної трансформації економічної системи капіталізму, насамперед за рахунок зміни природи і ролі великих корпорацій.

Вважається, що в результаті цих процесів традиційна система капіталізму (XIX ст.) перероджується в систему «народного капіталізму», «суспільство загального добробуту», «постіндустріальне» суспільство. Це відбувається оскільки впровадження у виробництво й повсякденне життя досягнень сучасної НТР відкриває перед людством

величезні перспективи для рішення злободенних економічних і соціальних проблем, стає найбільшим благом, але разом з тим породжує серйозні протиріччя, які іноді ставлять під погрозу саме існування життя на Землі. НТР настільки істотно змінює економічну, соціальну й духовну сферу життя, що ці зміни і їхні наслідки повинні були стати об'єктом аналізу теоретиків-економістів. Саме тому вже з 60-х рр. значне місце в соціально-інституціональному напрямку економічної науки посідають концепції індустріалізму, в яких послідовно і всебічно викладається роль науки й техніки щодо розвитку і функціонування західного суспільства, включаючи економіку.

У 60-ті рр. з'явилася перша хвиля наукових праць (Р. Арон, У. Ростоу, Дж. Гелбрейт), які містили оптимістичні варіанти теорії індустріального суспільства. Основна ідея полягала в тому, що еволюція суспільства здійснюється під сильним впливом НТР, що видозмінює характер і структуру економіки, модифікує структуру інтересів, веде до добробуту. Друга хвиля робіт (80-ті рр.) присвячена проблемам постіндустріального суспільства, у яких більш обережно і менш оптимістично оцінюються наслідки НТР.

Р. Арон розглядав соціальний прогрес як перехід від аграрного до індустріального суспільства. Аграрним він називав традиційне, докапіталістичне суспільство, у якому панує натуральне господарство і класовий поділ. Промислово розвинене суспільство характеризується масовим ринковим виробництвом і буржуазно-демократичним ладом. Перехід від аграрного суспільства до індустріального здійснюється завдяки НТР. У результаті впровадження наукових технологій у виробництво і управління відбувається докорінна зміна соціальної структури, перехід суспільства на нову, вищу стадію розвитку. Досліджуючи питання перспектив індустріального суспільства, Р. Арон вважає, що максимальне зростання виробництва і споживання не можна розглядати як головну мету індустріального суспільства, а його найближчим майбутнім має стати зближення (конвергенція) двох альтернативних економічних систем (капіталізму і соціалізму) і розпад тоталітарних ідеологій.

У. Ростоу, як одному з перших теоретиків індустріального суспільства, належить концепція «стадій економічного зросту», що одержала поширення в 60-х роках ХХ ст. Намагаючись створити альтернативу теорії марксистського вчення про суспільно-економічні формації, Ростоу виділяє 5 етапів розвитку суспільства, що різняться за рівнем технологічного розвитку:

1) стадія «традиційного суспільства» (аграрного), що характеризується примітивним сільськогосподарським виробництвом, ієрархічною соціальною структурою і «доньютонівським» рівнем науки і техніки;

2) на стадії «перехідного суспільства» створюються передумови «зрушення» - переходу до принципово нового типу суспільства, заснованого на технічних новаціях. Серед цих передумов - зріст продуктивності сільського господарства, поява підприємств, виникнення централізованої держави;

3) стадія «зрушення» - це епоха «промислової революції», коли відбувається швидкий розвиток основних галузей промисловості і радикальна зміна методів виробництва;

4) стадія «зрілості» - індустріальне суспільство з широким впровадженням досягнень науки і техніки, збільшенням кількості міського населення і частки кваліфікованої праці, зміною структури зайнятості;

5) стадія «високого масового споживання». Основними проблемами цього суспільства стає споживання, а не виробництво, основними галузями промисловості є сфера послуг і виробництво товарів масового споживання, а не традиційні галузі.

Одна з найвідоміших теорій індустріального суспільства належить американському економісту Д. Гелбрейту, серед основних робіт якого: «Суспільство добробуту», «Нове індустріальне суспільство», «Економічна теорія і суспільні цілі». У своїй концепції автор виділяє такі характерні риси індустріального суспільства, як функціонування «індустріальної системи», заснованої на корпораціях, активна роль держави, використання планування, злиття великих корпорацій з державою.

Гелбрейт вводить поняття «індустріальна система», яку вважає головним елементом західного суспільства і під якою розуміє ту частину економіки, що характеризується наявністю великих корпорацій, які трактуються як олігополії. Саме корпорації розглядається автором як безпосереднє породження «досконалої техніки», а вплив, здійснюваний великими корпораціями на економічне життя суспільства настільки великий, що фактично дорівнює повному пануванню над ним.

Характерною рисою «нового індустріального суспільства» виступає також істотне посилення економічної активності держави. Воно регулює сукупний дохід, ціни, заробітну плату, прагнучи забезпечити реалізацію всієї виробленої в країні продукції, впливає на рівень зайнятості. Держава забезпечує рівновагу між заощадженнями і їх використанням, що індустріальна система самостійно не в змозі забезпечити. Особливістю економіки індустріального суспільства є її плановий характер, необхідний в умовах корпорацій.

Гелбрейт розрізняє два види корпорацій: підприємницьку і зрілу. Підприємницька корпорація, типова для старого капіталізму, перебувала під владою ринкової стихії і керувалася метою максимізації прибутку. Сучасна зріла корпорація підкорила ринок новим цілям, які не спрямовані на одержання прибутку. Зріла корпорація сама встановлює ціни, прагнучи до забезпечення автономії, досягнення певних соціальних стандартів, саме вона усуває конкуренцію і стихію ринкових відносин, прагне ліквідувати ринок і забезпечити планове ведення господарства. На чолі зрілої корпорації перебуває не власник, а техноструктура, що складається з вчених, інженерів і техніків, торговельних і рекламних агентів, експертів з суспільних зв'язків, лобістів, адвокатів, людей зі спеціальними знаннями, координаторів, представників виконавчої влади.

Індустріальному суспільству, на думку Гелбрейта, властиве злиття великих корпорацій з державою, яка здійснює значні економічні функції. Саме державне регулювання здатне розв'язати протиріччя ринкової системи, удосконалити її і обмежити роль техноструктури.

У програмі реформ, спрямованих проти монополій і техноструктури, Гелбрейт пропонує такі заходи, як націоналізація ряду багатонаціональних корпорацій і монополій, що входять у ВПК; відсторонення монополій від пануючих позицій у держпараті; забезпечення гарантованого доходу для працівників; істотне поліпшення охорони навколишнього середовища та ін.

Відомим дослідником діяльності великих корпорацій у другій половині ХХ ст. став англієць Т. Ніколс, який підкреслював посилення ролі керівників цих структур, збільшення їх влади, водночас зазначаючи, що юридично вони перебувають на службі в акціонерів, але практично їхня позиція не відрізняється від позиції директорів-власників. Стосовно різних підходів до оцінки проблеми «власність-контроль», Ніколс зауважував: «теоретики менеджризму писали про відокремлення або про «розлучення». Значно правильніше буде говорити про «шлюб з розрахунку» між управляючим і капіталістом».

Теорія постіндустріального суспільства і його численних різновидів (електронного суспільства, цивілізації третьої хвилі, технотронної ери та ін.) поклали початок новому етапу індустріалізму в економічній науці. Особливо відомими стали теорії «постіндустріального» суспільства американського вченого Д. Белла, «суперіндустріального» суспільства Е. Тоффлера та інформаційного суспільства Е. Масуди.

Одним з варіантів інтерпретації інституціональної трансформації суспільства під впливом НТР є концепція Р. Хейлбронера (нар. 1916 р.), за якою на ранніх стадіях розвитку індустріального суспільства основним механізмом розвитку і адаптації був ринок, а з другої половини XIX ст. найважливішим фактором розвитку економіки стає наука і техніка. При цьому більшу роль грає соціальна технологія, під якою він розуміє нові форми організації економічної діяльності (корпорації) і зміни в інституціональній системі суспільства, роль держави і її політика реформ. У майбутньому, на його думку, головним фактором розвитку стане планування, що є ознакою переходу до принципово іншої цивілізації майбутнього.

У концепції Хейлбронера трансформація відбувається через кризи, що викликають якісні зміни в суспільному механізмі, а цивілізація бізнесу приречена на зникнення, оскільки ґрунтується на економічній експансії, що відповідає завданням і функціям ринку. На довгострокову перспективу Хейлбронер прогнозує встановлення контрольованої суспільної системи, позаринкового механізму забезпечення економіки робочою силою, установа ефективного контролю над розвитком науки й техніки. Перехід до інформаційного суспільства супроводжуватиметься якісними зрушеннями - у потребах, цінностях і мотиваціях соціальної поведінки, яка відбиватиме економічні, технологічні, комунікаційні зміни соціального життя і призведе, в остаточному підсумку, до пріоритету цінностей, які далекі від виробничої діяльності: самовираження особистості, вільний час і дозвілля, приватне життя.

В 90-х рр. ідеї підвищення добробуту, рівня життя і якісних перетворень життєвих стандартів одержують розвиток в роботі американського економіста П. Друкера «Посткапіталістичне суспільство» 1993 р., де він аналізує соціальну сторону постіндустріальних перетворень і характеризує нове суспільство як суспільство знань, що вже не є ні капіталізмом, ні соціалізмом. Знання в цьому суспільстві є перетворюючою силою, відштовхуючи на другий план капітал, працю, землю і інші фактори, створюють найбільше багатство, але вони вимагають і більших витрат ніж традиційні інвестиції в основний капітал. У цьому суспільстві формується нова соціальна структура, де працівники, що володіють знаннями, є лідируючою силою; вони володіють як засобами виробництва, так і процесом праці. Головними джерелами грошового капіталу стають інституціональні інвестори (у США це пенсійні фонди).

Змінюється також спосіб налагодження партнерських відносин, оскільки працівники, що мають знання, не піддаються традиційним формам контролю. Це викликає впровадження нових бригадних методів праці, наділення працівників відповідальністю та контролем над своєю працею. Діяльність національних держав, на

думку Друкера, зайшла в глухий кут, тому потрібне створення транснаціональних органів і нових соціальних форм організації діяльності.

Таким чином, на думку сучасних представників соціально - інституціонального напрямку, новому суспільству властиве величезне підвищення ролі людини і формування нового типу виробничо-економічних і соціокультурних відносин, які визначають його характер в XXI столітті.

Складовим елементом теорії трансформації капіталу можна вважати теорія «революції в доходах, прихильники якої стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу можна знайти в роботах С. Кузнеця, Дж. К. Гелбрейта, К. Боулдінга, М. Сальвадорі, Е. Хансена та ін. Особливих зусиль для обґрунтування даної концепції доклали американський економіст С. Кузнець, за підрахунками якого питома вага доходів 1 % населення США (найвищої групи) становила у 1919-1938 рр. 13%, а 1948 р. знизилась до 9 %. Частка доходів «верхніх» 5% населення за цей період знизилась з 25 до 18 %. Виходячи з цих показників, С. Кузнець зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення.

Ці розрахунки й висновки широко рекламувались у пресі, проте зазнали серйозної критики з боку багатьох американських економістів і соціологів. Так, В. Перло довів свідому тенденційність обрахунків Кузнеця. Він показав, що Кузнець розраховував питому вагу доходів вищої групи на основі даних податкових органів, тобто на підставі лише заявлених доходів. Між тим у післявоєнний період значно посилювалось приховування доходів підприємцями. Крім того, Кузнець не враховував нерозподілені прибутків, тобто тієї частини доходів, яка не розподіляється між акціонерами, а використовується на нагромадження, утворення різних фондів тощо.

Між іншим, якщо сума дивідендів з 1939 по 1969 рр. (за даними американської статистики) збільшилась у 4,4 рази, то сума нерозподіленого прибутку - у 86 разів! Врахувавши ці фактори, В. Перло показав, що доходи вищої групи не скоротились, а зросли вдвоє. Аналогічний висновок на основі аналізу значного статистичного матеріалу було зроблено американським соціологом Р. Міллсом. За сучасних умов, без огляду на зростання заробітної плати, тенденція збільшення розриву у доходах робітників і підприємців посилюється.

Особливим напрямком сучасного інституціоналізму став соціологічний, представники якого намагаються обґрунтувати необхідність (і пропонують механізми) «широкого суспільного контролю» за розвитком господарства та

супільних процесів, аж до систем індикативного народногосподарського планування. В останні десятиліття XX ст. прихильники інституціоналізму стали активніше досліджувати суперечливість сучасної економічної системи розвинених країн (як на мікро-, так і на макрорівні), розпочався своєрідний «синтез» інституціоналізму та неокласичної школи, у результаті якого сформувалась течія «нового інституціоналізму», представники якого особливу увагу надають питанням інституціонального середовища, у якому функціонують господарюючі суб'єкти. Головними напрямками досліджень стали проблеми економічної влади у всіх її аспектах: джерела, масштаби, форми, способи реалізації, наслідки, методи обмеження, влада на макро- і мікрорівні, зв'язок економічної та політичної влади, природа конфліктів інтересів в економіці та ін. Більша частина цих досліджень пов'язана із процесами монополізації (і зі зміною через це традиційних ринкових механізмів) і зростанням втручання (і ролі) держави в соціально-економічні процеси. Ця течія в останні роки настільки бурхливо розвивається, що багато дослідників уже говорять про створення самостійної науки - інституціональної економіки.

Після другої світової війни особливої актуальності набули теоретичні дослідження щодо сутності, напрямків та наслідків інтеграційних процесів. Питання економічної інтеграції аналізували представники цілого ряду теорій, що відзначались різними оцінками інтеграційного механізму. Це неолібералізм, корпорационалізм, структуралізм, неокейнсіанство, дирижизм та ін.

Представники раннього неолібералізму (наприклад, швейцарський економіст В. Ріпкі та француз М. Алле) під повною інтеграцією розуміли створення єдиного ринкового простору в масштабі декількох країн, функціонування якого здійснюється на основі стихійних ринкових сил та вільної конкуренції незалежно від економічної політики держави та існуючих національних та міжнародних правових актів. Тоді як втручання держави до сфери міжнародних економічних відносин призводить до таких негативних явищ, як інфляція, розбалансування міжнародної торгівлі, порушення платежів.

Однак розвиток міжнародної економічної інтеграції та формування регіональних міждержавних союзів при активному втручанні держав показали неспроможність теорій ранніх неолібералів. Представник пізнього неолібералізму американський дослідник Б. Баласс розглядав проблему інтеграції в декілька іншої площині, а саме: чи призводить економічна інтеграція до більш інтенсивної участі держави в економічних справах? Більша увага приділялась еволюції інтеграції, що відбувалась як на основі економічних, так і політичних процесів.

У середині 60-х років виникає новий напрям економічної думки - корпорационалізм, представниками якого були американські теоретики С. Рольф та Ю. Ростоу, які виявили новий стрижень інтеграції. Вони вважали, що в протилежність ринковому механізму та державному регулюванню функціонування ТНК здатне забезпечити інтегрування міжнародної економіки, її раціональний та збалансований розвиток.

Представники структуралізму - шведський економіст Г. Мюрдаль та інші критично ставились до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу та робочої сили в інтеграційному просторі, оскільки вважали, що вільне функціонування ринкового механізму здатне призвести до певних диспропорцій в розвитку та розміщенні виробництва, поглиблення нерівності доходів. Економічна інтеграція розглядалась як глибокий процес структурних перетворень в економіці інтегрованих країн, у наслідок чого виникає якісно новий інтеграційний простір, більш досконалий господарський механізм. На їх думку, полюсами розвитку інтеграції є великі фірми, промислові компанії, цілі галузі промисловості.

Широкого розповсюдження набули ідеї неокейнсіанства, представники якого - американський економіст Р. Купер та ін. - вважали, що центральна проблема міжнародного економічного співробітництва полягає в тому, щоб вберегти різноманітні вигоди широкої міжнародної економічної взаємодії від обмежень і одночасно зберегти максимальну для кожної країни ступень свободи. Різновидом неокейнсіанського напрямку є дирижизм (наприклад, голландець Я. Тімберген), теоретики якого також відмовляються від вирішальної ролі в інтеграційних процесах ринкового механізму та вважають, що створення та функціонування міжнародних економічних структур можливо на основі розробки учасниками інтеграції загальної економічної політики, узгодження соціального законодавства, координації кредитної політики.

Питання і завдання студентам:

1. Економічні та соціальні наслідки другої світової війни.
2. Значення плану Маршалу для економічного розвитку країн західного світу.
3. В чому полягає успіх реформ Л. Ерхарда?
4. Які чинники зумовили надшвидкий розвиток західних країн після другої світової війни?
5. Які чинники і проблеми економічного зростання переважають у роботах економістів –теоретиків другої половини ХХ ст.?
6. Визначте особливості та протиріччя розвитку таких провідних течій економічної думки Заходу як неокейнсіанство, неокласичний синтез та неолібералізм.
7. Охарактеризуйте основні напрямки дослідження соціально-економічних проблем з позиції інституційної теорії.

Тема № 8. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Навчальні питання:

1. Розвиток світового господарства наприкінці XX – початку XXI ст.
2. Посткейнсіанство та нове кейнсіанство: особливості та відмінні риси
3. Суть та наслідки інформаційно-технологічної революції кінця XX – поч. XXI ст.
4. Монетаризм та інші неокласичні економічні концепції сьогодення
5. Еволюція інституціоналізму наприкінці XX - на початку XXI ст. та його місце в структурі сучасної світової економічної думки.

Опорні поняття:

європейська інтеграція; інформаційно-технологічна революція; ТНК; «рейганоміка»; «тетчеризм»; Інституціоналізм; неоінституціоналізм; посткейнсіанство; монетаризм; глобалізація; фінансова глобалізація; «Грошове правило»; економіка пропозицій; постіндустриальне суспільство; концепція «техноструктури»; трансакційні витрати.

Інформаційні джерела:

2. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за ред. проф. С. І. Архіреєва, доц. Н. Б Решетняк. Х.: НТУ «ХП», 2010. 336 с.
4. Юхименко П.І. Монетаризм: теорія і практика: монографія.К.: Кондор. 2006. 312 с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Розвиток світового господарства наприкінці XX – початку XXI ст.

В останній третині XX століття відбулося посилення процесів інтернаціоналізації, інтеграції та глобалізації.

Інтернаціоналізація - об'єктивний процес, заснований на міжнародному поділі праці, проявляється в міжнародному обміні товарами, факторами виробництва, розвитку підприємств з іноземним капіталом. Інтернаціоналізація призводить до більш тісної взаємодії країн в різних напрямках економічного співробітництва. Інтернаціоналізація є передумовою інтеграції.

Економічна інтеграція - процес економічної взаємодії країн, що призводить до зближення їх господарських механізмів. Інтеграція відкриває нові можливості для економічного розвитку країн.

Одним з основних процесів, що характеризує розвиток світового господарства в останній третині XX ст., поруч із інтернаціоналізацією та інтеграцією, є глобалізація - процес посилення взаємозв'язків та взаємозалежностей в сучасному світі. Глобалізація проявляється в інтенсифікації потоків капіталу, розвитку транснаціональних

корпорацій (ГНК), збільшенні обсягів світової торгівлі тощо. В результаті бурхливого економічного розвитку провідних капіталістичних країн в другій половині ХХ ст. відбулось посилення міжнародної торгівлі, що поступово доповнювалось міжнародним рухом капіталу, робочої сили та технології.

Закономірним результатом цих процесів було піднесення економічної інтеграції на новий щабель її розвитку. Найбільш яскравим прикладом таких зрушень є європейська інтеграція. Так, з останньої третини ХХ ст. спостерігається поглиблення євроінтеграції, що проходить такі етапи: зона вільної торгівлі, митний союз, загальний ринок і економічний союз.

Шістку країн-засновників Європейського Союзу (ЄС), а саме, Бельгію, Німеччину, Нідерланди, Італію, Люксембург, Францію, поповнили в 1973 р. Великобританія, Данія, Ірландія, до них в 1981 р. приєдналися Греція, в 1986 р. - Іспанія та Португалія, в 1995 р. - Австрія, Фінляндія, Швеція. 2004 р. ознаменувався поповненням ЄС країнами східної та південної Європи, до його складу увійшли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, а також Мальта та Кіпр. Ці країни характеризуються нижчим рівнем соціально-економічного розвитку відносно інших членів ЄС. Тому їх приєднання створило тимчасові проблеми зниження показника ВВП на душу населення ЄС, гальмування економічного зростання. Але ці проблеми мають тимчасовий характер, а в довгостроковій перспективі приєднання нових країн повинно посилити економічну міць ЄС. У 2007 р. до складу ЄС також увійшли Болгарія та Румунія. У 2013 – Хорватія.

В ЄС забезпечена свобода руху товарів і факторів виробництва, проводиться єдина зовнішньо-торгівельна політика, єдина політика в галузі сільського господарства, технологічного розвитку, енергетики, транспорту тощо. Країни ЄС здійснили перехід до єдиної валюти та єдиного Європейського центрального банку. З метою досягнення стійкого та гармонійного соціально-економічного зростання європейських країн шляхом їх всебічного єднання ЄС і в теперішній час продовжує проводити розширювальну політику.

Більшість провідних капіталістичних країн у середині 70-х років ХХ ст. зазнали великих труднощів, які почалися з енергетичної кризи. У 1973 р. розгорнулося стрімке зростання цін на нафту, що відбулося з наступних причин. Більшість країн-експортерів нафти, а саме, Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Венесуела, у 1960 р. створили ОПЕК (the Organization of the Petroleum Exporting Countries), що була зареєстрована в ООН як міжнародна економічна організація 6 вересня 1962 року. На світовому ринку в 1960-х роках пропозиція нафти перевищувала попит, тому з

метою координації зусиль з обмеження її видобутку для запобігання подальшого зниження світових цін було створено ОПЕК, до складу якої пізніше приєдналися Катар (1961 р.), Індонезія (1962 р.), Лівія (1962 р.), Об'єднані Арабські Емірати (1967 р.), Алжир (1969 р.), Нігерія (1971 р.), Еквадор (1973 р., вийшов з ОПЕК в 1992 р.) и Габон (1975 р., вийшов з ОПЕК 1996 р.). Так, ОПЕК стала могутнім суб'єктом світового нафтового ринку, об'єднавши зусилля 13 країн.

На початку 1970-х років відбувався бурхливий розвиток транспорту, будівництва ТЕЦ, що зумовило стрибок попиту на нафту. В таких умовах країни, що входили до складу ОПЕК, підвищували рентні платежі нафтовидобувників, збільшуючи свої доходи, а також стримували обсяги видобутку нафти, що сприяло зростанню світових цін на неї.

Починаючи з 1973 р. світові ціни на нафту почали стрімко зростати, ця тенденція зберігалася і надалі впродовж 70-х років ХХ ст. Але найбільший стрибок цін відбувся в 1973-1975 рр., що, з одного боку, дало змогу ОПЕК, яка контролювала на той час більшість світових запасів, видобутку та експорту нафти, отримувати величезні прибутки, а з іншого боку - таким чином, розпочалася енергетична криза, що дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи.

Енергетична криза спричинила низку негативних наслідків, серед яких - зростання цін на авіаційне паливо, бензин, електроенергію, в наслідок чого відбулося стрімке падіння обсягів промислового виробництва та збільшення темпів інфляції витрат. Крім того, розвиток військово-промислового комплексу в період після Другої світової війни та монополії також посилювали інфляцію. Найбільше постраждали енергомісткі галузі, такі як, аерокосмічна, хімічна, транспорт тощо.

Світова економічна криза 1973-1975 рр. вважається найпотужнішою в період після Другої світової війни, що охопила більшість капіталістичних країн і бере свій початок в таких країнах, як США, ФРН, Англія. В США криза досить сильно проявилась в будівництві, падіння якого склало приблизно 50 %, а також зачепило й нові галузі - машинобудівництво, хімічну та електротехнічну, падіння яких досягло 20-30 %. Високі темпи інфляції обумовили падіння реальної заробітної плати. Безробіття в 1975 р. склало 8,5 млн осіб. Відбувалося зростання бюджетного дефіциту та державного боргу. Зміни в продуктивних силах в результаті третьої НТР, розвиток інтернаціоналізації виробництва, поглиблення міжнародного поділу праці призвели до посилення взаємозалежності між національними економіками, що пояснює масштабність кризи за охопленням і її поширення навіть на такі країни, як Японія, ФРН, Італія, які пережили стрімке економічне зростання.

Події, що відбувалися в енергетичній сфері, а також НТР, в результаті якої з'являлися нові галузі, а застарілі скорочували обсяги виробництва, сприяли розгортанню загальної структурної кризи. Наприклад, в чорній металургії вона проявилася в тому, що з одного боку, попит на продукцію даної галузі скорочувався в результаті залучення та використання ресурсозберігаючих технологій, а з іншого - в результаті НТР з'явилася конкуренція з новими конструкційними матеріалами.

Таким чином, енергетична криза поклала початок структурній кризі, прискорила циклічний спад і дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи.

В середині 70 рр. XX ст. розвинуті капіталістичні країни повною мірою оцінили наслідки своєї залежності від імпорту енергоресурсів. Для зменшення впливу цієї залежності на економіку своїх країн вони здійснили низку наступних заходів: розробку та впровадження енергозберігаючих технологій, пошук нових джерел енергії, заміну дорогої нафти вугіллям, відкриття власних родовищ енергоресурсів тощо. Так, Франція розвивала ядерну електроенергетику, що дозволило її звести до мінімуму використання мазуту в виробництві електроенергії.

Великобританія та Норвегія розпочали видобуток нафти в Північному морі. Данія та Голландія нарощувала вітроенергетичні потужності, споживання власного газу. Менш розвинуті країни, в яких не було можливості провести подібні заходи, змушені були брати зовнішні кредити для сплати нових високих цін за енергоресурси, що привело до накопичення їх зовнішнього боргу та дефіциту платіжного балансу. Але кризу середини 70-х рр. XX ст. слід сприймати не тільки з негативного боку, але й розуміти її як явище, що відкриває нові можливості, стимулює прогресивні зміни, викликає позитивні зрушення в світовій економіці. Так, відбувся рух інвестиційних ресурсів від енергомістких галузей, які змушені були тепер активно впроваджувати нові технології, безвідходне виробництво тощо, до найменш енергомістких галузей, завдяки чому вони дістали свого розвитку (мікроелектроніка, інформаційні технології), а це, в свою чергу, сприяло покращенню екологічної ситуації, що була загострена в період бурхливого індустріального розвитку.

Промислово розвинуті країни були змушені змінити ресурсовитратну економічну модель на інноваційну модель розвитку економіки, що сприяло нарощуванню науково-технічного потенціалу, становленню економіки нового інформаційного типу, яка ґрунтується на знаннях (knowledge based economy). Таким чином, криза стимулювала позитивні структурні зрушення в світовій економіці та наблизила перехід до постіндустріального суспільства.

2. Посткейнсіанство та нове кейнсіанство: особливості та відмінні риси.

Під час кризи 73-75 рр. XX ст. відбувалося поєднання скорочення обсягів виробництва, збільшення рівня безробіття та зростання темпів інфляції, тобто спостерігалася стагфляція - явище, причини якого на той час не були зрозумілими, а відтак, були відсутні й інструменти боротьби з ним. Кейнсіанська теорія була не в змозі пояснити поєднання таких економічних явищ, антициклічне державне регулювання не вирішувало всієї низки існуючих проблем, що спонукало науковців до пошуку шляхів їх розв'язання.

Так зародилося посткейнсіанство, представники якого зробили спробу пристосувати теорію Дж. М. Кейнса до нових економічних умов. Вони виступили с критикою некейнсіанства, вважаючи, що послідовники Дж. М. Кейнса не враховували таких чинників, що впливають на економічну систему, як недосконалість інформації, невизначеність, ризик, очікування, коливання цін, а також недооцінювали роль грошового чинника.

Посткейнсіанство поєднує в собі два напрямки - американське посткейнсіанство, представниками якого є Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, П. Девідсон, С. Вайнтрауб, Х. Мінські, та англійське посткейнсіанство з центром у Кембріджі, видатними економістами якого є Дж. Робінсон, Н. Калдор та П. Сраффа.

Представники американського посткейнсіанства виступали за відновлення справжньої суті вчення Дж. М. Кейнса, його очищення від некейнсіанського тлумачення. Вони приділяли особливу увагу проблемам ціноутворення, дослідженню грошового чинника, невизначеності та недостатності інформації, які істотно впливають на стан економічної системи. В цілому, вони вважали економічну систему нерівноважною, ціни недостатньо рухливими, що, насамперед, зумовлено тим, що угоди, як правило, укладаються на договірній основі. В договорах визначаються умови угоди, ціни тощо. Тому ціни не настільки рухливі, щоб при зміні співвідношення попиту та пропозиції автоматично приводити систему в рівноважний стан.

Суттєвий внесок в розвиток теорії ділових циклів зробив Х. Ф. Мінські. Він розробив власну теорію економічної динаміки, яку назвав гіпотезою фінансової нестабільності, суть якої полягає в тому, що капіталістична економіка внутрішньо породжує фінансову структуру, схильну до фінансових криз. Причину періодичних економічних криз він вбачає не тільки в несприятливих змінах очікувань економічних суб'єктів, але й в нездібності сектора фірм до погашення своєї заборгованості фінансовому сектору, що систематично з'являється. Іншими словами, економічні кризи породжуються в фінансовій сфері оскільки фінансова нестабільність

через грошово-фінансові інститути впливає на економіку. Дана теорія циклу відображає, що економічна та фінансова нестабільність є свідченням нормального функціонування економіки, результатом поведінки капіталістичної економіки, що породжується ендегенно.

Теоретичним підґрунтям англійського посткейнсіанства стало вчення Дж. М. Кейнса, теорія суспільного відтворення К. Маркса, теорія вартості Д. Рікардо, теоретична спадщина інституціоналізму, зокрема, положення про взаємозв'язок економічних, політичних, соціальних, правових явищ тощо. Представниками англійського напрямку посткейнсіанства були обґрунтовані положення про значення проблеми створення ефективного попиту, необхідність обмеження діяльності монополій у зв'язку з небезпекою надмірної концентрації монопольної влади, проведення державного регулювання соціальної сфери, зокрема переорієнтування військових витрат на житлове будівництво, охорону здоров'я, соціальне страхування тощо. Особливе місце в теорії англійського посткейнсіанства відводиться дослідженню впливу розподілу доходів на процеси суспільного відтворення. Найбільший внесок в розробку цієї проблеми зробили Джоан Вайолет Робінсон та Ніколас Калдор. Було доведено: темпи приросту національного доходу залежать від суми заощаджень робітників, що отримують заробітну плату, та заощаджень підприємців, що одержують прибутки, на які в свою чергу впливатиме розподіл доходів між цими суб'єктами.

В результаті еволюції посткейнсіанських ідей у 80-х роках ХХ ст. виникає нове кейнсіанство, представниками якого є Дж. Акерлоф, Б. Грінвальд, Дж. Стігліц, Г. Манків, О. Бланшар, М. Спенс, Ж. Йеллен. Вони акцентують увагу в своїх дослідженнях на аналізі ринку капіталу, праці, товарів в умовах невизначеності та асиметричної інформації, проблемах монополізації, жорсткості заробітної плати, недосконалості інформації.

Представники посткейнсіанства та нового кейнсіанства зробили суттєвий внесок в розвиток економічної думки. Вони значно збагатили наукову спадщину кейнсіанської теорії, доповнюючи її дослідженням проблем впливу грошового чинника, монополізації, слабкої рухливості цін, невизначеності, неповноти інформації на стан економічної системи, що дає змогу більш адекватно підходити до оцінки її складних та суперечливих процесів.

3. Суть та наслідки інформаційно-технологічної революції кін. ХХ– поч. ХХІ ст.

70-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися суттєвими змінами в усіх сферах суспільного життя: крім економічної кризи 73-75-х рр., що потрясла майже весь світ, розпочався другий етап третьої науково-технічної революції (НТР). Серед її передумов слід виділити розвиток

військової галузі, зумовлений Другою світовою війною, в результаті чого з'явилися принципово нові системи зброї та військової техніки. Також до передумов НТР слід віднести й наукові досягнення першої половини XX століття в кібернетиці, ядерній фізиці, мікробіології, біохімії тощо.

Таким чином, з середини XX століття розпочалася третя НТР, що пройшла два етапи. Перший - середина 40-х рр.-60-ті рр., впродовж якого відбулися такі відкриття: телебачення, комп'ютери, ракети, атомна бомба (40-ті рр.); воднева бомба, реактивний пасажирський літак, запуск штучного супутника Землі (50-ті рр.); лазери, супутники зв'язку (60-ті рр.) та запуск першого космічного корабля на борту з космонавтом Юрієм Гагаріним 12 квітня 1961

Значним поштовхом до розвитку НТР стала «холодна війна» (1959- 1985 рр.), в результаті гонки озброєння в США та СРСР було створено небачені раніше види зброї масового враження: ядерна зброя, міжконтинентальні балістичні ракети тощо.

Крім того, криза 73-75-х рр. також прискорила розвиток НТР, виводячи на перший план проблему більш ефективного використання ресурсів, необхідність розробки та впровадження енергозберігаючих, екологічно чистих технологій, скорочення енергомістких та розвиток наукомістких галузей. Дані процеси сприяли тому, що в останній третині XX століття розпочався другий етап НТР, що продовжується й на початку XXI ст., який часто називають інформаційно-технологічною революцією. Початок цього етапу, як правило, пов'язують зі створенням та впровадженням в народне господарство електронно-обчислювальних машин четвертого покоління, що дозволило втілити в життя комплексну автоматизацію в усіх сферах економіки. Серед досягнень цього етапу слід також виділити створення мікропроцесорів, промислових роботів, комп'ютерів нового покоління, розвиток біотехнології та генної інженерії. Ці відкриття дозволили впровадити ресурсозберігаючі, в першу чергу працезберігаючі технології, не тільки в виробництво, але й в управлінські, фінансові, наукові й інші установи.

Завдяки досягненням НТР кібернетичні пристрої змогли замінити не тільки фізичну працю, але й логічні, контрольно-керівні функції людей. Таким чином, під впливом НТР здійснюється корінні зміни у продуктивних силах суспільства:

- впровадження нових винаходів в виробничий процес викликає переворот в засобах праці ;

- поява принципово нових машин, обладнання, електронно-обчислювальної техніки, в предметах праці;

- нові синтетичні матеріали, полімери, пластмаси, джерела енергії, в характері праці, місці та ролі людини в виробничому процесі;

- звільнення людини від виконання нетворчих функцій.

В капіталістичних країнах відбуваються суттєві структурні зміни в народному господарстві: скорочується питома вага робітників, зайнятих в промисловості та сільському господарстві, та зростає частка зайнятих в обслуговуванні та торгівлі. Також змінюється соціальна структура - значно зростає середній клас, представлений науковцями, менеджерами, працівниками сфери послуг, інженерно-технічними кадрами. Здійснюється вивільнення коштів, що спрямовувалися в ВПК, та їх залучення до таких нових галузей, як радіоелектроніка, виробництво електронно-обчислювальних машин, атомна енергетика. Відбувається переорієнтація економіки на соціальні потреби. Виробництво більше пристосовується до потреб споживачів, починає мати індивідуалізований характер. Це сприяло зростанню доходів населення, підвищенню споживання на душу населення, покращенню якості його життя. Наприкінці XX- початку XI ст. товарами масового вжитку стають персональні комп'ютери, мобільні телефони. Разом з тим, з'являється та набуває глобального поширення INTERNET, що спочатку

використовується як засіб передачі інформації, але з часом його функції постійно розширюються. Так, з його допомогою було створено глобальний електронний ринок, який набуває широкого розповсюдження. Завдяки INTERNET стала можливою така послуга, як дистанційне навчання, що набуває великого значення в сучасній системі освіти.

В СРСР всі ці зміни здійснювалися повільніше, НТР відбувалася переважно в військовій сфері, не розповсюджуючись на всі сфери суспільного життя, як це було в розвинутих капіталістичних країнах. Але починаючи з кінця 1980-х рр. і в цих країнах вона почала набирати обертів.

Отже, структурна перебудова суспільного виробництва, зростання ролі інформації та знань, корінні зміни в продуктивних силах, перехід до творчого характеру трудової діяльності свідчать про становлення постіндустріального суспільства в таких провідних країнах світу, як країни Європейського союзу, США, Японія.

4. Монетаризм та інші неокласичні економічні концепції сьогодення.

Кризові явища 1970 років, коли державне регулювання економіки, спрямоване на управління попитом, вже не відповідало наявним реаліям нового етапу науково-технічної революції й сучасному рівню усупільнення виробництва, а також неспроможність кейнсіанської концепції надати актуальні пояснення цим негативним процесам в

світовій економіці зумовили так звану «неокласичну монетаристську контрреволюцію». Від 80-х років XX ст. у розвинених капіталістичних країнах мейнстримом економічної науки знову стає неоконсерватизм, що обстоює ринковий механізм регулювання економіки. Серед тих, хто першими критикує кейнсіанську теорію, пропонуючи досить прості, логічно обгрунтовані та успішно втілювані рекомендації, були монетаристи.

В широкому сенсі монетаризм являє собою всі економічні доктрини, що відстоюють позицію про визначальну роль кількості грошей у формуванні ключових параметрів економічної системи та пов'язані із розробленням грошово-кредитної політики, спрямованої на регулювання грошової маси в обігу. Та, кажучи про «неокласичне відродження», на увазі мають монетаризм у вузькому сенсі, тобто чиказьку школу неолібералізму на чолі з лауреатом Нобелівської премії з економіки (1976) професором Мілтоном Фрідменом (1912-2006). Йому належать визначальне для монетаристів гасло «Гроші мають значення» та численні дослідження з історії та теорії грошового обігу: «Капіталізм і свобода» (1962), «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867-1960» (1963) у співавторстві з А. Шварц, «Роль монетарної політики» (1968), «Оптимальна кількість грошей та інші нариси» (1969), «Монетарна статистика США» (1970), «Теоретичні основи монетарного аналізу» (1972), «Свобода вибору» (1980), «Тиранія статус-кво» (1984) спільно з Р. Фрідмен. Свій внесок у розвиток концепції монетаризму зробили також економісти К. Бруннер, А. Мелцер, Д. Лейдлер та інші.

Основними положеннями нового монетаризму є наступні: 1) суттєве обмеження державного втручання в економіку (особливої критики зазнає кейнсіанська програма державного регулювання); 2) визнання регулювання грошової маси ключовим елементом управління економікою; 3) проголошення приватного підприємництва єдиною рушійною силою економічного розвитку; 4) акцент на сфері виробництва та пропозиції на протипагу кейнсіанській теорії ефективного попиту.

Постулати монетаристів виходять з кількісної теорії грошей, згідно якої чим більше грошей в обігу, тим вищий рівень товарних цін. Допоміжною платформою для досліджень є напрацювання школи початку XX ст. (рівняння обміну І. Фішера, теорія касових залишків кембриджської школи маржиналізму), а також кейнсіанська теорія грошей. Тож, в результаті новий варіант кількісної теорії грошей можна відбити в наступних тезах:

1) попит на гроші з боку економічних агентів, що є центральною категорією теорії, аналізується за тими ж принципами, що й попит на товари;

2) гроші розглядаються як активи, і попит на них обмежений розмірами багатства, а також намаганням не упустити вигоду від альтернативних активів;

3) функція попиту на гроші, що знаходиться під впливом рівнів доходів, цін та процентних ставок, є більш стабільною, ніж їх пропозиція;

4) на обсяг касових грошових резервів та інших фінансових активів, впливає також очікування зміни цін.

Важливим внеском монетаристів у розробку завжди актуальної проблеми економічних циклів є визначення причин циклічності ринкової економіки через порушення монетарної стабільності, непередбачених зрушень грошової пропозиції, викликаних втручанням держави в економіку. Для пояснення такого зв'язку М. Фрідмен застосовує поняття перманентного доходу та тимчасового доходу, що є складовими поточного доходу економічних одиниць і, відповідно, використовуються ними для споживання та заощадження.

Справа в тому, що залежний від освіти, професії, віку, місця проживання перманентний дохід, на який розраховує індивід протягом тривалого часу, є більш-менш стабільним і саме він є визначальним для споживання. Випадковий же, непостійний за характером дохід не впливає суттєвим чином на вже сформовані споживацькі переваги і разом з невикористаною частиною постійного доходу є джерелом заощаджень. Тож, економічні суб'єкти з незмінною схильністю до споживання (доведено М. Фрідменом шляхом емпіричних розрахунків) пред'являють відносно сталий попит на гроші, а пропозиція грошей, в свою чергу, непередбачувана через державні рішення в сфері фінансової політики. В результаті виникає диспропорція між попитом на гроші та їх пропозицією і, як слідство, інфляція або падіння виробництва. Не остання роль у такого роду негативних наслідках державної політики бачилась і в значних часових лагах між прийняттям, запровадженням управлінських рішень та проявом їхнього ефекту (вже в зовсім інших обставинах, які не відповідають початковим умовам).

Приймаючи базові положення класиків щодо здатності ринкової системи до саморегулювання, М. Фрідмен та його прихильники вважали, що втручання держави безпосередньо в економічні процеси доцільне лише через «управління грошима».

Послідовна політика забезпечення господарства грошима, підпорядкована єдиній цілі:

1) стабілізації цін; 2) створення впевненості економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки й сприяти рівномірному інвестуванню із мінімальним ризиком.

Для розширеного капіталістичного відтворення в довгостроковому періоді (за існуючими тенденціями зростання ВВП та швидкості обігу грошей) потрібно

забезпечувати приріст грошової маси в обігу на 3-5 % на рік (в цьому полягає «грошове правило», запропоноване монетаристами).

Треба сказати, що розробка монетаристами проблем кредитно-грошової політики не була суто теоретичною, а орієнтувалась на практику. Так, теоретичний доробок М. Фрідмена був успішно використаний для стабілізації американської економіки («рейганоміка»), для ліберальних економічних реформ в Ізраїлі, допоміг втілити в життя «чилійське економічне диво» та оздоровити економіку Великобританії та інших країн. Нажаль, прості рекомендації монетаристів не викликали належного позитивного ефекту в нестабільній перехідній економіці саме через непостійний та невизначений характер системи.

Іншою важливою складовою неоконсерватизму в межах так званої нової класичної макроекономіки є теорія економіки пропозиції (supply-side economics), прибічниками якої є економісти Артур Лаффер, П. Робертс, Р. Манделла, журналісти Дж. Гілдер, Дж. Ваннісі. Економіка пропозиції була започаткована після кризи 70-х рр. і доповнювала монетарні форми та методи регулювання економіки. Ідеологи цього напрямку відштовхуються від твердження про те, що головною метою будь-якого господарства є ефективне розміщення та використання ресурсів. Тому вони концентрують увагу на проблемах виробництва та забезпечення його відповідними факторами, і перш за все капіталом та працею. Відправною точкою аналізу теоретичної моделі є індивід, тобто індивідуальний капітал та індивідуальна праця, які використовуються з метою задоволення своїх потреб. Перешкодити цьому, на думку прибічників теорії, можуть надто активні заходи фіскальної політики. За теорією економіки пропозиції надмірне підвищення прибуткових податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування, а робітників - стимулів до праці (втім, як і соціальні виплати). Все це призводить до падіння виробництва та підриву фінансової бази оподаткування.

Причинно-наслідковий зв'язок між ставкою податку та податковими надходженнями до бюджету продемонстрував у своїй моделі А. Лаффера («Економічна теорія ухилення від податків» 1979 р.), графічне зображення якої має назву «крива Лаффера». Економічний зміст останньої полягає в тому, що, спочатку при зростанні податкової ставки надходження в бюджет зростають, а коли податковий прес перетинає оптимальну межу, вони починають зменшуватись. Це відбувається оскільки зниження прибутковості виробництва стимулює спадання ділової активності, збільшення схильності до споживання та скорочення обсягів інвестування, скорочується сфера легального бізнесу, тобто зменшується база оподаткування. Щоб

оптимізувати її через стимулювання підприємницької активності й ініціативи, треба, на думку А. Лаффера, визначити оптимальну ставку податку, що залежить від економічної ситуації в державі, структури виробництва, культурних, психологічних та інших чинників.

Отже, основними елементами економічної політики держави згідно з теорією економіки пропозиції є наступні: 1) орієнтованість економічної політики на виробництво; 2) зниження податків, передусім з юридичних осіб, з метою вивільнення частини прибутків для інвестування; 3) скорочення витрат у соціальній сфері; 4) регулювання пропозиції грошової маси.

Загалом, представники школи «економіки пропозицій», захищали принципи вільного підприємництва та піднесли проблему оподаткування до рівня конкретних економічних заходів держави, обґрунтовуючи свої висновки економетричними моделями. Наприклад, висновок про одночасне зниження інфляції і зростання виробництва та зайнятості за умови зменшення прибуткового податку емпірично підтверджено даними та розрахунками М. Фелдстайна та М. Боскіна. Економіка пропозиції, наряду з монетаризмом, мала суттєвий вплив на економічну політику уряду Р. Рейгана, особливо щодо ефективності соціальних програм, значення ринку, характеру й меж втручання держави в економічні процеси.

Нова класична макроекономіка представлена також третьою складовою неоконсерватизму - теорією раціональних очікувань, яка була закладена в 50-60-х роках ХХ ст. Джоном Мутом (1930 р. н.). В подальшому теорія отримала розвиток в роботах американських вчених Т. Сарджента, Н. Волліса та лауреата Нобелівської премії (1995 р.) Р. Лукаса (1937 р. н.).

Головне припущення теорії раціональних очікувань полягає в тому, що у конкурентній ринковій системі економічний агент не тільки пасивно адаптується до попереднього досвіду, а й здатен активно використовувати великий обсяг поточної інформації для передбачення тенденцій економічного розвитку. На основі цього передбачення, прагнучи до оптимізації своїх рішень, індивіди можуть ігнорувати втручання держави (яке орієнтовано, до того ж на макрорівень) або діяти завдяки раціональним очікуванням та адаптації діяльності таким чином, що результати політики будуть протилежними прогнозованим. Тому спроби держави вплинути на процес відтворення за допомогою систематичної макроекономічної політики оцінюються як даремні в довго- та короткостроковому періодах. Більш того, через втручання у рівноважну систему, яка надає людям досить повну інформацію для прийняття

господарських рішень, держава спотворює дані, створюючи неупорядкованість економічного життя.

Причини циклічних коливань ринку за Р. Лукасом («Методи та проблеми теорії ділового циклу», 1980 р.) вбачалися у недосконалості інформації, нерівноцінності даних отриманих різними економічними суб'єктами. Починаючи використовувати таку інформацію для пристосування до ринку, фірми та домогосподарства діють не у тому напрямку, що вимагає реальна ситуація. Такі «помилки» і викликають нерівновагу та загострення економічних проблем. Наприкінці треба відмітити, що, попри досить логічну теоретичну побудову та сприйнятту спробу об'єднати методологію мікро- та макрорішень, концепція раціональних очікувань не зовсім погоджена з економічними реаліями, бо припускає досконалу конкурентність ринків, абсолютну гнучкість цін, відсоткових ставок та заробітної платні, а також здатність звичайних людей вирішувати надскладні завдання з оптимізації.

5. Еволюція інституціоналізму наприкінці XX - на початку XXI ст. та його місце в структурі сучасної світової економічної думки.

Інституціоналізм виник в США ще наприкінці XIX ст. як відповідь на суттєві зміни в економічній системі і пройшов у своєму розвитку кілька етапів. Сформувавшись в окрему течію у 30-ті роки, інституціональна теорія отримала певну популярність у 50-60-х, коли потребували осмислення наслідки НТР, а потім у 80-х роках трансформувалася у сучасний інституціоналізм. Еволюція цього напрямку продовжується дотепер, але зберігає наступні базові методологічні засади:

- 1) історичний підхід до явищ і процесів економічної системи;
- 2) активна взаємодія з такими суспільними науками як соціологія, право, психологія та застосування їхнього інструментарію для аналізу економічної дійсності;
- 3) широке використання описово-статистичних методів у дослідженнях;
- 4) ключовою та базовою визнається категорія «інституту» (визначення якого, втім, різняться).

За одним з визначень інститут є розповсюдженим образом мислення та дій, що закріплені у звичках, нормах поведінки, звичаях та законодавстві, це система життя суспільства. За іншим - це правила та механізми, що забезпечують їх виконання та норми поведінки, які структурують повторювану взаємодію між людьми. І, зважаючи на різноманіття теорій, що об'єдналися під загальною системою поглядів з назвою інституціоналізм, є ще безліч підходів до цієї важливої категорії. Більш того, є суттєва різниця між поглядами представників класичного («старого») інституціоналізму (Т.

Веблен, В.К. Мітчелл, Дж. Р. Коммонс) та ідеями його нових дослідників, що розвивалися та оформлювалися з другої половини ХХ ст. і до тепер.

Тож, платформу сучасного інституціоналізму утворюють два напрямки: нова інституційна економіка та неінституційна економіка. Важливо помітити, що сформувалися ці концепції під впливом або на основі неокласичної теорії.

Нова інституційна економіка, представлена теорією ігор (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш), теорією неповної раціональності (Г. Саймона) та економікою угод (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє), як і старі інституціоналісти, піддає сумніву передумову про економічну людину, що максимізує корисність, пропонуючи замістити її принципом задовільності. Вони намагаються створити нову теорію інститутів, не пов'язану з основними постулатами неокласики.

Неінституціоналізм же залишає незмінними головні припущення та постулати неокласики, досліджуючи різноманітні суспільні відносини з погляду раціонально мислячої «економічної людини». А стосунки між людьми розглядаються перш за все через призму взаємовигідного обміну та контрактів.

Сучасний неінституціоналізм містить цілу сукупність підходів, об'єднаних кількома спільними базовими ідеями. Як особлива економічна теорія неінституціоналізм набув визнання у 80-90-х рр. ХХ ст. Основними представниками його є Нобелівські лауреати 1991 р. Рональд Коуз (1910 р. н.), 1993 р. - Дуглас Норт (1920 р. н.) та багато інших.

Методологічні особливості неінституціоналізму обумовлені впливом об'єднання двох основних теоретичних джерел: традиційного інституціоналізму та неокласичної школи. Звідси наступні фундаментальні принципи: 1) соціальні інститути мають значення, але 2) вони піддаються аналізу за допомогою стандартних інструментів економічної теорії. Зокрема, активно використовуються такі провідні елементи неокласичної моделі ринкової поведінки, як раціональний вибір та прагматизм, методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини», максимізація корисності тощо.

Структуру сучасного інституціоналізму умовно можна представити трьома основними школами: індустріально-соціологічною, школою суспільного вибору та кон'юнктурною школою.

Питання і завдання студентам:

1. В чому полягає процес глобалізації?
2. Назвіть причини економічної кризи 1973–1975 рр.
3. Якими способами подолання кризи середини 70-х рр. ХХ ст. скористалися розвинуті капіталістичні країни?

4. В чому полягають відмінні риси англійського та американського посткейнсіанства?
5. В чому полягають основні положення монетаристської теорії?
6. Що собою являє крива Лаффера?
7. Які основні припущення теорії раціональних очікувань?
8. Що таке інститут?
9. В чому полягає сутність таких теорій як «теорія трьох хвиль» Е. Тоффлера та «теорема Коуза»?
10. Вплив глобалізації на національні господарства.
11. Особливості взаємодії національних господарств у світовій економічній системі

Тема № 9. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.

Навчальні питання:

1. Зміни в суспільстві після Жовтневої революції та їх вплив на господарство в країні
2. Формування адміністративно-командної економічної системи, її характерні риси та основні етапи.
3. Криза радянської тоталітарної системи і спроби її реформування – вплив на Україну

Опорні поняття:

марксистсько-ленінська економічна теорія; радянська економічна система; партійно-державна диктатура; відносини власності; планово-директивна господарська система; адміністративно-командна економічна система; політика «воєнного комунізму»; Нова економічна політика; СРСР; УРСР; централістська економічна політика; директивна система планування; політика індустріалізації; колективізація; Голодомор; п'ятирічка; повоєнна відбудова; тоталітарна система; «хрущовська відлига»; територіальна система управління; раднаргоспи; «Косигінська реформа»; Госпрозрахунок; «Перебудова»; відцентрові тенденції.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.
3. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Зміни в суспільстві після Жовтневої революції та їх вплив на господарство в країні

На початку ХХ ст. економіка України, яка входила у склад Російської імперії, відчувала усі ті проблеми, що були характерні для економіки всієї країни. Країна залишалася аграрною, де процес індустріалізації, що почався наприкінці ХІХ ст., не був завершений. Пережитки кріпацтва, які були наслідком непослідовності проведення

реформи 1861 року, суттєво гальмували економічний розвиток. Гостроту земельного питання не змогли вирішити ні революція 1905-1907 років, ні столипінська аграрна реформа. На один поміщицький маєток приходилося у середньому 334 десятини землі, тоді як на одне селянське господарство - 7 десятин. Вітчизняна промисловість не здатна була забезпечити попит на сільськогосподарську техніку, що обумовлювало технічну відсталість основної галузі економіки.

Економічна ситуація суттєво погіршилася у роки Першої світової війни (1914-1918). З початком воєнних дій працювали на повну потужність лише ті галузі промисловості, які безпосередньо задовольняли потреби фронту. Інші ж скорочували виробництво. Навіть у машинобудуванні зростало виробництво лише військової продукції, а кількість засобів виробництва для інших цілей скорочувалася, що не дозволяло оновлювати основний капітал.

Суттєво позначилася на виробництві нестача кваліфікованої робочої сили, значна частина якої була залучена до війська. Через гострий дефіцит сировини, нестачу робочої сили скорочувалося виробництво, закривалися підприємства. Лише за три місяці 1917 року (травень-липень) в Україні припинили свою діяльність 339 підприємств. Руйнівний вплив спричинила війна на українське село. Тут також різко скоротилося число робітників (у 1917 році у сільському господарстві залишилися 40 % працездатних чоловіків), робочих коней, частина сільськогосподарських угідь стала театром воєнних дій. Все це спричинило скорочення посівних площ, погіршення агротехніки, зниження врожайності. У 1916 році спалахнула хлібна криза. Постачання продуктів харчування у великі міста різко скоротилося, що спонукало державу до насильницького вилучення продукції сільського господарства у селян за твердими цінами.

У роки війни погіршилося матеріальне становище трудящих мас, наслідком чого стало різке загострення соціальних конфліктів: страйків робітників, селянських повстань. Революційна ситуація, що склалася, кінець-кінцем призвела до вибуху і повалення самодержавства у лютому 1917 року. Це стало передумовою демократизації всіх сторін суспільного життя, зокрема розгортання національно-визвольного руху.

В Україні на з'їзді ряду політичних партій була створена Центральна Рада - об'єднаний орган влади, що включав різні партії, суспільні організації, представників селян, робітників, інтелігенції. Центральна Рада проголосила спочатку автономію України у складі Росії, а після жовтневих подій 1917 року у Петрограді - самостійність Української держави. Було створено уряд - Генеральний секретаріат, який почав проводити власну економічну політику. Була здійснена спроба провести

аграрну реформу. Передбачалася конфіскація казенних, монастирських, великих поміщицьких землеволодінь і викуп за рахунок казни інших поміщицьких земель та роздача її тим, хто обробляє. Земля оголошувалася власність всього народу, а окремі особи та громади могли одержувати її на правах приватно-трудового користування. Розподіляти землю повинні були земельні комітети, що обиралися на місцях.

Проведена була також грошова реформа, введені власні гроші – гривні і карбованці. Але втілити реформи у практику не вдалося, оскільки бурхливі події того часу призвели до зміни Центральної Ради спочатку Гетьманатом, а після Директорією. Кожний уряд оголошував про реформи, зокрема аграрну, але провести їх в умовах громадянської війни не встигав. Всі вони втрачали підтримку трудящих мас і на початку 1919 року влада на значній території України перейшла до уряду Української соціалістичної радянської республіки.

Економічна політика цього уряду була підпорядкована меті побудови соціалістичного суспільства, економіка якого базувалася б на загальній власності, зрівняльному розподіленні продукту, безтоварній формі економічного зв'язку. План побудови нового суспільства був обґрунтований лідером і теоретиком партії більшовиків В. І. Леніним. У роботі «Держава і революція», яка була написана напередодні жовтневих подій 1917 року, є спеціальна глава, присвячена економічним основам майбутнього суспільного устрою. Такими основами виступають суспільна власність на засоби виробництва, розподіл у відповідності кількості затраченої кожним індивідом праці, централізоване регулювання господарської діяльності. Невипадково вся робота була присвячена проблемам держави. Соціалізм у розумінні Леніна постає, насамперед, як державна структура. Оскільки передумови нових економічних відносин не виникали у надрах старої господарської системи, їх треба було створювати після завоювання політичної влади і під її безпосереднім керівництвом. Це вимагало жорсткої централізації і ретельного виконання прийнятих рішень. Держава у таких умовах повинна була мати диктаторські повноваження, бути державою «диктатури пролетаріату». Вона здійснює загальний облік і контроль виробництва та розподілу, а всі громадяни перетворюються в службовців за наймом держави, службовців і робітників всенародного державного «синдикату».

Таке уявлення про соціалізм як про єдину контору і єдину фабрику з рівністю праці та рівністю оплати знаходить конкретизацію в ще одній передреволюційній роботі В. І. Леніна - статті «Загроза катастрофи і як з нею боротися» (1917) Приводом для її написання стало вкрай важке економічне становище Росії, що склалося в ході Першої світової війни. Величезні втрати, розруха, насування голоду загрожувало країні

катастрофічними наслідками. Вихід із становища Ленін вбачає у переході до соціалістичних методів господарювання. Передумовами цього є, по-перше, загальна готовність капіталістичної системи, яка вступила в імперіалістичну стадію розвитку, до соціалістичної революції, а по-друге, активне проникнення в економіку державного регулювання. Остання обставина особливо привертає увагу Леніна як повна матеріальна підготовка соціалізму. Соціалізм, як вважає він, спостерігається у всіх заходах, які підсилюють державний контроль над економікою, оскільки «соціалізм є не що інше, як державно-капіталістична монополія, створена на користь усього народу...».

У зв'язку з цим запропоновано систему заходів, покликану забезпечити жорстку централізацію управління економікою, у чому і вбачався рух до соціалізму. Такими заходами повинні були стати: об'єднання всіх банків в один і державний контроль над його операціями, примусове синдикування промисловців і торговців, а потім націоналізація синдикатів, примусове об'єднання населення в споживчі товариства та контроль за ними.

З такими уявленнями про соціалізм більшовики йшли в революцію, завоювали державну владу, після чого питання господарського будівництва стали задачею безпосередньої практики. І тут з'ясовується, що ця задача значно важча і потребує триваліших зусиль, ніж просто «експропріація експропріаторів». Експропрійованим багатством потрібно ще вміти розпорядитися, і на перший план висувуються питання організації виробництва і розподілу.

Першими кроками Радянської держави були міри, що вели до створення суспільної власності. Це досягалося шляхом націоналізації. Згідно Декрету про землю у власність держави передавалися (націоналізувалися) поміщицькі, удільні, монастирські землі з усім реманентом. Але в землекористуванні зберігався принцип індивідуального господарювання: земля розподілялася за трудовою (кількість робітників), або споживчою (кількість їдаків) нормами. Це був есерівський проект, але більшовики його прийняли, щоб не відштовхнути від революції селян. Землю одержали більш ніж 4 млн. селянських сімей. Їх звільнили від орендної платні і боргів Селянському банку.

Соціалістичний елемент у селі пов'язувався з комітетами незаможних селян і створенням колективних господарств – держгоспів і сільськогосподарських комун. Їхня питома вага у загальному числі селянських господарств була не високою. У промисловості націоналізації передував робітничий контроль. Його втілювали фабрично-заводські комітети, які обиралися і контролювали закупівлю сировини, збут і зберігання виробленої продукції, фінансові операції. Робітничий контроль розглядався як школа підготовки кадрів радянського господарського апарату. Однак

він не забезпечував необхідної централізації управління виробництвом і тому наступним шагом стала націоналізація банків, залізничного транспорту, річного і морського флоту, великих промислових підприємств. Для управління націоналізованими підприємствами створювалися спеціальні органи:

Вища Рада народного господарства (ВРНГ) і главки згідно галузей. Підприємствами керували директори, яких призначали. Націоналізація проводилася шляхом конфіскації, тобто без викупу або компенсації колишнім власникам. Однак освоїти і раціонально управляти всіма націоналізованими підприємствами при відсутності досвіду господарювання і необхідних кадрів виявилось неможливим. Багато підприємств закрилося, що негативно вплинуло на економічне становище країни. Виробництво чавуну і сталі скоротилося на чверть, видобуток вугілля в Донбасі - вдвічі.

Громадянська війна та іноземна інтервенція призвели до зміни економічної політики, що одержала назву політики «політики воєнного комунізму». Ця політика сформувалася, по-перше, під впливом екстремальних обставин війни і розбрату, які вимагали максимальної централізації ресурсів і управління. По-друге, як реалізація теоретичних установ про соціалістичне господарювання, яке уявлялося централізовано керованим і безтоварним. У програмі партії більшовиків, що була прийнята у 1919 році, проголошувалася «заміна торгівлі організованим у державному масштабі розподілом продуктів».

Заходи політики «воєнного комунізму» зводилися до наступного:

1) загальна націоналізація усіх підприємств, навіть дрібних, з кількістю робітників менш ніж 10. Управління ними відбувалося централізовано, хоча багатьма з них, особливо дрібними, держава управляти виявилася неспроможною і вони не працювали;

2) централізоване постачання населенню продовольства. З цією метою у січні 1919 року була введена продовольча розверстка, згідно якої хліб і інші продукти масового споживання вилучалися у виробників і розподілялися за картками. Спочатку передбачалося компенсувати вилучення хліба зустрічними поставками промислових товарів, але в силу нестачі останніх стали просто вилучати сільськогосподарську продукцію;

3) ліквідація товарних форм економічного зв'язку. Спочатку під контроль були взяті ціни, а потім перейшли на прямий продуктообмін. Це призвело до натуралізації господарства і обміну. Були відмінені гроші, закритий Державний банк.

Обмін, однак, не зник, а пішов у тінь і натуралізувався. Замість грошей як еквіваленти використовувалися дефіцитні товари: сіль, сірники, мило, цукор;

4) загальна трудова повинність і мілітаризація праці. Ухилення від трудової діяльності розглядалося як дезертирство і каралося відправкою у штрафні команди і концентраційні табори. Створювалися трудові армії, де організація праці будувалася згідно вимогам військової дисципліни.

Наслідки такої політики були катастрофічні. Промисловість була паралізована, сільське господарство розорено. Почалися селянські повстання, на повалення яких направлялися частини регулярної Червоної Армії. Розвал господарства і зростаюче невдоволення населення змусили перейти до принципово іншої економічної політики, заснованої на використанні товарно-грошової форми економічного зв'язку. Така політика одержала назву нової економічної політики (НЕП).

Перші кроки були зроблені у сільському господарстві. У березні 1921 року тотальна продрозверстка була замінена фіксованим продовольчим податком, розмір якого повідомлявся селянам перед посівною. Розмір податку залежав від розмірів врожаю, кількості членів родини, матеріального становища. Бідняки на 1923/1924 рік звільнялися від податку, а потім вводився єдиний сільськогосподарський податок. Всім, що залишалося після сплати податку, селяни могли розпоряджатися за власним розсудом, у тому числі продавати. Для цього була відроджена вільна торгівля. 4 грудня 1921 р. був прийнятий декрет про денационалізацію дрібних та середніх підприємств, які можна було здавати в оренду приватним особам або кооперативам. Залучався іноземний капітал, для чого деякі підприємства віддавалися іноземцям у концесію. В управлінні промисловістю була знайдена форма, яка відповідала умовам ринкових відносин. Такою формою стали трести, що працювали згідно принципу комерційного розрахунку. Вони господарювали на основі грошового співставлення витрат і результатів, одержання прибутку, який надходив у їхнє розпорядження після сплати обов'язкових платежів у бюджет. На комерційний розрахунок переводилися також підприємства, що не об'єднувалися у трести. Головною вимогою до них була самооплатність.

З 1923 року селяни почали засвоювати землі, які одержали за законом про соціалізацію землі. Кожна родина одержувала у використання ділянку землі, яку могла обробляти власною працею. Дозволялося також наймати у допомогу певну кількість батраків. Працюючи у нових умовах, селяни швидко нарощували виробництво. У 1927 році виробництво зерна в Україні досягло довоєнного рівня, хоча по товарному зерну відставання зберігалось, оскільки у роки «воєнного комунізму» були

зруйновані в основному високотоварні, так звані «куркульські» господарства, які постачали основну масу зерна на ринок.

НЕП сприяв також розвитку кооперації. Відроджувалися різні її форми: кредитна, споживча, збутова.

Велике значення для відновлення народного господарства мало оздоровлення фінансової сфери, перш за все, проведенням грошової реформи. Знецінені грошові знаки - радянські знаки, - що випускалися для покриття бюджетного дефіциту, не сприяли нормальному господарюванню. Проведені у 1922 році деномінації інфляцію не зупинили. У 1922 році Держбанк випустив в обіг банківські білети (червонці), які мали золотий зміст, що дорівнював 10 рублям царської чеканки (7,74 г золота). Спеціальним декретом заборонялося випускати червонці для покриття дефіциту бюджету. Протягом 1923 року і першого кварталу 1924 року в обігу були дві грошові системи, але поступово радзнаки витіснялися червонцями і у другій половині 1924 року були вилучені з обігу шляхом обміну за курсом 1 червонець за 50 тис. радянських знаків, а для розміну високо коштовних червонців випускалися казначейські білети номіналом 1, 2 и 5 рублів.

Реформа укріпила господарський механізм ринку. НЕП приніс безумовно позитивні результати, хоча ринкові регулятори діяли в обмежених рамках, що не могло не породжувати протиріччя. Усі ці події не могли не знайти оцінки і трактування в економічній думці. Концепція ортодоксального марксизму, яка стає основоположним елементом державної ідеології, одержує пріоритетну підтримку з боку влади. У той же час, у науковому середовищі зберігали свої позиції вчені-економісти дореволюційної школи, які спробували осмислити події, що відбувалися, виходячи з положень основних теоретичних концепцій західноєвропейської економічної науки.

Обидві течії базувалися на різних теоретико-методологічних позиціях, але у 20-ті роки XX ст. їх протистояння виливалося у наукові дискусії щодо найбільш актуальних проблем господарчого розвитку. Активними учасниками цих дискусій були вчені-економісти столичного Харківського університету. Щоправда, у цей час вони вже не були організаційно з ним зв'язані, оскільки у 1920 році рішенням Наркомату освіти України університети республіки було ліквідовано як «консервативну форму вищої освіти старого режиму». Але наукова і педагогічна діяльність університетських економістів перемістилася у інші учбові заклади, науково-дослідні установи та господарські організації.

Замість університету було створено Харківський інститут народної освіти (ХІНО), а на базі Комерційного інституту, що був оснований ще у 1912 році,

створено Харківський інститут народного господарства. Викладання економічних дисциплін велося головним чином членами економічних кафедр юридичного факультету ліквідованого Харківського університету. Для здійснення науково-дослідної роботи і підготовки викладачів та науковців у 1921 році були створені у системі Наркомату освіти науково-дослідні кафедри. У Харкові, який був столицею України, функціонувало кілька таких кафедр. Серед них – кафедра марксизму і марксознавства, яка у році була перетворена в Український інститут марксизму-ленінізму, і кафедра світового господарства, очолювана П. І. Фоміним, який одночасно, до року, був ректором Харківського інституту народного господарства, а потім деканом економічного факультету цього інституту та членом Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) України.

Дослідження, що проводилися на кафедрах, і наукові дискусії виявили коло проблем, обговорювання яких визначило основні напрямки дослідницьких програм, які стали зародком майбутніх наукових шкіл. Однією з найбільш актуальних проблем, що дискутувалися у 20-х роках, було питання про характер, шляхи та методи соціально-економічних перетворень у країні. Господарська модель «воєнного комунізму», що базувалася на методах позаекономічного примусу, натуралізації економіки та мілітаризації праці. Виявила свою абсолютну неефективність і неспроможність, та була замінена новою економічною політикою (НЕП), яка передбачала широке використання товарно-грошових відносин та інструментів.

Перехід до НЕПу викликав неоднозначні оцінки з боку економістів різних напрямів. Ортодоксальні марксистки розглядали таку політику як відступ від соціалістичної доктрини, яка не передбачала використання у господарстві товарної форми економічного зв'язку. Ринку, як стихійній і анархічній формі господарювання, протиставлялося централізоване державне планування і прямий розподіл продукту, що створюється.

З інших позицій - необхідності широкого використання ринкових методів господарювання у поєднанні з помірними заходами державного регулювання – оцінювали можливості НЕПу вчені дореволюційної школи. У своїх статтях і доповідях П. Фомін, М. Соболев, Я. Діманштейн доводили, що механізм ринку є найбільш органічним способом встановлення рівноваги між виробництвом та споживанням і його усунення неминуче призведе до дезорганізації господарчої діяльності, позбавивши її об'єктивного критерію досягнення ефективності. Планомірне регулювання економіки не заперечувалося, але розробка плану повинна виходити з

об'єктивних закономірностей ринку і носити не жорстко-директивний характер, а бути прогнозним, орієнтовним, що визначає основні напрями та етапи розвитку.

Поряд з центральною проблемою регуляторів економічного життя, предметом обговорення стали більш конкретні питання господарської політики. Однією з таких проблем, що виявилася особливо актуальною у зв'язку з проведенням грошової реформи 1922-1924 років, була необхідність відновити фінансову систему і грошовий обіг, які були зруйновані у роки «воєнного комунізму». В обговорюванні цих проблем, їх теоретичному обґрунтуванні активну участь брали харківські вчені-економісти П. Фомін, Л. Яснопольський, М. Соболев. Завдяки, у тому числі, їх позиції було досягнуто оздоровлення грошової системи та успішне завершення реформи, а також закладені основи майбутньої харківської фінансової школи.

Плідний внесок своїми розробками та публікаціями робився також у такі спеціальні та прикладні галузі економічної науки як статистика, демографія, організація промислового виробництва, історія народного господарства. Щодо останнього напрямку, слід відзначити фундаментальну працю П. І. Фомина «Історія гірської та гірничодобувної промисловості України», що продовжила традицію дослідження господарської історії, яка бере початок з роботи М. І. Туган-Барановського «Російська фабрика у минулому та сучасному».

2. Формування адміністративно-командної економічної системи, її характерні риси та основні етапи

У кінці 20-х років в економічній політиці Радянської держави був взятий курс на прискорене завершення індустріалізації, яка була зупинена першою світовою війною і революцією. Вибраний курс наштовхнувся на принципи ринкової економічної системи, що призвело до згортання непу. Необхідність прискореної індустріалізації породжувалася, з одного боку, складною міжнародною ситуацією: ізоляцією радянської держави і загрозою нової інтервенції, а з другого боку, очікуванням світової революції, в якій перша соціалістична держава повинна була зіграти авангардну роль і тому повинна була мати відповідні можливості. У зв'язку з цим поставала, по-перше, проблема пошуку джерел коштів для індустріалізації, а по-друге, їх централізованого використання саме на ці цілі.

Щоб одержати кошти за рахунок внутрішніх нагромаджень, треба було починати індустріалізацію з легкої промисловості, де оборотність коштів більш швидка, а потім накопичені кошти спрямовувалися у важку промисловість. Така модель, що використовувалася західними країнами, вимагала достатньо довгих термінів, що не відповідало завданням прискореного завершення індустріалізації. Не

приходилося розраховувати і на іноземні позики і інвестиції, бо Радянську державу більшість країн світу не визнавали.

У таких умовах єдиним джерелом коштів могло стати їх перерозподіл з сільського господарства як основної галузі економіки. З цією метою були знижені ціни на сільськогосподарську продукцію при тому, що ціни на промислову продукцію були значно вищими («ножиці цін»). Дешеве зерно йшло на експорт, виторг від якого спрямовувався на закупівлю обладнання для заводів, які будувалися у гірничодобувної, металургійній, машинобудівній галузях.

Селяни за зниженими цінами продавати хліб відмовлялися, внаслідок чого у 1927/1928 рр. виникла криза хлібозаготівлі. Влада використала це для того, щоб звернутися до адміністративно-командних методів управління економікою. Зібрані кошти централізовано направлялися на вирішення завдань індустріалізації. Основним методом централізованого господарювання стало загальнодержавне планування.

Перший п'ятирічний план (1928/29-1932/33) був складений у двох варіантах: відправному і оптимальному. Він був ретельно пророблений і достатньо обгрунтований. Завдання полягало в тому, щоб при виконанні влучити у «вилку» між двома варіантами. В промисловості було заплановано побудувати 1500 нових підприємств, більшість яких була побудована. Серед них Штерівська і Зуєвська електростанції, а також Дніпрогес – найбільша у Європі того часу електростанція. В Донбасі введено у дію 53 нових шахти. Споруджені гіганти металургії «Азовсталь», Запоріжсталь», «Криворіжсталь». У 1931 році запрацював Харківський тракторний завод, побудований від закладання першого каменя до випуску першого трактора за 15 місяців. Були реконструйовані машинобудівні заводи в Луганську, Харкові, Києві, побудовано Краматорський машинобудівний завод. Нові сучасні підприємства виникли і в легкій та харчовій промисловості.

Однак у ході виконання планові завдання були скореговані у бік різкого збільшення. Таке необгрунтоване збільшення призвело до того, що економіка надірвалася і не було виконано навіть мінімальних завдань. Так, в кінці п'ятирічки було заплановано виплавити чавуну за відправним варіантом 7 млн. т, а за оптимальним - 10 млн. т. Скорегований план ставив завдання виплавити 17 млн т. Реально було виплавлено 6,2 млн т. Подібна ж картина була і за іншими важливими показниками. Тим не менш, 1 січні 1933 року було проголошено, що перша п'ятирічка виконана за 4 роки і 3 місяці. Ті ж самі тенденції були характерними і для Другої п'ятирічки (1933-1937), і для передвоєнних років Третьої п'ятирічки (1938-червень 1941).

У плани було включено низку нереальних і необґрунтованих завдань, які не були виконані. Знижувалася ефективність. Ентузіазм перших років (ударництво, стаханівський рух) змінився апатією робітників, які не одержували віддачі від своєї праці. Погіршилося матеріальне становище населення. З другого кварталу 1928 року була введена карткова система розподілу продуктів. Провали економічної політики намагалися звалити на «ворогів народу» і шкідників. Було організовано кілька показових судових процесів («Промпартія» та ін.), почалися масові репресії, однією з цілей яких було одержати масу дешевої робочої сили для «великобудів».

Криза хлібозаготівлі створила суттєві труднощі на шляху індустріалізації. Ситуація погіршувалася тим, що масовий експорт зерна на світовий ринок співпав з «великою депресією» 1929-1933 рр., коли мало місце надвиробництво сільськогосподарської продукції. Доводилося продавати зерно за демпінговими цінами. Щоб одержати таке дешеве зерно треба було взяти його у селян, але вони за даровими цінами не бажали його продавати. Необхідно було позбавити селян почуття власника і забирати продукцію не у кожного селянина окремо, а у колективу. У зв'язку з цим був взятий курс на колективізацію селянства. Темпи зросту промислової продукції у першій п'ятирічці (%).

Роки п'ятирічки	1-й	2-й	3-й	4-й	5-й
Річні плани	21,4	32,0	45,0	36,0	16,5
Фактичне виконання	20,0	22,0	20,0	14,7	5,5

Процес «соціалістичних перетворень на селі» передбачався і раніше. Про це В. І. Ленін писав у статті «Про кооперацію» у 1923 році. Але його здійснення передбачало поступовість, добровільність, різноманітність форм. Ще у березні 1927 року у постанові ЦВК і РНК СРСР відзначалося, що найбільш масовою формою колективізації є найпростіші виробничі об'єднання (товариства сумісної обробки землі, машинні товариства), а Перший п'ятирічний план передбачав до кінця п'ятирічки (1933 р.) об'єднати у колективні господарства 18-20 % селянських господарств.

У квітні 1927 року Й. Сталін - Генеральний секретар ЦК ВКП(б) - відзначив, що індивідуальні селянські господарства у справі постачання промисловості продовольством та сировиною відіграють і відіграватимуть у найближчому майбутньому переважну роль. Але вже у січні 1928 року під час поїздки до Сибіру він ставить перед партійним активом питання про розгортання створення колгоспів і радгоспів не в перспективі, а негайно і критикує місцевих партійних робітників за небажання приймати репресивні міри. Головна причина такої позиції - кризи хлібозаготівель 1927 року.

У виступі на червневому Пленумі ЦК 1928 року Сталін різко виступив проти тих, хто пропонував «відновлювальні» ціни на сільськогосподарську продукцію, тобто ціни, які хоча б відшкодували витрати. Він визнавав, що селяни обкладаються даниною, але вона необхідна в інтересах індустріалізації. Виступи Сталіна у Сибіру і на червневому Пленумі ЦК були опубліковані тільки у 1949 році у зібранні творів. Тоді ж у відкритій печаті Сталін критикував «рецидиви продрозверстки», «незаконні обшуки», закриті базарів, виступає за «деяке підвищення ціни на хліб». Таким чином, у відкритій печаті проголошувалося те, що відкидалося у закритих виступах.

В резолюції XVI партійної конференції (квітень 1929 року) говорилося, що в найближчі роки основний приріст сільськогосподарської продукції даватимуть індивідуальні селянські господарства, що вони не вичерпали своїх можливостей, і що партія повинна сприяти подоланню їхньої технічної і культурної відсталості та розширенню їх посівних площ. Але у виступі на конференції аграрників-марксистів (грудень 1929 р.) Сталін заявив, що «дрібноселянське господарство не тільки не здійснює у своїй масі розширеного відтворення, але рідко має можливість здійснити просте. Чи можна двигати прискореними темпами нашу індустрію? Ні не можливо». Насправді у 1928 році продукція сільського господарства у порівнянні з 1922 роком збільшилася вдвічі (за наступні 12 років, до червня 1941 р. вона зростає всього на 10 %). У тому ж виступі було поставлено завдання «ліквідації куркульства як класу». Чітких критеріїв віднесення до куркульства не існувало. Після революції і громадянської війни різко збільшився прошарок середнього селянства, яке хазяйнувало на своїй землі. Заходи щодо розкуркулювання фактично були спрямовані проти них. Спочатку були різко підвищені податки, а потім перейшли до адміністративних заходів.

Куркульські господарства поділялися на три категорії:

- а) «контрреволюційний актив» - підлягав арешту і ув'язненню у табори;
- б) найбільш багата частина сільського населення («підкуркульники») - підлягали виселенню з сім'ями у віддалені райони;
- в) просто заможні селяни - підлягали переселенню за межі колективних господарств у межах району.

Кількість тих, що підлягали розкуркулюванню орієнтовно мала досягати 5 % селянських господарств. Фактично вона досягала 15-20 %. Цікава картина склалася щодо темпів колективізації. 1927 р. - 0,8 % колективних господарств; 1929 р. - 6,9 %; 1930 р.: січень - 21,5 %, березень - 55 %, серпень - 22,6 %; 1931 р. - 52,7 %; 1932 р. - 61,5 %; 1937 р. - 93 %. Як пояснити різке падіння темпів у середині 1930 р.? Колективізація викликала різке незадоволення селянства. Тактичним маневром стали опубліковані у

газеті «Правда» у березні-квітні 1930 року статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» та «Відповідь товаришам колгоспникам». Відзначивши успіхи колективізації, Сталін визнавав «перегини», зваливши всю провину на місцевих робітників. Після цього, з березня по серпень відсоток колективних господарств впав більш ніж вдвічі: з колгоспів вийшло кілька мільйонів дворів. Відтік був би ще більшим, якщо б при вступі у колгосп багато хто з селян не порізав худобу, і якщо б при виході повертали ту землю, якою вони володіли до колективізації.

Прийшлося повертати «на круги своя». Вже у вересні 1930 р. у обкоми і крайкоми партії було направлено листа ЦК «Про темпи подальшої колективізації і про заходи щодо укріплення колгоспів», де ставилося завдання завершити колективізацію у 1932-1933 роках. При цьому єдиною формою колективних господарств ставала сільськогосподарська артіль (колгосп). У 1932 році їх частка становила 96 % колективних господарств.

Наслідки колективізації були разючими. З 1928 по 1934 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 45 %, свиней - вдвічі, коней - вдвічі. На відновлення поголів'я 1928 року знадобилося: по великій рогатій худобі - 31 рік (у 1959 р.), по свиням - 26 років (у 1953 р.), по вівцям - 29 років (у 1957 р.). Навіть у роки війни скорочення поголів'я було меншим. В цілому рівень сільськогосподарського виробництва впав на чверть. У 1933 році в ряді районів, що виробляли зернові - Україна, Північний Кавказ, Кубань, Південний Урал - почався голод, який призвів до численних жертв. Щоб запобігти масовій втечі у міста, у 1932 році була введена паспортна система, причому сільські мешканці паспортів не одержали. На під'їзних шляхах до міст виставлялися загороджувальні загани. Практично весь врожай, що вилучався, більшою частиною йшов на експорт

Як результат реалізованої економічної політики, склалася адміністративно-командна система управління господарством, яка була закріплена постановою від 5 грудня 1929 року. Було ліквідовано госпрозрахункові трести і замінено державними підприємствами. Главки і раднаргоспи ліквідовані і замість них були створені наркомати, якими забезпечувалася жорстка управлінська вертикаль. Госпрозрахунок перестав розповсюджуватися на окремі підприємства, а також на відносини з збутовими організаціями. Збут і постачання були зосереджені у руках розподільної структури - «Держнаб». Припинили бути госпрозрахунковими відносини між керівництвом підприємства і колективом. До 1928 року фонд заробітної плати не планувався, а встановлювався у вигляді договору між дирекцією і колективом. Тепер централізовано планувалися фонд заробітної плати і штат робітників. Весь прибуток підприємств

вилучався у бюджет, відкіля виділялися капітальні вкладення, обігові кошти, кошти на потреби підприємства. Були жорстко зафіксовані ціни, які формувалися за витратним принципом: собівартість плюс норма рентабельності, яка встановлювалася плануючими органами. Така система була малоефективною і могла підтримуватися лише посиленням позаекономічного примусу і репресій.

Як результат реалізованої економічної політики, склалася адміністративно-командна система управління господарством, яка була закріплена постановою від 5 грудня 1929 року. Було ліквідовано госпрозрахункові трести і замінено державними підприємствами. Главки і раднаргоспи ліквідовані і замість них були створені наркомати, якими забезпечувалася жорстка управлінська вертикаль. Госпрозрахунок перестав розповсюджуватися на окремі підприємства, а також на відносини з збутовими організаціями. Збут і постачання були зосереджені у руках розподільної структури - «Держснаб». Припинили бути госпрозрахунковими відносини між керівництвом підприємства і колективом. До 1928 року фонд заробітної плати не планувався, а встановлювався у вигляді договору між дирекцією і колективом. Тепер централізовано планувалися фонд заробітної плати і штат робітників. Весь прибуток підприємств вилучався у бюджет, відкіля виділялися капітальні вкладення, обігові кошти, кошти на потреби підприємства. Були жорстко зафіксовані ціни, які формувалися за витратним принципом: собівартість плюс норма рентабельності, яка встановлювалася плануючими органами. Така система була малоефективною і могла підтримуватися лише посиленням позаекономічного примусу і репресій.

Разом з цим становлення такої системи потребувало також її ідеологічного обґрунтування і виправдання. У зв'язку з цим починає формуватися система поглядів, що одержала назву «політична економія соціалізму». Спочатку, у запалі боротьби з буржуазною ідеологією, яка велася за принципом протиставлення всього соціалістичного всьому капіталістичному, набула поширення так звана «обмежувальна версія» визначення предмету політичної економії. Вважалося, що об'єктом вивчення даної науки можуть бути тільки стихійно виникаючі відносини, де глибинна сутність і форми її прояву не збігаються. Соціалістичні ж виробничі відносини, будучи свідомими колективними діями, є ясними і прозорими, а тому не вимагають глибокого наукового аналізу, покликаного знайти закономірності за зовнішніми проявами, що їх псують. Тому заміна стихійної товарно-капіталістичної економіки планомірно організованим виробництвом буде означати «кінець політичної економії». Її замінять описові і нормативні дисципліни, задача яких - роз'яснити і прокоментувати рішення

урядових та господарських органів. Подібні ідеї розвивалися, зокрема, у роботі одного з відомих теоретиків партії більшовиків Миколи Івановича Бухаріна (1888-1938)

«Економіка перехідного періоду» (1920), де стверджувалося, що економічна теорія - це наука про неорганізоване товарне господарство. Така точка зору залишалася загальноприйнятою до початку 30-х рр., коли із закінченням перехідного періоду сформована адміністративно-командна система стала відчувати гострішу потребу в теоретичному виправданні свого існування. Цю задачу повинна була виконати наука, покликана розкривати закономірності будівництва і функціонування нового суспільного ладу. Право на існування такої науки було визнане, вона отримала назву «політична економія соціалізму» і стала самостійним розділом вузівського курсу політекономії.

Однак у трактуванні предмету цієї науки ще відчувався вплив «обмежувальної версії»: економічним законам соціалізму, на протигагу капіталістичним закономірностям, було відмовлено в об'єктивності, що ототожнювалася зі стихійністю. Вважалося, що закони соціалістичної економіки є продуктом свідомої діяльності суспільства, вони створюються і змінюються соціалістичною державою. Тим часом необхідність ідеологічного виправдання методів «соціалістичного будівництва» і сформованої на основі цього будівництва економічної системи робила зручнішою версію про об'єктивну обумовленість всього, що відбувається. У зв'язку з цим серцевиною методологічної бази теорії соціалізму стає ідея закономірності, що розуміється як підпорядкованість дії сукупності ієрархічно взаємозалежних законів, які регулюють різні сфери суспільного, у тому числі економічного життя. Така точка зору поступово викреслювалася у ході економічних дискусій, організованих у зв'язку з підготовкою підручника «Політична економія».

За підсумками дискусії 1951 року були висловлені зауваження Першим секретарем ЦК ВКП(б) Йосипом Віссаріоновичем Сталіним (1879-1953), які потім були видані окремою брошурою під назвою «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952 р.). Висловлені в ній положення стали офіційно визнаним трактуванням економічної теорії соціалізму, закріплені у надрукованому в 1954 році підручнику політичної економії. Предметом політичної економії соціалізму визнавалася система виробничих відносин першої фази комуністичного способу виробництва, підпорядкована дії сукупності економічних законів. Останні поділялися на загальні для всіх формацій та специфічні, які діють в межах певної суспільно - економічної формації.

Економічні закони соціалізму мають об'єктивний характер, але специфіка їх дії в тому, що люди можуть свідомо підпорядковувати свою діяльність їх вимогам. Крім того,

деякі загальні закони за соціалізму обмежують сферу свого впливу (наприклад, закони товарного виробництва). Виділялося поняття «основного економічного закону» формації, який визначав мету виробництва і засоби її досягнення. При соціалізмі таким вважалося «забезпечення задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безупинного зростання й удосконалювання соціалістичного виробництва на базі вищої техніки».

Особлива роль приділялася відносинам власності на засоби виробництва, які розглядалися як економічна основа соціалізму, що визначає природу всієї системи виробничих відносин. Соціалістична власність існувала в двох формах: загальнонародній (державній) і кооперативно-колгоспній, котрі в перспективі повинні були злитися в одну комуністичну форму власності.

Не обійшли увагою і розподільчі відносини, яким був присвячений особливий закон - закон розподілу за працею. Він ґрунтувався на марксистському твердженні про необхідність на першій фазі комуністичної формації зіставити ступінь праці і ступінь споживання. Така необхідність диктувалася, по-перше, недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил, які не дозволяли здійснити розподіл за потребами; по-друге, соціальною неоднорідністю праці, тобто тим, що суспільство не однаковою мірою має потребу в праці кваліфікованій і некваліфікованій, розумовій і фізичній та змушено оцінювати ступінь своєї потреби, по-різному винагороджуючи різні види праці. Основною формою винагороди є заробітна плата, яка, хоча і виплачується в грошовій формі, не виступає еквівалентом вартості робочої сили, а становить ту частину фонду особистого споживання, яку суспільство має можливість і вважає за необхідне надати працівнику з урахуванням його внеску в сукупні трудові витрати. Інша частина - це суспільні фонди споживання.

Найважливішою специфічною особливістю соціалістичної системи господарства вважається планомірний характер її функціонування. Такий тип організації виробництва і розподілу ґрунтувався на факті передачі засобів виробництва у власність всього суспільства. Володіючи і розпоряджаючись всіма наявними ресурсами, суспільство отримувало можливість свідомо регулювати свої економічні дії, що і реалізувалося у практиці складання загальнодержавних планів. Директивний характер цих планів давав підставу оголошувати їх основним засобом перетворення суспільних відносин згідно з поставленими цілями. Такий телеологічний підхід (від грецьк. - ціль) до планування був досить розповсюдженим серед радянських економістів 20-30-х рр. Його взяли за основу складання перших п'ятирічних планів, що призвело до волюнтаристичного і необґрунтованого завищення планових завдань, виникнення

серйозних диспропорцій між найважливішими народногосподарськими агрегатами - споживанням, нагромадженням, експортом - і в остаточному підсумку робило ці плани нездійсненними.

Сталін, який у 30-х рр. був ініціатором форсованого виконання планів, перекачування коштів з одних народногосподарських галузей в інші, незважаючи на порушення рівноваги й оптимальності, у «Економічних проблемах...» вирішив взяти в союзники об'єктивну закономірність. Існує, - пише він, - об'єктивний економічний закон планомірного пропорційного розвитку народного господарства, що виникає як протиположність закону конкуренції та анархії виробництва за капіталізму. Його не слід плутати з практикою планування як суб'єктивною діяльністю із складання планів.

Таке трактування давало можливість, з одного боку, виправдовувати існування централізовано-керованої економіки, посилячись на об'єктивну необхідність такого господарювання за соціалізму, з іншого боку - списувати всі промахи і невдачі на невміння застосовувати закон із повним знанням справи і діяти відповідно його вимогам.

Закон планомірного пропорційного розвитку був включений до складу обов'язкових закономірностей, які характеризують соціалістичну економіку, і став предметом подальших теоретичних обговорень. В ході обговорень велися суто схоластичні суперечки про співвідношення планомірності та пропорційності, про планомірність як «елементарну клітинку» соціалістичного господарського організму і т. п. З іншого боку, обговорювалися питання техніки планування та її вдосконалення: вибір оптимальних показників, поєднання поточних і перспективних планів, розробка цільових програм розвитку окремих напрямків.

Було зроблено спробу розробки системи оптимального функціонування економіки («оптимальний план») з використанням деяких постулатів, запозичених з маржиналістської концепції: максимізація корисності, обмеженість ресурсів. У 1975 році лауреатом Нобелівської премії за роботи в цьому напрямку став Леонід Віталійович Канторович (1912-1976) - єдиний з радянських вчених-економістів.

Однією з найбільш гострих проблем політичної економії соціалізму, яка формувалася, стало питання про місце і роль товарно-грошових відносин в економічній системі соціалістичного суспільства. У класичній марксистській традиції соціалістичний лад вважався несумісним з товарним виробництвом. Найбільше чітко ця думка була висловлена Енгельсом у «Анти-Дюрінгу». «Оскільки суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво, а разом з ним і панування продуктів над виробниками». Щоправда, і Маркс, і Ленін припускали можливість використання товарно-грошової форми економічного зв'язку в перехідній

період для забезпечення цілісності багатокладної економіки. Однак в умовах перемоги соціалізму передбачався перехід спочатку на прямий продуктообмін, а потім і повна відмова від товарних форм зв'язку. Економічна політика, яка проводилася в роки «воєнного комунізму», формувалася певною мірою під впливом подібних уявлень.

Тезу про відмирання товарних відносин і ліквідацію грошей було включено у Програму партії, прийняту на VIII з'їзді РКП(б). Зусилля економістів були спрямовані на вирішення питань організації безгрошового господарства і пошуки нової форми організації господарського обліку, який би виключав вартісну оцінку. Спеціальна комісія на чолі зі старим членом партії більшовиків, згодом академіком Струмиліним С.Г. (1877-1974) розробляла методика обліку в одиницях трудових витрат (тредах).

Практика, однак, показала, що налагодити більш-менш нормальний господарський процес без використання товарної форми зв'язку неможливо. Визнанням цього факту став перехід до НЕПу. Використання товарно-грошових форм економічного зв'язку - відновлення торгівлі, перехід промислових підприємств на комерційний розрахунок, вдало проведена грошова реформа - дозволили досить швидко подолати катастрофічні наслідки війн та революцій і вийти за основними економічними показниками на рівень довоєнного 1913 року. Це свідчило про великі потенційні можливості подібної форми господарювання.

Однак у теорії, як і раніше, заперечувалася необхідність товарно-грошових відносин за соціалізму, а НЕП розглядався як обхідний маневр у період будівництва соціалізму в дрібноселянській країні в умовах розрухи і відсталості. Такі ідеї отримали нове життя, коли з кінця 20-х рр. розпочалася форсована індустріалізація, масова колективізація у сільському господарстві, згорання НЕПу. Однак цілком відмовитися від використання товарно-грошових форм вже не вдалося, хоча і використовувалися заходи для їх істотного обмеження.

У сфері теорії така ситуація призвела до зсуву акцентів у дослідженні проблеми: від тверджень про чужорідність товарного виробництва природі соціалізму переходили до з'ясування причин його збереження. Однією з перших версій стала так звана «обліково-розподільча» концепція, згідно з якою різноякісність праці і необхідність визначити міру кожного в розподілі відповідно до його трудового внеску породжує необхідність зводити різні види праці до одного показника, яким може бути тільки вартість, що відбиває суспільно необхідні витрати праці. Звертається до цієї проблеми і Й. Сталін у «Економічних проблемах соціалізму в СРСР». Він пише, що товарне виробництво і закон вартості зберігаються на деякий період і за соціалізму,

обслуговуючи потреби цього суспільства. Причини такого становища вбачаються в недостатньому рівні розвитку продуктивних сил, що не дозволяє однаковою мірою усупільнити всі засоби виробництва. У промисловості вони знаходяться у власності держави, яка виступає представником усього суспільства. У сільському господарстві основна форма власності - кооперативна. Тому взаємини між двома секторами не можуть будуватися інакше як на основі відшкодування витрат, тобто за принципом товарного обміну.

Сталін, звичайно, знає, що кооперативною власність колгоспів можна назвати суто номінально. Основні засоби виробництва - земля, машинно-тракторний парк - офіційно належать державі. Що ж стосується продукції, то і нею колгоспи по суті не могли розпоряджатися, оскільки основну її частину змушені були здавати державі за так званими заготівельними цінами, які жодного відношення до відшкодування витрат не мали. Однак він робить вигляд, що колгоспи дійсно є кооперативними організаціями і розпоряджаються своєю продукцією як власністю. Вони, пише Сталін, «...не хочуть відчувувати свої продукти інакше, як у вигляді товарів, в обмін на які вони хочуть отримати потрібні їм товари» (Цікаво, хто їх запитував, чого вони хочуть і чого не хочуть?!). Звідси впливав висновок про необхідність товарного обміну і супутнього йому грошового господарства доти, поки не виникне єдина загальнонародна форма власності.

Але товарне виробництво за соціалізму - це особливий тип товарного виробництва. Ця особливість полягає в тому, що сфера його дії обмежена предметами особистого споживання, оскільки під час їх обміну відбувається зміна власника. Засоби виробництва, а також робоча сила не є товарами, а облік собівартості продукції, калькуляція доходів і витрат підприємств, визначення їхньої рентабельності - «це всього лише формальна сторона справи». Таке трактування було пануючим аж до кінця 50-х рр., коли в ході відновлених дискусій, незважаючи на відсутність єдиної точки зору щодо причин існування товарного виробництва за соціалізму, сфера його дії була поширена і на засоби виробництва, а специфіка його вбачалася не стільки в обмеженості сфери поширення товарних відносин, скільки в зміні їх соціального змісту.

Надалі дискусії перемістилися в площину вирішення проблеми співвідношення плановірності та товарності. Підґрунтям суперечок була загострена проблема пошуку шляхів підвищення ефективності виробництва, яка виходила на перший план внаслідок вичерпання джерел екстенсивного зростання. «Товарники» вбачали вихід у більш

активному залученні до управління економікою ринкових важелів з метою стимулювати віддачу від залучених факторів виробництва.

«Антитоварники» інтуїтивно відчували в цьому небезпеку для командно-адміністративної системи і завзято доводили несумісність соціалізму та товарного виробництва, у кращому випадку відводячи останньому роль підлеглого елемента, який поступово витісняється планомірністю.

Теоретичні суперечки товарників і антитоварників мали високоабстрактний і відсторонений характер і багато в чому нагадували описані Джонатаном Свіфтом у «Подорожах Гуллівера» баталії «гостроконечників» і «тупоко- нечників», які безкомпромисно з'ясували питання про те, з якого кінця, гострого чи тупого, розбивати варене яйце. Але за цими абстракціями стояла реальна проблема: система «державного соціалізму» підходила до межі своїх виробничих можливостей і вимагала або заміни, або серйозного реформування.

3. Криза радянської тоталітарної системи і спроби її реформування – вплив на Україну

У другій половині 40-х років головним завданням економічного розвитку економіки України, як і всієї країни, було відновлення зруйнованого війною господарства. На це були спрямовані завдання Четвертого п'ятирічного плану (1945-1950). Хоча завдяки концентрації ресурсів на окремих напрямках розвитку (важка промисловість, ВПК) на початку 50-х років вдалося вивести промисловість на рівень 1940 року і навіть перевищити його, в цілому економіка України у складі народногосподарського комплексу СРСР, стикнулася з такими суттєвими проблемами, що її стан можна характеризувати як передкризовий. Головною проблемою були серйозні диспропорції у відтворюваному процесі. Наголос на розвитку важкої промисловості, у певній мірі виправданий у період відновлення, став незворотнім. Частка продукції групи А в загальному обсязі промислового виробництва наблизилася до 75 %. Ці галузі вимагали все нових капіталовкладень, в той час як галузі легкої, харчової промисловості, виробництво товарів народного споживання різко відставали. Норма накопичення у національному доході, яку офіційна статистика визначала у 25 %, реально досягала 40 %.

Але найбільш разючою диспропорцією було відставання сільського господарства. Ще не оправившись повністю від наслідків колективізації, зазнавши колосальні збитки у роки війни, ця галузь традиційно стала донором для форсованого розвитку промисловості. Заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися на рівні 1928 року, тоді як ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. Сільське господарство залишалось технічно відсталим. Нестача техніки

змушувала концентрувати її у машинотракторних станціях (МТС), які обслуговували колгоспи і радгоспи відповідно до своїх можливостей. Більш-менш механізованими були лише оранка (90 %) і сівба (70 %). Збирання врожаю було механізовано на 34 %, інші роботи проводилися практично вручну.

Електрифіковано було лише 18 % колгоспів. При цьому плани хлібозаготівлі постійно підвищували, не залишаючи селянам ні фуражного зерна, ні насінникового фонду. Система оплати праці колгоспників діяла в умовно-рахівних одиницях - трудовнях, на які нараховувалася продукція за певними нормами у натуральній формі. Норми були вкрай низькими (наприклад, 400 г хліба на трудовень), але і їх часто недодержувалися. Колгоспники виживали лише завдяки продукції з особистих підсобних господарств, але і з них вони повинні були сплачувати натуральні і грошові податки. Якщо врахувати, що колгоспники не мали паспортів, і відповідно, не могли вільно залишати свої міста проживання, то вся ця система дуже нагадувала кріпацтво.

З вересня 1953 року почалися зміни в аграрній політиці у бік підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників. Були підвищені закупівельні ціни, знижені обов'язкові поставки, а податки з присадибних ділянок відмінені. Частина продукції колгоспи могли не здавати, а продавати державі через спеціальні заготівельні організації. У 1958 році було ліквідовано МТС, а техніка продана колгоспам і радгоспам. Почали вводити помісячне грошове авансування колгоспників.

Ці міри дали певні результати і з середини 50-х р. почалося повільне зростання виробництва. Воно, однак, виявилось недовгим. Не всі намічені заходи на практиці виконувалися, не вистачало коштів (капіталовкладення у сільське господарство складали 16 % всіх інвестицій), а ті, що були - використовувалися неефективно. У 1963 році криза проявилася у нестачі продовольства, у містах виникли перебої з хлібом і вперше довелося купувати зерно за кордоном.

У пошуках виходу з ситуації, що склалася, використовувалися адміністративні перетворення. Надмірну централізацію управління економікою вирішили послабити шляхом ліквідації деяких галузевих міністерств і створення територіальних органів управління - раднаргоспів. Звичний п'ятирічний період народногосподарського планування замінили семирічним (1959-1965). Але усі ці реорганізації лише посилили безлад і диспропорціональність, вступивши у протиріччя з основним принципом адміністративно-командної системи - жорсткою централізацією за вертикаллю. Все це призвело до зниження темпів економічного зростання, падіння ефективності виробництва, зокрема, фондівіддачі, а також ефективності капіталовкладень. Сталося

очевидним, що без суттєвого реформування господарського механізму рух до кризи не зупинити.

Усвідомлення необхідності радикальних перетворень змусило звернутися до використання елементів ринково механізму для підвищення ефективності господарської діяльності. Згадали про успішне їх використання у роки НЕПу. Ідея використання ринкових регуляторів поступово почала пробивати собі шлях. Однак пробитися реформаторським ідеям було не просто. Це ставало можливим лише при підтримці, або прихильності певних кіл у вищих структурах політичної влади. У командних системах керуючий центр, як правило, не являє собою монолітної єдності. Крім банальної боротьби за владу між різними угрупованнями, там час від часу з'являються люди, які розуміють необхідність змін і коректувань в ім'я спасіння самої системи. Ці елементи в органах вищої політичної влади у боротьбі з більш консервативною її частиною підтримують реформаторські ідеї.

Пробним каменем стала стаття харківського економіста, професора Лібермана Є.Г. (1897-1981) «План, прибуток, премія», опублікована в газеті «Правда» від 9 вересня 1962 року. Автор пропонував зробити деякі, хоча і не дуже рішучі кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Для цього необхідно звільнити їх від дріб'язкової опіки центральних планових органів, які повинні встановлювати завдання тільки з обсягу і номенклатури продукції та термінів постачань. Всі інші планові показники підприємства повинні були розробляти самі, встановлюючи між собою прямі зв'язки на основі договірних угод.

Щоб зацікавити підприємства у виконанні високих планових завдань, підвищенні якості продукції, пропонувалося зробити найважливішим оцінним показником прибуток. «Необхідно, - писав Є. Ліберман, - встановити для галузей довгострокові норми рентабельності, що визначаються як відношення прибутку до виробничих фондів, і у випадку виконання підприємством цих нормативів заохочувати його, залишаючи йому частину прибутку для стимулювання колективу в цілому та окремих його працівників. Необхідно також впорядкувати систему ціноутворення, зробити її більш гнучкою, щоб більш ефективні вироби були рентабельними, а отже, вигідними для виробників».

Пропоновані новації були дуже незвичні для того часу і викликали неоднозначну реакцію. Прихильники традиційних методів управління побачили в них зазіхання на основні принципи і сповзання до капіталістичних форм господарювання. Але директори й економісти великих підприємств в цілому підтримували висунуті в статті пропозиції. У ході розгорнутої дискусії вони були

конкретизовані, розширені й лягли в основу практичних рішень щодо проведення економічної реформи господарського механізму.

По традиції почали з сільського господарства. У березні 1965 року було прийнято ряд рішень про зміни у сфері аграрної політики. Колгоспам і радгоспам встановлювався постійний план закупівель сільськогосподарської продукції на шість років. За продукцію, що здавали понад план, встановлювалася 50 %-я надбавка до ціни. Закупівельні ціни були підвищені. Передбачався перехід до гарантованої грошової оплати праці колгоспників згідно кінцевих результатів господарювання.

Однак суттєвих зрушень у стані сільського господарства не відбулося. Воно залишалося найбільш економічно відсталою ланкою господарчого організму. На вересневого (1965 р.) Пленумі ЦК КППС було визначено основні напрями господарчої реформи в промисловості. Головна ідея полягала у створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, хай на обмеженому, але ринку, як самостійним господарчим одиницям, що співставляють витрати і результати з метою одержання прибутку. Для цього:

а) різко зменшувалася кількість директивних планових показників (їх залишалося всього 10). Всі інші переводилися у розряд розрахункових, які розроблялися самими підприємствами;

б) змінювалася якість оцінювальних показників. Замість показника валової продукції вводився показник реалізованої продукції, що за задумом мало стимулювати випуск конкурентоздатної, потрібної споживачу продукції;

в) центральною категорією господарчої діяльності підприємства ставав прибуток. Він вже не перераховувався у бюджет, а ділився між підприємством і державою. Відрахування від прибутку у бюджет здійснювалося насамперед у вигляді сплати за фонди, чим передбачалося стимулювати більш ефективне використання обладнання і позбавлення від надлишкових запасів. Крім того у бюджет поступали рентні платежі і відсотки за кредит.

Частина прибутку, що залишалася підприємству, призначалася на створення, згідно встановлених нормативів, фондів матеріального стимулювання як підприємства в цілому, так і його персоналу, і фонду розвитку виробництва, за рахунок якого підприємство мало можливість здійснювати капітальні вкладення. Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Однак практична реалізація цих заходів стикнулася з суттєвими труднощами. Насамперед не вдалося реалізувати задумане розширення прав підприємств і

перетворення їх у відповідальних товаровиробників. Розрахунок на стимулюючий вплив нового планового показника - об'єму реалізованої продукції - не виправдався. В умовах планового розподілу майже всієї продукції, що випускалася, підприємства не мали проблем з пошуком покупців. Їх головною метою ставало збільшення сукупної вартості продукції. Це досягалося або включенням у ціну якомога більших витрат, або за рахунок асортиментних зрушень у бік більш дорогих товарів. Не став активним стимулятором і прибуток. Підприємства не були сильно зацікавлені в його максимізації, оскільки їм призначалася дуже незначна і строго фіксована його частка. Основна частина прибутку вилучалася у бюджет, зокрема у вигляді так званого свобідного залишку (того, що залишалось від прибутку після створення фондів підприємства).

Заплановані заходи вступали у протиріччя з логікою розвитку командної системи. Якщо б ці міри були реалізовані, тобто підприємства одержали б можливість вільно розпоряджатися своїми прибутками, це різко підвищило б попит як на споживчому ринку, так і на ринку факторів виробництва. Задовольнити цей попит у дефіцитній, по суті, економіці не було можливості. В такій ситуації потрібно було або відпускати ціни, або перерозподіляти прибуток через централізований бюджет. Логіка командної системи неминуче штовхала на другий варіант.

Заблокувавши економічні методи регулювання, мимоволі зверталися знов до адміністративних. Були відроджені галузеві міністерства, які не були госпрозрахунковими одиницями, але почали звично ділити і розподіляти ресурси, регламентуючи кожен крок підприємства. Знов зростає кількість планових показників, що визначалися директивно, і вже на початку 70-х років їх стало більш, ніж до реформи. Це не могло не позначитись на узагальнюючих результатах господарчого розвитку. Якщо спочатку було досягнуто деяке пожвавлення у темпах економічного зростання, то скоро вони почали згасати і в цілому за 1965-1970 роки виявилися нижче, ніж за попередні п'ятирічки. Офіційна статистика стверджувала, що результатом прийнятих мір стало значне зростання темпів розвитку у 8-й п'ятирічці.

З кінця 70-х років почалося згортання реформ і серія експериментів у пошуках більш зручних форм регулювання економіки. Однак, всі спроби пристосувати ринкові регулятори до потреб командної системи не дали відчутних результатів. Система або відторгала їх, або змінювала до невпізнання, пристосовуючи до своїх потреб.

На початку 80-х років ситуація в економіці і соціальній сфері погіршувалася. Падали темпи промислового і сільськогосподарського виробництва. За десятиріччя 1970-1980 рр. в півтора рази скоротився приріст суспільної продуктивності праці, у двічі - фондівіддача. По оцінкам деяких вітчизняних і закордонних економістів з початку 80-х

років зростання радянської економіки взагалі припинилося. Поглиблювалися диспропорції між групами А і Б у промисловості, між промисловістю і сільським господарством. Все менш ефективними ставали зовнішньоекономічні зв'язки. В експорті України частка машин і обладнання становила 22 %, а частка сировини і напівфабрикатів - 72 %. Все більш відчувався дефіцит матеріальних, фінансових, трудових ресурсів, товарів народного споживання, зокрема продовольчих. Стало очевидним, що існуючі методи керівництва економікою, витратний, консервативний господарчий механізм, себе вичерпали. Прийшов час не «вдосконалювати» його, а кардинально перебудувати.

Економічна думка цього періоду залишалася в цілому у рамках традиційної парадигми «політичної економії соціалізму», але окремі українські економісти висловлювали ідеї необхідності використання товарних відносин як найважливішої форми економічного зв'язку. Ці ідеї часто набували форму зовнішньо-схоластичних дискусій про природу соціалістичної власності, про причини збереження при соціалізмі товарного виробництва, про вартість робочої сили. Але з них витікали важливі висновки про неможливість ефективного господарювання без звертання до ринкових механізмів регулювання і про існування об'єктивних засад такого характеру розвитку економіки. Прикладом такого наукового новаторства була праця В. Корнієнко «Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення».

Зусиллями окремих економістів-новаторів підтримувалося творча основа розвитку економічної думки, хоча в цілому там панували традиціоналізм і застій. Необхідність більш радикального перегляду офіційної точки зору, що затвердилася в економічній науці, була усвідомлена у другій половині 80-х років, коли командна система в черговий раз стикнулася з проявами кризи ресурсообмеженої економіки. Українські економісти знов опинилися в авангарді цього процесу оновлення. У 1987 році в журналі «Економічні науки» зі статтю «Про подолання догматизму у розробці і викладанні політичної економії» виступив В. Черняк. В ній було показано, що діюча система уявлень про функціонування економіки, перетворилася у набір догм і незаперечних канонів, які вже не відповідали реальним процесам, які протікали у господарчому житті. Тим самим було поставлено питання про необхідність по новому переосмислити хід соціально-економічного розвитку, визначити місце і перспективи того типу суспільного устрою, який звався «розвинутим соціалізмом». Стаття поклала початок довгій і багато в чому плідній дискусії, у ході якої були усвідомлені деякі нові підходи до проблем економічної теорії, а також необхідність

корінного реформування адміністративно-командної системи і просування шляхом ринкових перетворень.

Таким чином, зусиллями ряду економістів були підготовлені підстави для переходу до якісно нової концепції розвитку економіки, що відбивала її рух у напрямку, за яким відбувається загальносвітовий цивілізаційний процес.

Питання і завдання студентам:

1. Які були погляди В. І. Леніна на соціалізм і його економічну систему?
2. В чому полягав зміст політики «воєнного комунізму» в Україні? Які його наслідки?
3. В чому полягає суть та значення запровадження нової економічної політики?
4. З проведення яких заходів розпочалося здійснення нової економічної політики?
5. Як проводилася грошова реформа 1922–1924 років?
6. Назвіть особливості процесу індустріалізації в Україні.
7. Як проводилася колективізація селянства і які були її наслідки?
8. Визначте характерні риси командно-адміністративної системи.
9. Що за проблеми в економіці України 50–60 років ХХ ст. свідчать про її передкризовий стан?
10. Які зміни у господарському механізмі передбачалися реформою 1965 року?
11. В чому полягають причини невдачі у реалізації запланованих реформою 1965 року заходів?
12. Опишіть стан економічних перетворень в період «хрущовської відлиги» та особливості їх теоретичного обґрунтування.
13. Як трактувалися в політичній економії соціалізму проблеми планомірної організації виробництва та ролі товарно-грошових відносин?
14. На основі яких теоретичних позицій здійснювалися спроби реформування соціалістичної економічної системи?
15. Як відбувалось теоретичне осмислення засад соціалістичної моделі господарювання у працях українських вчених-економістів.
16. Розкрити характерні риси адміністративно-командної системи управління економікою.

Тема № 10. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.).

Навчальні питання:

1. Стан економічної системи України на час здобуття незалежності.
2. Початок економічних реформ в Україні (1991-1994 рр.).
3. Особливості радикальних економічних перетворення у другій половині 1990-х рр.
4. Думка українських науковців щодо проблем подальшого формування ринкової економічної системи.

Опорні поняття

перебудова української економіки; структурна перебудова; формування ринкових інститутів; радикальне реформування; гіперінфляція; лібералізація цін; стагнація; державно-регульована ринкова економіка; соціально-спрямована ринкова економіка; інституційне середовище; ринкова трансформація економіки; аграрна реформа; економічне зростання; інноваційний розвиток; зовнішня торгівля; рівень життя населення; внутрішній борг; зовнішній борг; Помаранчева революція; Світова фінансово-економічна

криза; Революція гідності; Європейська інтеграція; Угода про асоціацію з ЄС; експортно-імпортні відносини.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.

2. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 504с.

3. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч. посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності.

Наприкінці 80-х років економіка України уявляла собою частину народногосподарського комплексу СРСР. Командно-адміністративна система передбачала повну підпорядкованість економіки України економічній стратегії центру. Основою радянської економіки в той час були паливно-енергетичний та військово-промисловий комплекси. Але вже з 70-х років в економіці проявлялися кризові явища: уповільнення науково-технічного прогресу, зношення устаткування у головних галузях промисловості, відставання інфраструктурних галузей від виробництва, подорожчання видобутку сировини для промисловості.

До того ж амбіційна зовнішня політика керівництва країни потребувала нарощування військового потенціалу, який створювався військово-промисловим комплексом (ВПК). Матеріальні та фінансові ресурси для розвитку ВПК використовувались за рахунок інших галузей народного господарства та низької заробітної плати трудівників. Частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. Все це забезпечувала жорстка планова система розподілу ресурсів. Економіка розвивалась суто екстенсивними методами. Незбалансованість структури економіки та розвиток, переважно, виготовлення засобів виробництва, призводили до зменшення виробництва товарів споживання та товарного дефіциту. Держава не могла зупинити падіння темпів промислового та сільськогосподарського виробництва, забезпечити виконання планів випуску продукції, позбавитися збиткових підприємств, частка яких становила 40 % від загальної кількості.

З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі економічні показники, як приріст обсягу виробництва промисловості - з 50 до 14 %, продуктивність суспільної праці - з 32 до 13 %, національний дохід впав у своєму прирості з 45 до 16 %. В Україні традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки - видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів -

швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними. Частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинених країнах цей показник досягав 50-60 % і більше.

Отже, криза, яка охопила економіку СРСР і, відповідно, економіку України, була результатом функціонування адміністративно-командної системи. Ця економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленість людей у наслідках своєї праці, не сприяла зростанню виробництва та доходів, суттєво обмежувала особисте споживання. Керівництво прагнуло реформувати економіку, поєднуючи ринкові важелі з централізованим плануванням, але це виявилось неможливим. Спад виробництва

тривав у всіх галузях господарства. Національний дохід у 1990 році скоротився на 4 %, а в 1991 - ще на 13 %. Дефіцитними стали не тільки промислові, а й продовольчі товари. Значне підвищення роздрібних цін та знецінення заощаджень на банківських вкладах різко погіршили життєвий рівень населення. Посилення кризових явищ в економіці призвело до тотального дефіциту товарів, зростання соціальної напруги у суспільстві, незадоволеності народу економічним становищем та недовіри до керівництва країни.

Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 року «Декларації про державний суверенітет України». А 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України, що відкрило новий етап в історії нашої держави.

2. Початок економічних реформ в Україні (1991-1994 рр.).

Для початку реформування Верховною Радою України були затверджені «Основи національної економічної політики». Почала створюватися законодавча база ринкової економіки: були прийняті закони «Про власність», «Про підприємництво», «Про банки та банківську діяльність», «Про приватизацію майна державних підприємств» та інші. Але економічні перетворення йшли дуже повільно. Ситуацію ускладнювали об'єктивні труднощі, які відзначалися вченими: економічний спад через модернізаційні процеси; обвальний розрив економічних зв'язків, пов'язаний з руйнуванням СРСР та Ради Економічної Взаємодопомоги; системна криза народного господарства СРСР; глибока структурна деформованість мілітарізованої та високомонополізованої економіки України з застарілою техніко-технологічною базою підприємств та надмірним ресурсо- та енерговитратним характером виробництва; складність екологічної ситуації,

зумовленою Чорнобильською катастрофою. Панував психологічний клімат колективної пасивності, не існувало єдності у суспільстві щодо необхідності ринкових реформ. Все це суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку.

Одночасно Україна, як і інші постсоціалістичні країни, опинилась перед необхідністю вибору теоретичної концепції перетворень. Власної цілісної концепції суспільної трансформації в Україні не існувало. А в більшості країн основою ринкових перетворень стала концепція монетаризму - теорія, розроблена американським вченим лауреатом Нобелівської премії М. Фрідманом та його послідовниками. Згідно з рекомендаціями західних вчених та Міжнародного Валютного Фонду перехід до ринку повинен був відбуватись в три етапи.

Перший - фаза стабілізації, коли уряд проводить політику боротьби з інфляцією та іншими наслідками розпаду соціалістичної економічної системи, другий етап - фаза становлення ринку, коли створюються основні інститути ринкової економіки. Третій етап - фаза структурного коректування, коли змінюється характер виробництва та зайнятості.

Отже, реформи почалися з реалізації рекомендованої МВФ концепції монетаризму і головною метою було створення фінансово-кредитної інфраструктури, а не підтримка виробництва. До того ж, українські політичні лідери, виходячи із своїх особистих економічних інтересів, не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Вони зберігали вертикальну систему управління господарством та централізований розподіл ресурсів. Стабілізувати становище уряд намагався з допомогою важелів командно-адміністративної системи управління. З 1992 року в Україні проводилась відверто проінфляційна політика: дефіцит державного бюджету покривався необмеженою грошовою емісією. Інфляція призвела до обвального падіння реальних доходів громадян.

Зростало безробіття. Соціально-економічні наслідки діяльності українських президентів та урядів за період до 1996 р. свідчать, що українська політична верхівка на той час виявила мало політичної волі для реформування економіки. Для дійсного переходу до ринку потрібно було вирішити дві взаємозалежні групи завдань.

Перша група завдань була пов'язана з макроекономічними перетвореннями, для чого необхідні були зміни інституціонального характеру: створення законодавчої бази для розвитку ринків і ринкової інфраструктури, формування відповідних установ і організацій.

Друга група завдань відносилась до сфери мікроекономіки і її виконання повинне було перетворити ринковий механізм у двигун економічного розвитку, фактор підвищення ефективності виробництва, зниження витрат, відновлення продукції, технологічного прогресу. І складність полягала в тому, що всі ці зміни повинні були відбуватися одночасно.

Перехід від планової до ринкової системи вимагав здійснити ряд кардинальних змін у економічних відносинах: прямі директивні зв'язки центра й підприємств треба було замінити непрямыми зв'язками між підприємствами на основі товарно-грошових відносин; мотивація в діяльності підприємств також змінювалась - замість нарощування валового випуску продукції метою ставало виробництво продукції, що користується попитом; патерналістські відносини

фондового розподілу виробленої продукції замінялися конкурентними відносинами підприємств. Такий перехід вимагав в першу чергу чіткого визначення прав власності, без чого неможливе підприємництво й вільна господарська діяльність, і чому сприяв прийнятий у 1991 р. Закон «Про власність».

Функціонування ринку потребувало наявності достатньої для створення конкурентного середовища кількості підприємств різноманітних форм власності: державних, колективних, спільних, індивідуальних. Пропорційність між цими формами визначає ринок, оскільки відносини власності є економічним ґрунтом системи господарювання. Тому перетворення у перехідній економіці треба було починати зі зменшення монополізму держави на привласнення засобів та результатів виробництва та переходу до різноманітних форм власності. Цей перехід передбачав широке роздержавлення власності та приватизацію. Але ці процеси на початку 90-х років гальмувались політичною верхівкою та неоднозначно сприймалися у суспільстві.

Поступово з появою різноманітних форм власності почався і розвиток підприємництва. Цьому сприяло прийняття у 1991 р. законів про підприємства та про підприємництво в Україні. Для розвитку підприємництва необхідна була і наявність підприємницького середовища, умов, свого роду клімату, у формуванні чого велика роль належить політиці держави. Труднощі розвитку підприємництва в цей період були пов'язані не тільки з відсутністю у підприємців досвіду та достатніх коштів, але і з недосконалістю законодавства, наявністю чиновницької бюрократії та корупції.

Таким чином, перехідна економіка як соціально-економічна система, виведена зі стану рівноваги, вимагала для своєї стабілізації на якісно іншій основі не тільки створення нових інститутів, але і принципово нової схеми взаємин між державою й економічними суб'єктами. Особлива роль держави в перехідній економіці також пов'язана з тим, що у

економічних суб'єктів за тривалий період існування планової системи сформувалася стійка потреба в регламентації своєї поведінки з боку вищих органів. Тому перехід до автономного, незалежного існування, коли орієнтири поведінки економічних суб'єктів повинні будуватися, виходячи з умов важко передбачуваного, невідомого їм ринку, не може протікати поза координуючою функцією держави, щоб уникнути руйнівних наслідків трансформації. Хоча, як відмітив І. Лукінов, держава по-різному може реформувати економічну систему, руйнуючи або утворюючи її, або обираючи для цього змішані моделі.

Таким чином, стратегічною метою державного регулювання трансформаційної економіки вважається, по-перше, створення макро- та мікроекономічних умов для забезпечення повноцінного функціонування ринкових регуляторів, ефективної діяльності суб'єктів господарювання, становлення конкурентоспроможного національного виробництва, збалансованого і стабільного економічного розвитку; по-друге, формування гідних умов життя і праці громадян країни, задоволення їх потреб, реалізації соціальних цілей суспільства. Тому у перехідному періоді держава виконує як традиційні функції (цільову, регулюючу, контролюючу, соціальну), так і тимчасові, пов'язані зі створенням умов щодо формування ринку: це макроекономічна стабілізація, впровадження ринкового законодавства, реалізація конкурентних переваг країни, роздержавлення, структурна перебудова економіки, створення ефективної кредитно-грошової і фінансової систем, формування конкурентного середовища, ринкової інфраструктури, ефективної системи соціального захисту населення, проведення інституційних перетворень (створення правових інститутів, системи нових установ ринкового типу, нової системи управління економікою) тощо.

Держава повинна також здійснювати послідовну економічну політику. Але, як відомо, в будь-якій країні політики і державні діячі знаходяться під впливом власних інтересів, політичних обмежень, чекань, невизначеностей. Це завжди ускладнює прийняття політичних рішень в економіці і в Україні ці фактори мали суттєвий вплив на реалізацію економічної політики в умовах перетворення економіки.

Виконання функцій державою в цей період в Україні було пов'язано і з наявністю бюрократії і корупції в держапараті, зі зрощуванням його з тіньовою економікою і мафіозними структурами. Протидію цьому становить активний розвиток демократії, підвищення ролі виборних органів і розвиток суспільного контролю, але в Україні ці процеси не були розвинуті. Частка тіньового сектору в економіці у кінці 90-х рр. становила більш 40 % (у 1990 р. - 14 %). До зростання тіньового сектору в цей період

привели такі незаконні дії, як масове розкрадання державного майна в процесі приватизації, шахрайська діяльність багатьох інвестиційних компаній, корупція, незаконні валютні операції.

Успішність трансформаційних процесів була обумовлена також тривалістю формування системи державного регулювання економіки (ДРЕ) в Україні. На це вплинули такі суб'єктивні фактори, як невпорядкованість відносин між основними гілками влади; відсутність на початковому етапі реформування наукової концепції та програми перетворень; недосконалість законодавчого забезпечення реформ; помилки та прорахунки уряду; відсутність команди реформаторів; традиції державного патерналізму (від лат. «pater» - батько); українська ментальність (соціально-психологічні особливості нації): консерватизм, обережність, надмірна терплячість, сподівання на чийсь підтримку. В той же час самій системі ДРЕ України були притаманні специфічні риси: вплив традицій адміністративно-командної системи управління; відсутність чіткої стратегії перетворень; нерациональна організаційна структура управління; традиційні бюрократизм і корумпованість службовців. До того ж невідповідність до ринкових відносин населення і керівників середньої і вищої ланок сприяли багатьом помилкам, прорахункам та труднощам перехідного періоду.

Завдяки переліченим об'єктивним та суб'єктивним негативним факторам перехід до ринкової економіки в Україні проявився як затяжна економічна криза. У 1990-1994 рр.: ВВП знизився на 46,5 %, дефіцит державного бюджету досяг 18,5 % ВВП і покривався прямою грошовою емісією НБУ, внаслідок чого гіперінфляція перевищила 10250 %; капітальні вкладення знизились на 57 %.

3. Особливості радикальних економічних перетворення у другій половині 1990-х років.

Реальні економічні перетворення почалися після проголошення керівництвом української держави курсу на створення державно-регульованої соціально-спрямованої ринкової економіки. Для подолання кризових явищ у вересні 1996 року була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації карбованця, який був в обігу, в 100 тис. разів і заміні його гривнею. Проводилась жорстка монетарна політика, що сприяло фінансовій стабілізації. Темпи зростання цін почали зменшуватися з 400 % в 1992 р. до 40 % в 1996 р. Продовжувалась лібералізація цін, валютного курсу. Розвивався ринок цінних паперів і вся ринкова інфраструктура. Почалася реальна приватизація. Зменшилися темпи падіння ВВП: 3,2 % у 1997 р. проти 10,1 % у 1996 р. Заробітна плата зросла у валютному еквіваленті з 1994 р. до 1997 р. більш ніж у 4 рази - з 22 до 90 доларів США.

Серед перетворень, здійснених у цей час, найбільші соціально економічні протиріччя виникли у зв'язку з процесами роздержавлення і приватизації підприємств. Ці процеси відбувалися у таких формах: перетворення державного підприємства на акціонерне чи інше господарське товариство; викуп майна державного підприємства, зданого в оренду, орендним підприємством або іншим орендарем; викуп майна державного підприємства членами трудового колективу; продаж державних підприємств за конкурсом або на аукціоні юридичним особам і громадянам.

З одного боку, внаслідок роздержавлення суттєво зменшилась частка державної власності, почалось становлення інших форм власності, здійснилось акціонування значної частини підприємств та зосередження частини державної власності в руках трудових колективів. Але, з другого боку, приватизація та роздержавлення супроводжувались негативними явищами та руйнівними процесами. Так, частка державної власності була надмірно знижена, в тому числі за рахунок приватизації прибуткових підприємств.

Первісне нагромадження капіталу йшло здебільшого шляхом розкрадання державної власності, економічної злочинності та формування тіньової економіки при посиленні процесу відчуження праці від власності, що означало подальшу диференціацію доходів громадян, зниження їх соціальної захищеності та, як наслідок, посилення соціальної напруги у суспільстві. Цілком справедливо А. Гриценко ці процеси розглядає як формальний та фактичний перехід від суспільної до приватної власності з відділенням основної маси працівників від засобів виробництва. Виділяються також два методи первісного нагромадження капіталу в Україні - приватизація, що реально економічно зайшла набагато далі, ніж це представлено у формально-правовому вираженні, і інфляція, що дозволила за короткий час зібрати великі грошові накопичення і перерозподілити багатство.

Проява корпоративних інтересів, номенклатурний характер приватизації призвели до заниження вартості багатьох об'єктів приватизації і, як наслідок, до значного зменшення надходжень доходів від приватизації до держбюджету. Це призвело пізніше до перегляду через суди результатів приватизації низки значних промислових підприємств та їх переоцінки.

За період 1995-1998 рр. проявились деякі позитивні тенденції: інтенсивність падіння виробництва знизилась, накопичувались передумови виведення економіки з кризи. Незважаючи на усі складнощі, до 2000 року були переборені фінансовий хаос та гіперінфляція, викликані бюджетним дефіцитом, створені правові та економічні інститути ринкової економіки, почалися структурні перетворення економіки. Тобто,

до 2000 року були створені засади не тільки змішаної економіки, але й її інфраструктури.

Намітилися і тенденції до економічного зростання. Приріст ВВП у 2000 р. склав 6 %. З 2000 року темпи зростання ВВП почали стабільно підвищуватись. Найбільших темпів приросту виробництва було отримано саме в тих галузях, де істотно переважала недержавна власність - в промисловості підприємства недержавної форми власності випускали 75 % продукції. Офіційний рівень безробіття знизився до 4 %, почали зростати реальні доходи громадян.

Таким чином, масштаби економічних перетворень в Україні були дуже великі. Вважають, що Україна пережила цілих три трансформації: перехід від тоталітаризму до демократії, від частини народногосподарського комплексу СРСР до самостійної економіки та від економічного спаду до зростання. Небагатьом країнам в історії людства доводилось вирішувати усі три проблеми одночасно.

В той же час ще не були сформовані умови оптимізації ринкової ефективності та соціальної захищеності всіх громадян, що є обов'язковим для соціально орієнтованих суспільств. Рівень життя більшості населення України був ще низьким. Світовий банк визначив Україну (як і більшість постсоціалістичних країн) як «ринки, що народжуються» (eMerging markets). Одним із критеріїв віднесення до цієї категорії вважається річний ВВП на душу населення у розмірі менш 9,6 тис. дол.

Подальше зберігання тенденції до економічного зростання сприяло збільшенню реальних доходів населення, зниженню рівня інфляції, зростанню прямих іноземних інвестицій. Все це сприяло тому, що у 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з ринковою економікою.

У 2008 році Україну охопила світова фінансово-економічна криза, яка завершилась девальвацією гривні та суттєвим скороченням виробництва. На чергових виборах В.Ющенко та Ю.Тимошенко програють В.Януковичу. З 2011 р. розпочинається період т.з. «економічної стабільності». Однак, через відмову В.Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС та придушення протестів розпочинається Революція гідності, яка зумовлює втечу Януковича та всієї верхівки з України (як правило в Росію). У 2014 р. розпочинається агресія РФ до України.

Ці події зумовлюють надважку фінансово-економічну кризу, наслідком якої стає девальвація гривні (за перший рік втричі), скорочення економічної діяльності та вимушене прийняття рішень про політику тотальної економії. У 2014 р. Україні підписує Угоду про асоціацію з ЄС, а з 2016 р. починає діяти зона вільної торгівлі з ЄС. З початку 2016 р. в Україні відновлюється позитивна економічна динаміка. Вітчизняний

виробник зумів переорієнтуватися з ринку РФ на інші міжнародні ринки. Суттєво збільшився товарооборот з ЄС. За цей період відбулось суттєве зростання державного боргу.

Умовний поділ розвитку економіки України на періоди у XXI ст.

I період 1999 р. (листопад) – 2001 р. (травень) Президентом у цей період був Л. Кучма, прем'єр міністром - В. Ющенко. Характерні ознаки цього періоду:

- уперше за останні десять років призупинено спад виробництва й намітилася тенденція до економічного зростання;
- збільшилися надходження в бюджет, що дало можливість скоротити зарплату та виплати пенсій;
- поліпшилися фінансові результати діяльності підприємств і галузей;
- почалося зростання виробництва й реалізації продукції сільського господарства;
- відбулося скорочення обсягу зовнішнього державного боргу;
- збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку України;
- розпочалася боротьба проти корупції та «тіньової» економіки.

Усе це було результатом трансформаційних перетворень, що дало можливість Раді ЄС у жовтні 2000 р. прийняти рішення про вилучення України з переліку країн із неринковою економікою.

Що стосується рівня життя народу, то істотного його зростання не відбулося, хоча тенденція до цього спостерігалася. Це проявилось в зниженні рівня інфляції, безробіття, підвищенні зарплати та пенсій.

II період 2001р. (червень) – 2002 р. (листопад). У цей період, як свідчить аналіз, уряд А. Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника В. Ющенка й зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15%), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК.

Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростала їхня збитковість, істотно поглиблювалась платіжна криза. Усе це призвело до того, що за рівнем щорічних доходів на душу населення Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Понад 27 % українців у цей період проживали за межею бідності.

III період 2002 р. (листопад) - кінець 2004 р. Середня зарплата протягом двох років підвищилася на 42 %, а мінімальна - на 44 %. Але в цілому це майже не сприяло підвищенню рівня життя українського народу, що обумовлювалося зростанням цін на

основні продукти харчування й пальне, збільшенням державного боргу, скороченням чистих міжнародних резервів НБУ.

Незадоволення населення призвело в листопаді 2004 р. до Української помаранчевої революції, обрання нового президента В. Юшенка й призначення (4 лютого 2005 р.) Ю. Тимошенко головою Уряду.

IV період 2005-2010 рр. З 2005 р. розпочався новий період в розвитку економіки України. Його основні ознаки такі: 1) повернення в державну власність і наступна законна приватизація металургійного комбінату "Криворіжсталь"; 2) збільшення (на 70 %) доходної частини державного бюджету без підвищення податків і залучення позики; - зменшення суми державного боргу; 3) створено рівні умови для бізнесу; 4) сформовано єдину систему оподаткування; 5) розроблено концепцію енергетичної безпеки; 6) відбулося зростання рівня доходів громадян, соціальних виплат і пенсій.

Дослідники новітньої історії економіки обґрунтовують і недоліки в роботі уряду Ю. Тимошенко. Серед них найбільш істотними є: непродумане скасування вільних економічних зон і території пріоритетного розвитку; заяви щодо масштабної реприватизації; адміністративний тиск на нафтотрейдерів.

Усе це призвело до уповільнення (у першій половині 2005 р.) економічного зростання, підвищення інфляції, цінних сплесків на ринку м'яса, цукру, бензину, а також до внутрішніх конфліктів у владі й відставки уряду Ю.Тимошенко (8 вересня 2005 р.). Політика нового уряду К. Єханурова, зосереджена на виконанні поточних завдань, збереженні економічної стабільності й передбачуваності свого курсу, значною мірою сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз, а пізніше й сенат США, офіційно визнали Україну країною з ринковою економікою. Загалом за 2005 р. зміцнилися й зросли більшість економічних і соціальних показників, які почали падати під тиском труднощів, що виникли з експортом м'яса, молока, металу в Росію й особливо газового конфлікту (1 січня 2006 р.). Збільшення ціни газу (майже вдвічі) стало причиною підвищення цін на енергоресурси й тарифи житло-комунального господарства. Наслідок цих процесів - зростання інфляції й зниження реальних доходів населення.

У період 2006 р. - першої половини 2008 р. динамічними темпами розвивалася більшість галузей промисловості, обсяги якої у 2006 р. зросли на 6,2 % , у 2007 р. - на 10,7 %. За даними Державного комітету статистики, зростання реального ВВП у 2006 р. становило 6,7 % (у 2005 р. - 2,6 %), у 2007 р. - 7,2 %. У січні-липні 2008 р. ВВП досяг 530 млрд. грн. Усе це сприяло зрушенням в соціальній сфері. 16 травня 2008 р. Україна стала 152-м повноправним членом СОТ. У кінці 2008 р. економіка України вступила в новий,

складний період розвитку, пов'язаний зі світовою фінансовою кризою, яка охопила й нашу країну.

V період 2011 р. поч. 2013. Президентом України з 2010 р. стає В. Янукович, прем'єр міністром - М. Азаров. Президентом визначено Національний план дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава".

Напрями реформ планувались дуже амбітні, однак, багато із них так і не було впроваджено у життя. Однак, через відмову В.Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС та придушення протестів розпочинається Революція гідності, яка зумовлює втечу Януковича та всієї верхівки з України (як правило в Росію). У 2014 р. розпочинається агресія РФ до України.

VI період 2014 р. й до сьогодні. Трагічні події «Майдану» та війна зумовлюють надважку фінансово-економічну кризу, наслідком якої стає девальвація гривні (за перший рік втричі), скорочення економічної діяльності та вимушене прийняття рішень про політику тотальної економії. У 2014 р. Україні підписує Угоду про асоціацію з ЄС, а з 2016 р. починає діяти зона вільної торгівлі з ЄС. З початку 2016 р. в Україні відновлюється позитивна економічна динаміка. Вітчизняний виробник зумів переорієнтуватися з ринку РФ на інші міжнародні ринки. Суттєво збільшився товарооборот з ЄС. За цей період відбулось суттєве зростання державного боргу.

Таким чином, Україна, реалізуючи визнані людством закони ринкової економіки, одночасно відчуває вплив на економіку та на економічні відносини як політики та наявності економічних ресурсів, так і української історії, культури, звичаїв, традицій, і все це, безумовно, сприяє створенню своєї, власної української моделі ринкової економіки.

4. Теоретичні дослідження українськими вченими проблем ринкового реформування економіки України

Розглянута вище запропонована постсоціалістичним країнам у 90-ті роки концепція трансформації економіки, авторами якої були західні вчені, розкривала завдання реформ, методи та складові елементи перетворень. Виходячи з цього економісти країн СНД почали вивчати та узагальнювати досвід реформування. На початку 90-х років ХХ століття вчені України аналізували теоретичні концепції реформ, зміст, етапи та протиріччя перехідного періоду, роль держави у здійсненні перетворень, сутність необхідних інституційних перетворень.

Суттєвий внесок у розвиток теорії перехідної економіки внесли українські вчені А. Гальчинський, П. Леоненко, С. Данилишин, І. Лукінов, С. Мочерний, В. Черняк, А. Чухно та ін. Значення теоретичних досліджень та їх використання в процесі формування

економічної політики держави суттєво зростало. У 90-ті роки перед вченими з'явилась необхідність вирішення цілого комплексу нагальних теоретичних проблем:

- обґрунтування концептуальних засад національної економічної моделі, визначення мети, засобів, методів та послідовності перетворень;
- проблема координації державного та ринкового регулювання в процесі реформування;
- розробка дій з подолання трансформаційної кризи; визначення факторів економічного зростання;
- визначення змісту інституціональних перетворень; зміна стереотипів економічної поведінки;
- реформування соціальної сфери; визначення пріоритетів в соціальній політиці та шляхів її реалізації;
- розробка заходів щодо інтеграції України у світову економіку та регулювання зовнішньоекономічних зв'язків.

Впровадження ринкових реформ ставило нові питання перед економічною наукою. У другій половині 90-х років почалося теоретичне обміркування результатів реформування економіки та обґрунтування основних напрямків соціальної політики, спрямованих на створення соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні. Українські науковці узагальнювали здійсненні перетворення та почали розробляти стратегію подальших реформ.

Так, академіки В. Гесць, І. Лукінов, А. Чухно започаткували фундаментальні дослідження з проблем трансформаційних перетворень національної економіки в перехідний період. Академіком В. Гейцем обґрунтовано стратегію розвитку економіки України на довгострокову перспективу, деталізовані складові змісту державної політики щодо шляхів, джерел та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України. Академікам І. Лукінову та А. Чухно належать поглиблені дослідження ролі держави в перехідній економіці та поєднання ринкових та державних регуляторів економіки; розробка стратегії економічного та соціального розвитку країни та подальшої економічної політики у інформаційному суспільстві. А. Гальчинському належать дослідження зв'язку економіки та демократії, факторів становлення інвестиційної моделі економічного зростання в Україні. Проблеми ринкової трансформації економіки України та моделі розвитку аналізували С. Єрохіна, С. Злупко, Б. Кваснюк, В. Кононенко, Б. Панасюк, В. Черняк та ін.

В економічній літературі цього періоду обговорювалися питання реформування власності, роздержавлення та приватизації і соціально-економічні наслідки цього

процесу; методологічні підходи у грошово-кредитній, фінансовій, податковій політиці, розвитку конкуренції, підприємництва та національного АПК. Досліджувались явища корупції та тіньової економіки. Вивчались тенденції розвитку світогосподарських зв'язків та проблеми вступу України до СОТ. Узагальнювався також досвід ринкових перетворень інших постсоціалістичних країн.

Ринкові трансформації знайшли також широке віддзеркалення у наукових дослідженнях провідних вчених м. Харкова, працюючих в галузі економічної теорії. Так, вчені економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна провели глибокі дослідження ринкових перетворень та змішаної економіки перехідного типу: А. А. Гриценко розробив концепцію інверсійного типу ринкової трансформації, що розкриває зміни в логіці та наслідках розгортання економічних процесів у випадку, коли розривається в часі формування індустріальної економіки і ринкового господарства; з початку реформ відстоював пріоритетність інституційних підходів як основи для застосування і модифікації неокласичних і кейнсіанських концепцій. В. В. Глушенко пов'язав свої дослідження з фінансовими питаннями розвитку ринкової економіки та визначенням соціальної орієнтації економічного розвитку; Г. В. Задорожний провів аналіз змісту економічної влади у взаємозв'язку з відносинами власності та управління, з розкриттям змісту і чинників основних колізій політико-економічного характеру, які спостерігалися в Україні у першій половині 90 років ХХ століття. О. Л. Яременко сконцентрував свою увагу на системних дослідженнях інституційних механізмів економічної еволюції та інституційних основ перехідних процесів в економіці України, розробці узагальненої моделі перехідних станів господарчих систем. Дослідження С. В. Тютюнникової були присвячені актуальній та мало розробленій проблемі - формуванню доходів населення в умовах ринкової трансформації: удосконаленню методології досліджень та аналізу явища бідності та соціальної справедливості.

Досвід реформування економіки України свідчить, що дослідження нових ринкових відносин неможливе без використання методології інституціоналізму. Творчий колектив кафедри загальної економічної теорії НТУ «ХПІ» з 90-х років ХХ століття почав працювати над дослідженням ринкових та інституційних факторів функціонування економіки України, аналізуючи процеси формування системоутворюючих факторів у трансформаційному періоді та досліджуючи економічні процеси як загальні для України, так і специфічні для Харківського регіону: роздержавлення власності, еволюцію державного регулювання, формування ринків та ринкової інфраструктури, регулювання інвестицій та платіжного балансу країни.

Глибокі дослідження сучасних трансформацій як в Україні, так і в глобальному просторі належать М. М. Гуревичову. На значному фактичному та статистичному матеріалі ним проаналізовані особливості впливу сучасних світових економічних відносин на трансформаційну економіку України. Наукові інтереси С. І. Архієреєва, який завідує кафедрою загальної економічної теорії НТУ «ХП», зосереджені на дослідженні трансакційних витрат в умовах ринкової трансформації. Він здійснив трансакційний аналіз перехідних до ринку процесів і заклав основи наукової школи трансформаційної економіки. Також він розробив концепцію раціонального трансакційного вибору, модель залежності ефективності й справедливості в умовах впливу розподільних відносин, модель трансакційних витрат грошового нагромадження. Удосконалив концепцію трансакційного сектора й здійснив уточнення його структури і меж в економіці України. Останнім часом розробляє основні підходи до дослідження трансакційної архітектури та державної трансакційної політики. Сучасним завданням українських вчених є подальше адекватне відображення у дослідженнях тих процесів, які відбуваються в економіці України.

Питання і завдання студентам:

1. Як розвивалась економіка України наприкінці 80-х років?
2. Які завдання необхідно було вирішити для переходу до ринкової економіки?
3. Чому процеси приватизації призвели до суттєвих соціально-економічних протиріч у суспільстві?
4. Які теоретичні проблеми необхідно було вирішувати українським дослідникам у 90-ті роки?
5. Як характеризуються масштаби економічних перетворень в Україні у 90-ті роки ХХ століття?
6. Яким був стан економічного потенціалу України на момент проголошення незалежності?
7. Початок реформування національної економіки: назвіть позитивні та негативні наслідки.
8. Розкрийте особливості розвитку України на початку ХХІ ст.

Тема № 11. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ).

Навчальні питання:

1. Асиметрія стану і розвитку сучасної світової економіки.
2. Формування інституціонально-соціальної економіки.
3. Розвиток підприємництва та специфікація прав власності.
4. Типи фірм та їх переваги.

Опорні поняття:

купівельна спроможність; соціальна диференціація; децильний коефіцієнт; глобалізація; золотий мільярд; постіндустріальне (інформаційне) суспільство; монетарна глобалізація; фінансова глобалізація; Єврозона; ф'ючерс; опціон; плаваючий курс; знаннева економіка; інноваційна економіка; венчурний капітал; фіскальні преференції; не фінансові послуги; фондовий ринок; корпоративна власність; «пучок» прав власності; інституціоналізм.

Інформаційні джерела:

1. П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. Історія економіки та економічної думки: підручник. К.: Знання, 2011. 648 с.
2. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.
3. Історія економіки та економічної думки: ХХ –початок ХХІ ст.: навч.посібн. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В.Козюка, Л.А. Радіонової. К.: Знання, 2011. 582с.

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ

1. Асиметрія стану і розвитку сучасної світової економіки.

Сучасний світ живе в умовах посилення глобалізації економіки, яка проходить переважно в умовах лібералізації господарських зв'язків. Крах неринкових систем практично у всьому світі привів до деякої фетишизації товарно-грошових зв'язків і відносин. Проте національні економіки в межах світового господарства і міжнародних економічних зв'язків наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. характеризувалися асиметричністю стану та розвитку. Це знайшло свій вияв насамперед у посиленні нерівності між ними. На початку ХХІ ст. членами МВФ та МБРР були 183 країни. Частка «Великої сімки» становила майже половину світового виробництва (45,8%). При цьому на США припадало 21,9 %. За ними йшли, у міру спадання, Японія - 7,6 %, Німеччина - 4,7, Франція - 3,3, Велика Британія -3,2, Італія - 3,2, Канада - 2,0 %. При зіставленні національних ВВП не за паритетом купівельної спроможності (ПКС), а за ринковим валютним курсом частка «сімки» у світовому виробництві становила 66 %. Між тим у країнах «Великої сімки» проживало менше 12 % населення планети, в тому числі в США - 4,8 %. Спостерігалась приблизна відповідність часток зазначених країн у світовому виробництві з їх частками голосів у МВФ (45,2 %) і МБРР (43 %). Лише на США в обох організаціях припадало відповідно 17,2 і 16,4 % усіх голосів. Для порівняння: частка України у світовому виробництві становила 0,5 %, і на країну в зазначених організаціях припадало 0,6-0,7 % усіх голосів.

Значно зросла нерівність у розвитку між країнами і регіонами, у концентрації доходів, ресурсів і багатства. ВВП на душу населення в розвинутих країнах був у 11-15 разів більший, ніж у країнах, що розвиваються. Розрив у доходах між п'ятою частиною світового народонаселення, що живе у найбагатших країнах, і п'ятою частиною, що живе в найбідніших країнах, на початку ХХІ ст. виражався співвідношенням 74 : 1 порівняно з 60 : 1 у 1990 р. (у 1820 р. - 3 : 1). На промислово розвинуті країни, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, 29 країн), припадає лише 19

% світового народонаселення, і разом з тим 71 % глобальної торгівлі товарами та послугами, 58 % ПІІ (прямі іноземні інвестиції) та 91 % усіх користувачів Інтернету.

Частка 64 країн з низькими середньодушовими доходами, в яких проживало 40 % населення Землі, становила не більше як 1 % ПІІ. У всіх без винятку країнах, що розвиваються, спостерігалась тенденція посилення соціальної диференціації, зростання розриву в доходах. У багатьох із них так званий децильний коефіцієнт (різниця в доходах верхніх і нижніх 10 % населення) досяг жажливих розмірів (Колумбія - 41, Бразилія - 61, Нігерія - майже 87 та ін.).

Ринкові перетворення в перехідних економіках пострадянських країн сприяли посиленню асиметрії стану і розвитку національних економік світу. Системна трансформаційна криза 90-х років ХХ ст. кількісно і якісно змінила їх місце у світі, відкинувши пострадянські країни далеко назад. За обсягами ВВП Україна перемістилась у міжнародних рейтингах з 29-го місця на 51-ше, а Росія - з 5-го на 10-те (за ПКС) і на 16-те (за поточним ринковим курсом). За рівнем ВВП на душу населення Україна перебуває у низько-дохідній групі країн поряд з Індією (у 1999 р. - 2348 дол. за ПКС). Для зіставлення: у Португалії середньодушовий ВВП становив 17 тис. дол. - найменший рівень серед країн Європейського Союзу (47,5 % від рівня США). Від США наша країна на початку ХХІ ст. відставала майже в 10 разів. Різкий розрив у рівнях життя між сучасною Україною і США перевищив той, який був на початку ХХ ст. (28 % доходу в США проти 11,4 % у 2001 р.).

Успішний розвиток економіки Китаю, що буде соціалістичне ринкове господарство, на тлі трансформаційної кризи народного господарства пострадянських країн також посилює асиметричність розвитку світової економіки. За період 1979-1999 рр. Китай був країною з найбільш високими темпами економічного зростання у світі (9,7 %). За рівнем ВВП на душу населення Китай увійшов до середньої дохідної групи поряд з Білоруссю, Казахстаном та Росією. До 2020 р. країна планує вийти на друге місце у світі за обсягом національного ВВП.

Навіть у межах окремих, особливо великих багатонаціональних, країн (Індія та ін.) практично відсутня гомогенність економіки і спостерігається асиметрія в її розвитку. Так, значні регіональні відмінності в основних економічних показниках мають місце в Італії (проблема Півдня), у Великій Британії (проблема Шотландії), у Німеччині (проблема східних земель) тощо. Це стосується і такої стійкої регіональної спільноти, як Європейський Союз.

Отже, світова економіка наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. характеризувалась посиленням асиметричності розвитку.

Глобалізація породжує нові, невидимі раніше протиріччя, справитися з якими людство поки не в силі. Е. Рашковський і В. Хорост приводять цілий список цих протиріч. Серед них:

1) зростаюче соціальне розшарування, в тому числі у розвинених країнах, так як в постіндустріальному виробництві все визначає достатньо вузьке (яке звужується далі) коло високопрофесійних спеціалістів, інтелектуалів, яким потрібні лише прості виконавці;

2) елітарність як організуючий принцип економічного життя, політичної сфери, системи освіти;

3) послаблення демократичних структур інститутів громадянського суспільства;

4) феномен «комп'ютерного відчуження», заглиблення індивіда у віртуальну реальність, яка витісняє із його свідомості живий світ;

5) поширення піару, впевненість управлінців, менеджерів, засобів масової інформації, що усі проблеми можна вирішити «промиванням мозків»;

6) панування прагматизму, деідеологізованої раціональності, «ефективності», «професіоналізму», як вищих доброзичників, що веде до помітного зниження рівня моралі у суспільстві, особливо у його верхніх ешелонах;

7) довше у нинішній «цивілізаційній» час, але як таке що піддається поясненню, зростання злочинності, яка охопила не тільки «сірі зони» сучасного світу, але і зовсім благополучні суспільства;

8) перенасиченість інформації, 80% якої практично стає незатребуваною в силу своєї безкорисності і яка є свого роду забруднювачем навколишнього інформаційного середовища.

Ці протиріччя можна продовжувати. І щоб адепти не говорили про цивілізаційні переваги глобалізації у реальному світі це перш за все боротьба за доступ до обмежених світових ресурсів і за нові взаємодії на міжнародній арені, які дозволять на новій спіралі розвитку відродити вічні відносини панування і підлеглості. Це новий тим «імперіалізму», який веде до однополярності світу – панування США.

У світовому розвитку тепер мова йде не стільки про взаємини «Захід – Схід», скільки про новий світовий порядок по лінії «Північ – Південь», але суть від цього не змінюється. Нині світ поділений на три зони:

1) зону «золотого мільярда» на чолі з США, де зосереджений один із трьох факторів виробництва – капітал;

2) зону, яка обслуговує «золотий мільярд», яка поділена в свою чергу на верхню – індустріальну і нижню – сировинну. Тут зосереджені два інших «класичних» фактори виробництва – праця і земля;

3) маргінальна – з найбільш біднішими країнами Азії і Африки, які безнадійно відсталі і не мають перспективи розвитку.

Зрозуміло, що такий стан влаштовує тільки еліту «Півночі», тому однополярність не має перспективи. Власне і економічна історія світу засвідчила, що у формуванні світових економічних полюсів також спостерігається явна циклічність (XIX ст. – однополярна: домінування Франції на початку XIX ст. багатополярна: «концерт держав» середини XIX ст. біполярна: Антанта - Німецько-Австрійський блок у кінці XIX ст. однополярна: США – початок XX ст. багатополярна: 1937-1941pp. біполярна: Радянський і Західний блоки однополярна: США початок XXI ст.). якщо слідувати цій логіці, то у XXI ст. однополярність має змінити багатополярність, яка потім трансформується у біполярність, яка у свою чергу знову перейде у однополярність.

Разом із відміченими вище проблемами у розвитку світового господарства, появилися нові процеси в техніці, економіці, соціальному житті, освіті, культурі і в сукупності все це складає основу для переходу до нової економічної системи – постіндустріальної. Їй відповідає і постіндустріальне (інформаційне) суспільство, де надзвичайно зростає роль менеджерів і інформації у виробництві. Все більше зростають в цьому суспільстві процеси інтеграції, інтернаціоналізації в економіці, культурі, міждержавних взаємовідносинах. Ці процеси стають визначальними у цивілізаційному розвитку XXI ст.

У новому суспільстві зростає рівень інформаційного простору, який має вагомe значення не тільки для економіки, але і для зміцнення обороноздатності, вирішення політичних завдань, прогресу науки, техніки, культури. Процес глобалізації в XXI ст. тісно взаємопов'язаний з успіхами в становленні і розвитку цього суспільства. Тому щоб Україна зайняла важливе значення в цьому процесі та світовому економічному полі необхідно всебічно розвивати телекомунікаційні мережі і нові технології у цій галузі.

Глобалізація економіки це перш за все взаємозалежність економіки усіх країн світу, в основі якої знаходиться поглиблення інтернаціоналізації. Це означає економічне зближення країн сучасного світу, яке ґрунтується на поглибленні зв'язків у виробництві і швидкому зростанні міжнародної торгівлі. Одночасно проходить інтернаціоналізація фінансових і фондових ринків, розвивається міжнародна міграція робочої сили., виробництва і капіталу. Передбачається, що процес глобалізації буде сприяти вирівнюванню умов господарювання у різних країнах, зближувати ціни, згладжувати бар'єри при реалізації товарів і послуг для діяльності фінансових і фондових ринків держав світу. Україна має зайняти у новому світі XXI ст. вагомe місце.

Сьогодні серед економістів майже не існує протиріч стосовно того, що сучасна монетарна система як частина міжнародної економіки, яка значно інтернаціоналізувалася, відіграє важливу роль у подальшому світовому розвитку економіки. Разом з тим, на думку дослідників глобального монетаризму, ця сфера є також найсуперечливішою, особливо з часів, коли велика зміна устроїв на початку 70-х ХХ ст. років позначила перехід від державно-керованої міжнародної валютної системи часів Бреттон-Вудса (Д-МВС) до ринково-керованої міжнародної валютної системи сьогодення (Р-МВС). Саме з означеного періоду *процес інтернаціоналізації монетарної системи набув феноменальних темпів*. *Фундаментом такого процесу став* розвиток інформаційних технологій, стрімкий як за охопленням, так і за швидкістю, що багатократно скорочує час і витрати, необхідні для передачі та обробки інформації. Бурхливе переливання капіталів із країни в країну, вибухове розширення обсягів фінансових операцій, міжнародного руху фінансових активів та міжнародного руху державних облігацій набагато випереджають динаміку зростання матеріального виробництва і зовнішньоекономічних відносин. Наприклад, у кінці ХХ ст. зростання глобального ВВП у день становило тільки 7–8% від зростання валютних резервів усіх разом узятих центральних банків.

Такі кардинальні зміни у світових фінансах зумовлюють відносну самостійність глобалізаційних процесів у цій галузі, які, хоча й підпорядковані загальним закономірностям глобалізації, проте мають свою специфіку. Деякі дослідники монетарної глобалізації приходять до висновку, що *світова економічна інтеграція взагалі відбуватиметься як розвиток глобального монетаризму*, де всі країни пов'язані одна з одною перехресними потоками грошових капіталів, придбанням іноземних активів. У перспективі такий процес поставить практичне питання щодо утворення не лише загальнорегіональної валюти типу євро, а й утворення валюти світу.

Монетарна глобалізація характеризується високим рівнем рухливості капіталів і фінансових активів, глобальним розширенням свободи діяльності банків, скороченням бар'єрів на шляху фінансових потоків, посиленням транскордонної мобільності капіталів. Для неї характерні такі риси: внаслідок поширеної внутрішньої лібералізації рухів капіталу спостерігається інтернаціоналізація фінансових портфелів (загальна кількість ТНК на початку ХХІ ст. досягла 63 тис., зарубіжних філій – понад 800 тис., нагромаджені ними зарубіжні інвестиції наблизилися до 6 трлн дол., а їх глобальні активи становили 21,1 трлн дол.); занепад ринкової значущості банків як фінансових посередницьких установ (про що свідчило зростання цінних паперів, облігацій, деривативів тощо); визначення валютних курсів фінансовими ринками через зростання обсягів міжнародних фінансових операцій відносно торгових (на початку ХХІ ст. тільки 10% валютних

операцій обслуговують зовнішню торгівлю, а 90% є лише спекулятивними); ринкова нестабільність – у всій монетарній системі; ринкова зосередженість, за якої відносно невелика група інституцій одночасно займається торгівлею на міжнародних ринках, використовуючи утворення парадоксальної схильності країн до впливів валютних курсів, що не «вчить» їх стосовно їхньої внутрішньої політики.

Таблиця 1

Фактори розвитку фінансової глобалізації*

Регулятивні	Переміщення повноважень з державного на міждержавний рівень – послаблення ролі держави у фінансах; регіоналізація фінансової діяльності; вільний рух капіталу; посилення ролі ТНК; критика ролі міжнародних організацій, перегляд їхньої ролі
Фактори якісних змін у фінансах	Сек'юритизація; активний інноваційний розвиток; глобальні фінансові кризи та поширення “кризової інфекції”; спекулятивний характер фінансового ринку; глобальна фінансова система щораз більше відривається від реальної економіки
Технологічні	Розвиток інформаційних технологій; виникнення ринку глобальних електронних фінансових послуг; необмежені технологічні можливості здійснення фінансових угод
Політичні	Зростання впливу політичних криз на стабільність фінансових ринків
Психологічні	Підвищення впливу психологічних очікувань учасників глобального фінансового ринку на розвиток подій на фінансових ринках
Фактори гуманізації	Посилення розриву між багатими та бідними людьми і країнами необхідність зростання ролі людини та її особистості у фінансах; процес гуманізації фінансів; розвиток ринку етичних акцій
Інші	Скорочення трансакційних витрат; дедалі більший вплив екзогенних факторів на національні господарства; дедалі більший вплив лібералізації фінансових ринків на товарні ринки; можливість розв'язання глобальних проблем завдяки концентрації ресурсів на глобальних фінансових ринках

Фактори фінансової глобалізації. Сучасні дослідники процесу фінансової глобалізації виділяють сім груп факторів, під впливом яких перебуває її розвиток (таб. 1.).

Під впливом цих факторів в останні десятиріччя відбулися і *деякі зміни міжнародної фінансової системи*. Перша стосується загальних відносин, що координуються і регулюються, та грошово-бюджетних відносин, а також валютних курсів, переважно між головними гравцями великої трійки (США, Японія, ЄС). На практиці це зводиться до визначення глобальної грошової пропозиції і маніпуляцій валютними курсами, оскільки з кінця 70-х років ХХ ст. координація фінансово-бюджетної політики не висувається на передній план економічної політики. Спроби багатонаціонального керування міжнародною ліквідністю зазнали краху після 1979 р. (заснування Європейського

економічного і валютного союзу ЄВЕС). Це призвело до принципової невідповідності керування, що характеризує нинішній період, а саме інституційний розрив між фінансовою системою, яка дедалі інтернаціоналізується й досі переважно з національними повноваженнями головних центробанків та національними регулятивними механізмами фінансових ринків і установ.

Глобалізація фінансового ринку призводить до порушення залежності між динамікою ВВП та зростанням грошової маси, а також здатна викликати інфляційні явища і поставити під загрозу всі монетарні спроби регулювання економіки. З порушенням вказаної динаміки у кінці 70 – 80-х років ХХ ст. А. Коган пов'язував різкий стрибок цін у цей період (в 10 разів). *Формування глобальної монетарної системи змінює і основне призначення самих грошей*: вони дедалі більше перетворюються в рядовий товар, а спекуляції на зміні курсів валют стають найприбутковішими ринковими операціями. Гроші перетворилися на товар та виконують функцію обслуговування віртуальної економіки, валютні спекуляційні операції є одними з найвигідніших ринкових операцій, причому на цьому наживається центральна країна світової доларової системи – США. Із надзвичайною емісією в доларах для покриття від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі пов'язують глобальні інфляції у США в другій половині ХХ ст. Р. Гіппін зазначає, що США збирає з усього світу емісійний податок, що є підставою для суперечок з іншими високорозвинутими країнами світу. Така ситуація значно підвищує ймовірність фінансових криз. Крім того, такий фінансовий стан створює передумови для переростання криз у кризи глобального характеру, а також поширення «кризової інфекції» через переоцінювання інвесторами та кредиторами сукупної ризикованості своїх інвестиційних і кредитних портфелів внаслідок втрат у враженій кризою країні з подальшим вилученням найризикованіших активів в інших економіках.

Отже, за природою, мобільністю та масштабами застосування сучасних комунікаційних засобів, найсприятливіші умови для розвитку глобалізації створюються на фінансових ринках. Для проведення ефективної монетарної політики *слід враховувати* сучасні структурні зрушення і тенденції розвитку фінансових ринків. Вони виявляються в наступному:

- якісно змінився сам міжнародний фінансовий сектор, який характеризується не тільки формуванням єврозони, а й внутрішніми змінами – злиттям банківського і страхового бізнесу;

- певних змін зазнали функції фінансових інститутів, що охоплюють не лише традиційну сферу своєї діяльності – кредитування та депозитне обслуговування, а й

займаються інвестиційним бізнесом, що вимагає вирішення проблеми єдиних валютних розрахунків з метою уникнення спекулятивних мотивів;

- під впливом потужних процесів приватизації і формування відповідної інфраструктури розширився ринок акціонерного капіталу;

- в сучасних умовах активізації руху капіталів виникли нові види інвестиційних паперів (сучасні варіанти ф'ючерів, опціонів та інших вторинних і гібридних цінних паперів);

- на світовому фінансовому ринку активно діють нові інститути, що займаються фінансовим страхуванням і перерозподілом фінансового ринку (хаджеві фонди та ін);

- на фоні загального послаблення ролі національних центральних банків зростає роль посередників і спекулятивний характер їхньої діяльності;

- сучасні мікроелектронні технології, які застосовують фінансові заклади, забезпечують їм цілодобову роботу на світових біржах, що вимагає посилення контролю за їхньою діяльністю в межах національних держав і в міжнародних масштабах.

Всі вказані вище зміни процесу монетарної глобалізації мають *позитивні й негативні риси. До останніх слід віднести*, по-перше, більші можливості для спекуляцій на зміні курсів валют, акцій та інших фінансових активів і, по-друге, посилення елементів нестабільності, що може призвести до серйозних наслідків для світової монетарної системи. Щоб пом'якшити наслідки проявів цих негативів, потрібно сприяти зростанню відкритості національних економік завдяки мобілізації зусиль міжнародних інститутів щодо подолання криз, забезпечення прозорості фінансових операцій (зрозуміло з дотриманням комерційної таємниці), нарощуванню нових факторів виробництва, інформаційних та інтелектуальних ресурсів.

До позитивних рис прояву глобального монетаризму слід віднести: 1) зменшення циклічних коливань для країн-учасниць; 2) зростання ефективності спільної економічної політики; 3) можливість використання бюджетних фондів ЄС для вирівнювання економічного розвитку та реструктуризації відсталих секторів економіки; підтримка національної валюти заходами спільної монетарної політики; 4) скорочення податкових та митних бар'єрів. Зрозуміло, що для їх реалізації необхідно створити багаторівневу узгоджену управлінську структуру національних та глобальних ланок, яка була б спроможна узгоджувати інтереси суб'єктів різних рівнів попереджати негативний вплив глобалізаційних явищ. Особливо актуальним це є для країн, що прямують до ринкової економіки.

Іншим важливим аспектом глобального монетаризму є розвиток концепції світових грошей та валютних відносин.

У нинішніх умовах нестабільності валютних курсів, на думку М. Фрідмена, для забезпечення пристосування економіки окремих країн до умов світового ринку автоматично підтримувати рівновагу платіжних балансів можна за допомогою ринкового курсоутворення – *орієнтація на «плаваючі» під впливом попиту і пропозиції обмінні курси валюти*. Дану думку він відстоює з 1953 р.. Як вважає автор монетаристської доктрини, ринок набагато краще виконає роботу валютної спекуляції, ніж уряд. У міру з'ясування практичної обмеженості національних засобів валютного регулювання і вичерпання можливостей маніпулювання міжнародною ліквідністю ідея «плаваючих» курсів набувала життєвості. Її підтримували Д. Мід (Великобританія), А. Мюллер-Армак, Л Ерхард (ФРН): із середини 70-х років практично всі провідні валюти порівнюються за «плаваючими» курсами. *Основна їх аргументація зводилася до того що* країнам, які зв'язані жорсткими обмеженнями цін і заробітної плати, плаваючі курси необхідні для підтримки як внутрішнього так і зовнішнього балансу.

На перших порах це деякою мірою сприяло розрядці нагромадженої в міжнародних валютних відносинах напруги. Проте уже в наступному десятиріччі виявилось, що система плаваючих курсів недостатньо ефективна як автоматичний регулятор платіжних балансів, не забезпечує їх стійкої рівноваги.

Плаваючим валютним курсам характерні різкі, несподівані коливання, що зумовлені здебільшого угодами валютних гравців, які спричинені виключно спекулятивними мотивами, а також цілеспрямованою дією урядів, що намагаються досягти конкурентних переваг для своїх країн. На мікрорівні нестійкість обмінних курсів багаторазово збільшує ризик валютних втрат, утруднює міжнародні зіставлення вартості факторів виробництва. Такі явища створюють відчутні перешкоди для підприємницької діяльності, інвестиційному процесу. На макроекономічному рівні стрибки валютних курсів можуть викликати інфляційні імпульси, провокуючи порушення рівноваги платіжного балансу. Таким чином, вони можуть мати негативні наслідки як для внутрішньої економіки країни, так і для міжнародних економічних відносин. Але, на думку неокласиків, процесу глобалізації, в якому найбільшого значення вони надають рівню макроекономіки, відповідають саме національні гроші. Висування деяких із них на роль міжнародних валют має відбуватися виключно «природним відбором», що здійснюється у процесі активізації економіки агентами зовнішньополітичних угод. У найбільш радикальному варіанті подібної позиції дотримується М. Фрідмен, який і нині виступає проти створення й розширення наднаціональних організацій та зміни національних валют якою-небудь колективною «технократичною і бездумною» грошовою одиницею.

2. Формування інституціонально-соціальної економіки.

Україна вступила у XXI ст. з наміром розбудови «нової економіки» з урахуванням національних особливостей. Кінцевою метою національної інституціонально-соціальної моделі економіки є піднесення науково-технологічного рівня виробництва, який забезпечить її більш динамічний розвиток. Можна досягати великих успіхів у наукових пошуках, але якщо вони не втілюються у виробництво, якщо не зростає техніко-технологічний рівень виробництва, то можливості, які відкриває наука, не реалізуються. Важливість розуміння цього аспекту посилюється загальною тенденцією формування нового типу економіки – економіка, що базується на знаннях, у якій прогрес забезпечується не окремими епізодичними досягненнями науки, а системою взаємопов'язаних процесів, тобто зростанням ролі гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, постіндустріальних принципів суспільного розвитку, підвищення ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних факторів економічного розвитку. З переходом до знанневої економіки лєвова частка доданої вартості продукту почала створюватися не на виробництві, а в ході розробки продукту та його просування на ринок. Розвинуті країни, забезпечивши швидке становлення і розвиток НІС (національна інноваційна система), домоглися успішного використання науково-технічної революції, значного піднесення науково-технологічного рівня економіки та її ефективності, переходу на нову стадію цивілізаційного прогресу. Вони визначили шляхи і методи техніко-економічного удосконалення виробництва, взявши на себе інноваційно-комерційні функції щодо створення нового продукту. Тому їхній досвід лежить в основі встановлення технологічних пріоритетів інноваційного розвитку економіки України, щоб не залишити за собою функції безпосереднього тільки виробництва. Але це не може бути механічним перенесенням їхнього досвіду на наші умови. Рівень розвитку, сучасна структура економіки вимагають органічного поєднання високих індустріальних технологій з широким, і дійсно пріоритетним використанням інформаційно-комунікаційних технологій. На підприємства 3-4 укладів в Україні приходиться до 95% вироблюваної промислової продукції. В той же час на п'ятий технологічний уклад приходиться приблизно 4,5%. Така технологічна структура нашої економіки не відповідає потребам зростання економіки України і не матиме можливості забезпечити виробництво конкурентоспроможної продукції на експорт. Технологічна відсталість зумовлює її низьку ефективність, а значить, різко обмежує можливості і нагромадження, і споживання. У структурі експорту України частка інноваційної, високотехнологічної, наукомісткої продукції становить 0,1%. Це на порядок менше, ніж у Польщі, та на кілька порядків менше, ніж у ФРН. Заради справедливості слід відмітити,

що в останній період намітилися зрушення. З початку XXI ст. при збільшенні обсягу експорту інноваційної продукції майже в 4 рази в галузях високих і передових технологій цей показник майже у двічі вищий.

Ситуація ускладнюється й тим, що за роки довготривалої і важкої економічної кризи такі передові галузі економіки як електронна та радіопромисловість були зруйновані, що привело до різкого погіршення структури економіки. В країні на енергосировинну продукцію в 2018 р. припадало більше 65% , інноваційно-інвестиційну – 13 %, сектор споживчих товарів – більше 20%. Нераціональна структуру економіки знаходить вираз і у недостатньому розвитку машинобудування, яке є джерелом нової техніки і технології, служить основою технічного переозброєння економіки, зростання її ефективності. Досвід розвинутих країн показує, що розвинуте машинобудування істотно впливає на структуру економіки і визначає її сучасний рівень. Так, у структурі обробної промисловості частка машинобудування становить у Швеції – 39, Італії – 26, Нідерландах – 25, Фінляндії – 24, Угорщині – 26%, а в Україні всього лише 13,6%.

Слід зрозуміти, що в XXI ст. намітилися інші якісні тенденції економічного зростання, які починають формувати напрями вектору розвитку світової і української економіки.

По-перше, в умовах становлення інформаційного суспільства спостерігається швидкий розвиток електронної культури, який забезпечує високі темпи економічного зростання, стирає національно-культурні відмінності, змінює індивідуальну і колективну мотивацію агентів з виникненням програмованого натовпу, який розсіяний по інформаційному просторі.

У кінці XX ст. США завдяки інформаційній економіці збільшили темпи росту продуктивності з 1,5 до 3 % в рік, ВВП – з 2,5 до 4 %.

По-друге, в умовах зростання інформаційного сектора економіки ліквідується різниця в інтелектуальному розвитку індивіда, яка мала місце в минулому. Невідповідність різниці в інтелектуальних здібностях індивідів (не більше 1,5 – 2 рази) і доходах (10 – 15 раз) визначають соціальне протиріччя сучасного економічного розвитку.

По-третє, швидкісні зміни, які охопили весь світ, викликають у індивідів хворобливе відчуття неможливості вплинути на них, що в значній мірі відбивається на сприйнятті і адаптації до нових інститутів. Як результат цих змін індивідуальна поведінка раціоналізується, морально-етична компонента послаблює свій вплив. Наслідкуванням культурним нормам, які забезпечують більш високий життєвий стандарт (якість життя), посилюється. В цьому аспекті вірогідність руйнівних наслідків подібної індивідуальної

поведінки для економіки збільшується, що підвищує потребу в обмежуючих соціальних нормах, культурі, освіті, регулюванні суспільного продукту, системі соціального захисту.

По-четверте, швидкість економічного зростання і величина показників, які характеризують рівень добробуту, не відображають якості інституціонального розвитку і не дають можливості відповісти на питання, чому економічні системи розвиваються за різними траєкторіями.

Звідси національна нова економіка має бути спрямована на подолання нашого відставання у галузі використання НТП, на прискорення розробки і впровадження досягнень науки і техніки у виробництво.

Глобалізація економіки і відмічені тенденції світового розвитку у XXI ст.. вимагають створити інноваційну інфраструктуру, яка має прискорити зростання високотехнологічного виробництва, ефективне використання інтелектуальної власності. Враховуючи світовий досвід в Україні вже працюють такі основні елементи інноваційної інфраструктури як технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційні центри. Але і кількість їх, і роль їх в технологічному зростанні економіки недостатні у порівнянні з високо розвинутими країнами..

Незначна кількість технопарків, випускає до 20 % усієї інноваційної продукції України. Важливим завданням на нинішньому етапі їх розвитку є підвищення ролі регіональних органів у цій справі. Адже існує велика відмінність між регіонами України у використанні інноваційних форм. Так з 255 існуючих нині інноваційних фондів 175 працюють у Києві. Усі 7 венчурних фондів, які діють на сьогодні, розміщено в Києві. 6 із 8 технопарків належать одному регіону - Києву. Це є свідченням про не досить активне використання можливостей регіонів у розвитку інноваційної інфраструктури, у використанні сучасних ефективних форм прискорення науково-технічного прогресу та його втілення у виробництво.

У суспільному інноваційному процесі велику роль відіграє **венчурний капітал**. Як правило, це функція малого бізнесу, коли при порівняно невеликому фінансуванні здійснюються серйозні інноваційні проекти. Очевидно, і держава, і особливо вітчизняний крупний капітал не усвідомили, які вигоди несе фінансування венчурних інвестицій. До того ж даються взнаки недосконалість законодавства, коли невизначено ні правове поле, ні гарантії функціонування венчурного капіталу, перш за все, недостатність установ, які здатні на професійну науково-технічну і комерційну експертизу венчурних проектів, відсутність страхування інвестицій в інноваційну діяльність і т. ін. А, напевно, головне те, що рівень знань про венчурний капітал, про його ризики і вигоди, про його роль в техно-економічному прогресі аж ніяк не відповідає процесам становлення ринкової економіки.

До цього ще можна додати недосконалість податкового законодавства та законодавства про банкрутство, нестачу кваліфікованих фахівців з управління інноваційними проектами. І хоча венчурний капітал в Україні досить обмежений, проте й він не спрямований на освоєння і запровадження високої технології. Кошти 4 із 7 венчурних фондів спрямовуються на реалізацію традиційних інвестиційних проектів; три інших вкладають кошти у розвиток технологій індустріальних технологічних укладів; жоден з венчурних фондів не інвестує розвиток технологій вищого технологічного укладу (біотехнологій, оптичної електроніки, комп'ютерів, телекомунікацій та ін.

Національна нова економіка України – це перш за все виробництво й використання нових знань, трансформація їх у самостійний чинник виробництва, який відіграє провідну роль у системі чинників виробництва. *Її реалізація пов'язана з розвитком фінансово-кредитної системи України, яка має забезпечити фінансування та кредитування здійснення інноваційних проектів.* Мова йде про нагромадження капіталу, яке формується з національних заощаджень, інвестицій державного бюджету, грошових заощаджень населення, облігацій, акцій та інших цінних паперів. Саме нагромадження капіталу, оптимальне його поєднання з споживанням є джерелом розширеного відтворення, розгортання інноваційної діяльності. Воно має забезпечити перенесення вартості знань на продукт в процесі організації виробництва. Чим швидше здійснюється цей процес, тим більша віддача інновацій у знання. Затягування з виробничим використанням знань призводить до їхнього старіння й економічної непридатності, оскільки з'являються нові знання, які мають велику перспективу «життя» на виробництві.

Вирішення цієї проблеми уповільнюється тим, що в нашій країні зберігаються досить великі обсяги державного споживання. Аналіз показує, що в розвинутих країнах при відносно високій нормі нагромадження державне споживання, як правило, не перевищує 20-25% ВВП. В Україні доходи державного бюджету, пенсійного фонду і фондів державного соціального страхування на початку XXI ст. становили 38,8%, причому тенденція до їх зростання є очевидною. Велике державне споживання, у свою чергу, неминуче обмежує обсяги державних інвестицій. У розвинутих країнах державні інвестиції підтримуються на рівні 3%. Ми ж змушені зводити їх до мінімуму. Всі ці диспропорції означають практично «проїдання» частини нагромадження, що обмежує можливості розширеного відтворення. Це свідчить про не усвідомлення на державному рівні, особливо тих хто розробляє економічну політику, реальної ролі інновацій у виробництві, особливо знань. З цього приводу І. Нонак відмічає: «Єдиним надійним джерелом конкурентних переваг є знання. Коли змінюються ринки, з'являються нові технології, збільшується кількість конкурентів, а товари старішають майже протягом ночі,

успішними підприємства стають ті, що послідовно створюють нові знання, поширюють їх у всій організації і швидко перетворюють на нові технології та продукти. Цю діяльність визначають як підприємство, що твориться на основі використання знань, єдиним бізнесом якого є систематичні інновації». Це має стати для кожного українського менеджера і керівника високого рангу як керівництво до активної дії в нових умовах ринкової економіки.

Інвестиції – це безперечно, головний фактор інноваційної діяльності. Але як показує аналіз, на цей процес впливає чимало факторів внутрішньої організації виробництва. Найважливішим із них є розмір підприємств. Проведений аналіз свідчить, що великі підприємства (чисельність працюючих понад 1000 чол.) характеризуються вищим загальним рівнем інноваційної діяльності та її економічною ефективністю. Це перш за все пов'язано з їх фінансовими можливостями. На них майже вдвічі більше виробляється інноваційної продукції, вона відзначається більшою науковістю. Відсутність достатніх фінансових коштів, робить малі підприємства споживачами цих інновацій. Для них властива найбільш висока ефективність виробництва інноваційної продукції. Але кількість підприємств в Україні, які займаються інноваційною діяльністю, дуже мала. Нею займається лише кожне п'яте підприємство. В умовах, коли роль науково-технічного прогресу є вирішальною у розвитку виробництва, дуже важливо розширити частку інноваційно-активних підприємств. В умовах ринкової економіки на інноваційну діяльність впливають форми власності підприємств. Державні підприємства мають кращі показники інноваційності продукції порівняно з приватними, але останні досягають вищої ефективності інноваційного виробництва. Підприємства іноземної форми власності і за масштабами, і за ефективністю інноваційної діяльності у 2-3 рази перевищують показники підприємств інших форм власності.

Досвід показує, що приватні підприємства не виділяються своєю інноваційною активністю, хоча, як було сказано, домагаються вищої ефективності інноваційної продукції. В цих процесах проявляє себе і конкуренція. Чим сильніша конкуренція на ринках, тим більше підприємства переходять від часткової інноваційної діяльності, тобто технологічного удосконалення продукції до створення технологічно нових продуктів. Тому збільшення масштабів інноваційної діяльності потребує як розширення конкурентного середовища, так і вдосконалення самої конкуренції шляхом як законодавчого, так і регулюючого впливу держави на неї. Через розвиток конкуренції можна посилити процес відбору ефективного власника, в тому числі шляхом відпрацювання процедури банкрутства, посилення ролі банківської системи і фондового

ринку в функціонуванні ринкових відносин. Цьому має служити поліпшення інвестиційного клімату, залучення іноземного високотехнологічного капіталу.

На розвиток конкуренції та інвестиційно-інноваційний процес активно впливає розвиток та вдосконалення виробництва малого і середнього бізнесу. Для цього потрібна державна підтримка малого бізнесу, створення умов для трансфера технологій державного науково-технічного сектору до підприємств малого і середнього бізнесу, розвитку інформаційної інфраструктури та формування професійного інноваційного менеджменту. Важливою складовою механізму розвитку інноваційної діяльності є створення державної системи підтримки і стимулювання науково-технічного прогресу та його втілення у практику господарювання. Розв'язанню цієї проблеми мають служити податкова, фінансова та грошово-кредитна політика, політика цін і доходів. Підтримка інноваційної діяльності здійснюється за допомогою таких методів як державне замовлення, надання кредитів, виділення грантів, надання фінансових гарантій. Для стимулювання цієї діяльності використовуються цільове кредитування, фіскальні преференції, нефінансові послуги. Як видно, система підтримки і стимулювання інновацій та інноваційної діяльності включає прямі і непрямі форми і методи. Хоча слід визнати, що цей поділ досить умовний. Наприклад, державне замовлення – це засіб прямої дії, хоча він, безперечно, стимулює роботу колективу, бо це, як правило, йому вигідно. Теж саме можна сказати про гранти, пряме інвестування та інші методи прямої дії. Що стосується застосування непрямих методів, особливо фіскальних преференцій, кредитних пільг, то головне тут полягає у чіткому визначенні принципів їх використання. Так, податкові пільги мають спиратись на обґрунтовані і прозорі критерії, твердо встановлену процедуру їх отримання. Бо це потрібно для того, щоб забезпечити залежність отриманих пільг від результатів праці, господарювання, виключити незароблені вигоди. Лише за цих умов система підтримки і стимулювання спрямовуватиме і заохочуватиме інвестиційну діяльність, нарощування інноваційного потенціалу підприємств.

Не менш важливою проблемою є залучення до розвитку малого і середнього бізнесу українського капіталу західного походження. Щорічні чисті доходи українців, які працюють за кордоном, становлять близько 40 млрд дол. США. Вони розпорощені по індивідуальних і сімейних касах, нерідко зберігаються за кордоном. Завдання українських урядовців якнайшвидше розробити механізм залучення цього джерела первісного нагромадження в економіку країни й акумуляції їх у сферу бізнесу, спрямувати ці кошти насамперед на розвиток галузей нової економіки.

Досвід показує, що вище відмічена система особливо ефективно діє, якщо її органічно поєднати з програмно-цільовим методом організації роботи. В Україні

поступово складається сучасні інноваційні структури, які здібні розробити комерційні привабливі проекти, до фінансування яких підключаються економічно успішні компанії. Проте, не дивлячись на величезну роль економічної мотивації інноваційної діяльності, у нас в цій системі існує багато і істотних недоліків. Інтеграція ряду наукомістких виробництв в глобальний технологічний простір носить анклавний характер, без підтримки держави. Це пов'язано з все ще недостатньою розвиненістю фінансово-кредитної системи. Високі відсоткові ставки за кредити комерційних банків, серйозні недоліки в податковій системі, лише зростки венчурного капіталу, недостатнє фінансування інвестицій з держбюджету, далеко недостатня участь приватного капіталу у розвитку інноваційної діяльності – все це серйозно стримує розробку і використання нової техніки і технологій та їх застосування у виробництві. Необхідність забезпечення якісного і стійкого соціально-економічного розвитку держави вимагає прискорення створення системи підтримки і стимулювання інноваційної діяльності, перш за все, розширення використання і здешевлення довгострокових кредитів. Інновації – це складні процеси з високо ризиковим характером. Держава має взяти на себе часткову компенсацію відсоткової ставки комерційних банків за рахунок бюджетних коштів. Частина коштів, отриманих від приватизації державного майна, держава має спрямовувати на інвестиції в інноваційну діяльність підприємств, перш за все тих, які мають стратегічний характер. Можливе запровадження конкурентних засад на державне замовлення інноваційної продукції тих чи інших підприємств. В цілому, вирішення цього завдання можливе лише при комплексній реалізації заходів державної інноваційної політики:

- вибір раціональних стратегій і пріоритетів розвитку інноваційних сфер при реалізації в галузях промисловості кращих технологій та інноваційності виробництва і конкурентоспроможності продукції;
- посилення ролі держави в інноваційній політиці через упорядкування, розгляду і фінансування пріоритетних напрямів;
- збереження і розвиток виробничо-технологічного потенціалу, його використання для підтримки сучасного технологічного рівня і переходу на більш високі технології;
- розвиток конкуренції в інноваційній сфері, підвищення ефективності капітального будівництва;
- забезпечення благо приємних економічних і фінансових умов для активізації інноваційної діяльності;
- стимулювання використання в реальному секторі економіки країни технологічні інновації, які забезпечують випуск конкурентоспроможної продукції;

- розширення участі держави в реалізації найбільш значимих результатів фундаментальних досліджень.

Великий вплив на науково-технічний прогрес і його використання у виробництві має ринковий механізм. І досягається це не лише через розвиток добросовісної конкуренції, ціноутворення, але й через капіталізацію економіки і дію фондового ринку. Раніше цей процес був досить простим і полягав у перетворенні додаткової вартості у капітал, що й служило матеріальною основою розширеного відтворення. З розвитком акціонерної форми капіталу і фондового ринку, процес капіталізації все більше набирає ринкових форм. Акції, облігації, інші цінні папери, які ще недавно були тісно прив'язані до конкретних акціонерних товариств, у процесі розвитку набирають самостійності і котируються на фондовій біржі. На основі курсової вартості акцій, помноженій на їхню кількість, визначається вартість компаній чи корпорацій. Якщо раніше дохідність акцій визначалась розмірами дивідендів, то в сучасному світі - зростанням вартості акцій.

Інтернаціоналізація господарського життя, зрощування промислового і банківського капіталу породило так звану систему участі шляхом взаємного володіння цінними паперами, утворення транснаціональних фінансових груп, розвиток світових фондових ринків, які через систему валютно-фінансових відносин активно впливають на розвиток господарської кон'юнктури, весь економічний розвиток. Лібералізація фінансових ринків, яка особливо розвинулась після кризових явищ 90-х років ХХ ст., сприяла розширенню банківських послуг, державних запозичень, вільному переливу капіталів і їх широкого використання у вигляді інвестицій. Цілком зрозуміло, що розвинуті країни домоглися великих успіхів в капіталізації своїх економік. Досить сказати, що у США капіталізація ринку у 2018 р. становила понад 100% ВВП, Великобританії - 120%, Нідерландах - близько 100%, Фінляндії - понад 100%. Висока капіталізація економіки і розвинутий фондовий ринок забезпечують, по суті, автоматичний перелив капіталу в ті галузі чи виробництва, які визначають прогрес економіки і країни в цілому. Варто уряду чітко сформулювати технологічні пріоритети чи виробництво певних інноваційних товарів, як вартість акцій тих компаній, що працюють у цих напрямках, швидко зростають, відбувається концентрація капіталу, яка дозволяє розв'язати і науково-технічні і виробничі проблеми. «Головним завданням фондового ринку, - писав Ю.Фама - є розподіл прав власності на запаси капіталу в економіці...» Він вважав ідеальним типом фондового ринку той, де ціни забезпечують точну інформацію для розподілу ресурсів, бо саме вони свідчать про вигідність вибору вкладення капіталу, інвестицій. На цьому будувалась концепція ефективного фондового ринку.

Радикальні зміни, що відбулись наприкінці ХХ ст., поділили і національні економіки, і фінансові ринки на розвинуті і ті, що розвиваються. Найбільш обґрунтованими критеріями розвиненості ринків акцій, які даються міжнародним рейтинговим агентством Standard and Poor's (S & P). Розвинутими є ті ринки країн, де річний обсяг ВВП на душу населення, розрахований з врахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти, перевищує 10 тис. дол. і де немає дискримінаційних правил для інвесторів-нерезидентів. Якщо фондовий ринок країни не відповідає хоча б одному з критеріїв, то він відноситься до тих ринків, що розвиваються.

Фондовий ринок в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, не є наслідком історико-економічного розвитку, а створюється державою, її урядом. Його початок пов'язаний з лібералізацією цін та ваучерною приватизацією, що зумовило обіг акцій приватизованих підприємств, визначило розвиток валютного ринку, емісію державних облігацій, зростання чисельності інвестиційних компаній, формування фондових індексів. З початком економічного зростання розширюється торгівля акціями, зростає роль коштів населення у функціонуванні фондового ринку, виникають брокери, швидко розвивається первинний і вторинний ринок акцій та облігацій тощо. Як видно, заходи держави забезпечили формування національної структури фондового ринку, створення ліквідного вторинного ринку акцій. І все ж не можна твердити, що формування фондового ринку завершено. Адже він ще не виконує одну з головних функцій - перелив капіталів, залучення коштів у виробництво. До того ж на його формуванні не могли не позначитись адміністративно-командні методи, які держава застосовувала у цьому процесі. Ще, по суті, не створено ринку опціонних та ф'ючерських контрактів, недостатньо розвивається система страхування операцій фондового ринку. Все це обмежує функції фондового ринку.

У Польщі і Словаччині цей показник вищий більше ніж у 10 разів від України. А от за рівнем віддачі на першому місці Чехія, причому вона перевищує Росію вдвічі, а Україну - у 12 разів. Отже, капіталізація ринку супроводжується глибокими якісними змінами. А недостатній розвиток фондового ринку породжує негативні явища. Особливо це проявляється у зростанні цін на інвестиційні товари, що в свою чергу, приводить до подорожчання будівництва. Допускається грубе заниження ціни державного майна в процесі приватизації Ціни на акції виявляються наче прив'язаними до активів компаній, не відхиляються від них, тоді як у розвинутих фондових ринках відбувається і величезне зростання їх ціни, особливо компаній, що знаходяться на передових рубежах науково-технічного прогресу і одночасно немало компаній, ціна акцій яких різко падає, банкрутують.

Для подальшого розвитку та вдосконалення функціонування фондового ринку, повного виконання ним властивих йому функцій необхідно посилювати внутрішню ринкову капіталізацію економіки, нагромадження капіталу. І поряд з визначенням цін акцій та розширенням можливостей для вторинного обігу фондових цінностей, що виконує фондовий ринок, необхідні масові публічні розміщення акцій на фондових біржах. Тобто, подальший розвиток та удосконалення фондового ринку має забезпечити і здійснення ним функції залучення фінансових ресурсів у виробництво. У вирішенні цієї проблеми важлива роль відводиться державі, як найважливішого активатора ринкових перетворень економіки.

Функції держави в новій постіндустріальній економіці. Нові сучасні умови суспільного розвитку для якого визначальними є розвиток інформаційних технологій, масового втілення (аж до рівня домогосподарств і окремих робочих місць) комп'ютерів і утворення мереж як нового принципу технологічної організації створює додаткові можливості до переходу до наднаціонального принципу організації економічного, суспільного і державного життя. Розвиток інформаційних (постіндустріальних) технологій дозволяє по-новому побудувати всю систему організації обліку, контролю, прийняття рішень і здійснення інших управлінських функцій в державі на національному рівні.

Поєднання різних структурних ланок сучасної економічної, соціальної і політичної системи в єдину матрицю громадянського суспільства, постіндустріальної «держави-ектнокорпорації» (держави-мегахолдингу) **викликане й іншими змінами:**

1) *зміна самих «елементів» економіко-політичного і соціального життя.* Як показують дослідження неоінституціоналістів, роль основних системоутворюючих елементів у постіндустріальній економіці, яка формується (як споживчого осередку), сім'ї (як первинного осередку соціоіндустріальної організації) і інститутів держави як політичного інституту і «арбітру» у вільній ринковій грі фірми до принципово інших секторів. Наприклад, домогосподарство і сім'я в інформаційній економіці перетворюється і в первинний осередок «виробництва». Проте, не як розсіяна мануфактура 15-18 століття, а в формі так званого «електронного котеджу», інтегрованого через єдину інформаційну систему як у функціонування окремих корпоративних систем, так і в діяльності (у випадку їх формування) постіндустріальної «держави-етнокорпорації»;

2) *перехід до університетських наукових центрів, інших структурам «знанням інтенсивної економіки» як основним центром соціальної (а значить і економічної, духовної і т.п.) організації створює нові можливості розвитку ціннісної державно-корпоративної організації.* У нових умовах вона має будуватися уже не як попередня бюрократично-централізована піраміда, а як складна мережа з поліморфною організацією

її «інтелекту». Управлінська підсистема постіндустріальної «держави-етнокорпорації» набуває поліцентричної форми, делегуючи значні інтелектуальні (аналітико-інформаційні, контрольні і т.п.) функції своїй дисперсній (розсіяній по університетах, лабораторіям, дослідницьким центрам, навіть приватним «котеджам» інтелектуалів, які зв'язані в єдину мережу) мережі;

3) *в інформаційному суспільстві сам процес управління вимагає значно більше чим раніше, зосередження на аналітико-дослідницьких процесах.* Це пов'язано поступовим витісненням репродуктивної праці творчою при паралельному збагаченні змісту праці і рухом до «суспільства професіоналів». Ці зміни створюють принципове значення передумови для більш інтенсивного включення громадян в управління справами постіндустріальної «держави-етнокорпорації»;

4) *зміни самих глибинних принципів організації людського суспільства вимагає і зміни особистості – переходу від раціональної економічної людини до домінування творчих функцій в діяльності і розвитку людини-творця.* Нове суспільство створює передумови для нової поведінки людини, як активного агента соціального життя у єдності усіх його складових: економіки, політики, культури і т. П. – на рівні держави у цілому, а не тільки в рамках своєї сім'ї (домогосподарства) або максимум фірми. Ця нова поведінка може продовжуватись характерними для постіндустріальної економіки новими цінностями і стимулами діяльності людини-творця. Серед цих цінностей і мотивів визначальними є умови самореалізації, максимального визначення результатів творчості, власне вільний гармонійний розвиток особистості людини. Тобто має бути взаємозв'язок, людина творець, з одного боку, стає активним агентом-творцем нового типу держави (ширше – економічної, соціальної і т. П.) організації, з іншого – буде відтворюватись такою державою.

Виділимо найбільш значимі із розглянутих змін в постіндустріальному суспільстві – народження якісно нового принципу організації економічного і соціального життя взагалі. Якщо для індустріальної ринкової економіки були типові принципи раціональності і матеріального прогресу, то для нової епохи постіндустріальної «держави-мегахолдингу» ними стають органічна цілісність і оптимальність. Ці принципи обумовлені всією сукупністю змін в технологічній економічній і соціальній організації суспільства, де на зміну автоматизованому машинному виробництві приходять інформаційні мережі. На зміну заснованій на відокремленості виробників ринковий або бюрократично-централізованої економіки – інтегровано-цілісна система, яка об'єднує індивідів-професіоналів і розімкнуті в холдингову структуру корпорації – мережі, яка управляється корпоративною за своєю суттю постіндустріальною державою-мегахолдингом. На зміну

тоталітаризму традиційної держави – заснованої на економічно гарантованих правах громадянина-акціонера, виростає реальна представницька «демократія постіндустріальної «держави-етнокорпорації» і пряма демократія громадянського суспільства.

Соціально-економічна і політична форми постіндустріальної держави-мегахолдингу створює значний простір для розвитку постіндустріальних духовних, економічних, соціальних і національних технологій. Це пов'язана з тим, що формування єдиного макросередовища, яке розбудовано на демократичних, а не авторитарних початках, дозволяє значно повніше, чим раніше, реалізувати всі основні імперативи і виклики постіндустріальної економіки, які виникають.

До основних функцій держави в нових умовах економіки відносять:

- держава як «активатор» і гарант розвитку високих технологій, знань і інформаційних мереж. Ця найважливіша функція в умовах розвитку постіндустріального розвитку держави, оскільки вона виконує роль одного із головних агентів, які забезпечують випереджувальний розвиток основних сфер прориву до нової якості технологій. Через систему каналів держава може і повинна сприяти вирішенню наступних завдань:

а) розвивати таку сферу відтворення творчого потенціалу громадян (головного ресурсу інформаційної економіки), як система безперервної високоякісної освіти;

б) розбудови суспільства інформації, тобто активізувати створення, гарантувати загальну доступність, стабільність, функціонування і демократичність інформаційних мереж;

в) визначити пріоритетні напрямки розвитку високих технологій і сприяти здійсненню інвестицій у цій галузі.

- держава як інститут, який сприяє вирішенню глобальних проблем. З урахуванням процесів глобалізації в сучасному світі проблеми глобалізації неможливо вирішити без участі держави, міжнародних змін і наддержавних інститутів, а також інститутів громадянського суспільства. Більше того, активне сприяння вирішення системи глобальних проблем людства стає найважливішою функцією в умовах розвитку постіндустріальної економіки. Для цього потребуються зусилля в рамках широкої міжнародної кооперації і у взаємодії з широким колом неурядових організацій;

- держава як виробник суспільних благ. В постіндустріальній економіці де держава виступає як агент виробництва високих технологій та інших суспільних благ її роль зростає. «Сьогодні існує велика кількість думок, - пише Т.Сонер, - які підтримують традиційний погляд, що більшість державних органів є марнотратами грошей. І ніхто не думає про державу, коли користується дорогою, бачить поліцейського на посту або веде

бесіду з учителем про виховання дитини. Держава-де ще застаріла бюрократія, яка втручається не в свої справи, є зовсім не продуктивна.

Причина по якій держава поглинає постійно зростаючу дань ВВП, є те, що вона може робити деякі речі кращі інших...як те ж будівництво і ремонт доріг, освіту, охорону здоров'я або вугільна промисловість. Ні одна з цих послуг не може бути і ніколи не була надана приватними компаніями».

- *держава як інвестор.* Якщо в ринковій економіці ця галузь діяльності держави була незначною, то в умовах різкого зростання роль усіх сфер, які традиційно і обґрунтовано знаходяться під опікою держави (наука, освіта, культура, збереження і поширення знань), інвестиційна діяльність держави суттєво розширюється;

- *держава як соціальна технологія.* З цього приводу Т. Стонер відмічає, що «від самого початку інститут держави розвивався з ціллю вирішення проблем законодавства, правопорядку і оборони. І сьогодні продовжує існувати значна кількість точок зору, які зводяться до того, що функції держави мають бути обмеженими законодавством, забезпечення правопорядку і оборони. На ранніх стадіях постіндустріального суспільства більшість нових технологій може вимагати великих ризикових інвестицій. Невизначеність і тривалість окупності відволікають приватний сектор від намагань створення ризикових амбіциозних підприємств. Держава, може мати як надійну фінансову базу, так і різноманітні економічні мотиви, може взяти на себе і оправдати такі інвестиції. Держави може також бути інструментом економічної політики. Наприклад, державна фіскальна політика є намаганням, нехай не завжди успішним, управляти економікою таким чином, щоб досягти максимального ефекту для усіх».

У ринкових умовах суттєво важливо організувати цю активність держави так, щоб вона поєднувала в собі достатність і приватного і державного підприємництва. Як відмічає Т.Стонер, «що найбільш гостро необхідно для руху до інформаційного суспільства, так це інтелектуальна структура. Її основою є розвиток системи освіти, науки і дослідництва. Без освіти неможливо набути багатьох навичок... для управління постіндустріальною економікою. Державні витрати на освіту можуть бути класифіковані як інвестиції: освіта створює інтелектуальну інфраструктуру як для індустрії знань, так і для вкладання інформації в інші сектори економіки».

В умовах постіндустріальної економіки набуває нових економічних функцій. *По-перше*, вони пов'язані з забезпеченням прогресу високих технологій, формуванням, розвитком і підтриманням стійкої інформаційної системи. *По-друге*, держава у більшій мірі, чим раніше, може включатися у виробничу та інвестиційну діяльність. *По-третє*, держави (їх міжнародні союзи, а також інститути громадянського суспільства) мають брат

на себе все більше функцій по створенню умов для вирішення глобальних проблем для людства.

Отже, держава в умовах постіндустріального суспільства стає не більш (але і не менш) чим «акселератором», який забезпечує прискорений розвиток постіндустріального «анклаву» соціально-економічної системи, і гарантом стійкості функціонування і розвитку цієї підсистеми ціною по визначеним «правилам». При цьому власне «виробництво» людського капіталу (творчо обдарованих людей, професіоналів), високотехнічної продукції, інформації і т. П. Може і має здійснюватися у рамках широкого спектру різноманітних мереж, які включають індивідів, дрібних і середніх фірм та таких одиниць (включати тимчасові творчі колективи, які працюють, наприклад, по грантам), власне кооперацію і їх об'єднань. При цьому корпоративні структури можуть поєднуватися в мегахолдинги, де будуть виступати в якості дочірніх структур по відношенню до «держави-етнокорпорації».

3. Розвиток підприємництва та специфікація прав.

Загальновідомо, що саме інституціональне середовище, під яким розуміють формальні правила поведінки і взаємодії, а з точки зору підприємництва – сукупність формальних і неформальних рамок, які структурують діяльність підприємців, є фундаментальною ланкою ринкових трансформацій. Потенціальному розвитку конкурентних бізнесових ринків під час інституціональних змін може помішати невідповідність інституціонального середовища, яка успадкована від попередніх командно-адміністративних економік, ринково-орієнтованим інститутам. В Україні надто повільно йдуть прогресивні інституціональні зміни, що зробило її економіку рентного типу.

Якщо врахувати доводи українських економістів (В. Гесць, В. Лагутін, І. Бочан, Р. Пустовойт та ін.), які акцентують увагу на інституціональних умовах, що призвели до невидимих бюрократичних бар'єрів, корупції чиновників, застосування насилля у підприємницькій сфері, ухилення від сплати податків і криміналізації бізнесу, необхідно погодитись з твердженням Д. Норта про роль інститутів як визначального фактору довгострокового функціонування економіки. Не менш доказовими фактами на користь даного висновку лауреата Нобелівської премії є результати реформ в інституціональному середовищі країн, зокрема в підприємницькому, Центральної, Східної Європи і країн Балтії, які забезпечили економічне зростання. Така ситуація сприяє зростанню добробуту більшості населення, а не вузькому прошарку.

Поряд з іншими причинами трансформаційної кризи в Україні, як то: руйнація інвестиційного процесу, застаріла фондоозброєність, низька якість роботи, відсутність

стимулів до технологічного прогресу, необхідність проведення ринкової структуризації виробництва, розрив виробничих зв'язків, зміни в структурі зовнішньої торгівлі, важливого значення набувають фактори інституціонального характеру. Зокрема це: відволікання ресурсів із традиційних сфер інвестування у створення нових інститутів і витрати, які пов'язані із перерозподілом перехідної ренти, які є важливими факторами рівня дієздатності до реформування економіки країни. Останній є визначальним для подальшого розвитку чи поглиблення трансформаційної кризи.

В трансформаційний період розвитку Україні не вдалося запобігти «інституціональних пасток» і створити ефективного рівня забезпечення процесу переорієнтації на соціально-ринкову економіку. В період її соціалістичного розвитку існували «подвійна економіка» і «подвійна мораль суспільства», коли офіційна економіка функціонувала поряд з неформальною і неприйняття законів і моральних правил було суспільним явищем. Тому на відміну від громадян західних країн, значна частина українців тривалий період очікували від країни стабільного соціального забезпечення, яке оцінювали в часи соціалізму дуже високо.

Нааявність «інституціональних пасток» і неефективність структур і інститутів економічної влади має наслідком неефективний розподіл витрат і вигод в економічній системі.

1) На поведінку власника впливає ряд факторів, які сприяють зниженню витрат неефективного використання активів підприємства:

- стан фондових ринків: неефективність підприємства не знаходить відображення у зниженні курсової вартості акцій і, відповідно, не тягне за собою фінансові витрати для акціонерів;

- стан ринку корпоративного контролю: відсутня загроза втрати контролю над підприємством у результаті скупки акцій при падінні їх вартості;

- недосконалість процедури банкрутства: тут втрата контролю більше залежить від відношення домінуючих акціонерів і органів державної влади чим від результатів діяльності підприємства;

- обмеженість конкуренції на внутрішньому ринку.

2) На поведінку власника впливають фактори, які сприяють завищенню витрат ефективної діяльності:

- невизначеність і відсутність гарантій прав власності, що сприяє невмотивованому «перерозподілу» власності через банкрутство і зростання трансакційних витрат у взаємодії державних органів;

- дискримінація і порушення прав акціонерів з боку менеджерів. Відсутність досконалого корпоративного законодавства, слабкість захисту від свавілля найманих менеджерів;

- високі трансакційні витрати, які пов'язані з організацією управління і подолання опортуністичної поведінки персоналу;

- трансакційні витрати інвестиційної і інноваційної діяльності;

- слабка захищеність прав виробника (торговельна марка, захист від фальсифікації, охорона прав на продукцію);

- трансакційні витрати, які необхідні для захисту прав власності.

Таким чином, відсутність ефективного соціального контролю (тобто сили, яка змушує до ефективного використання активів) над власником, а також надлишок приватної економічної влади є наслідком «провалів мотивації» власника.

Досвід трансформаційної кризи засвідчив, що країни, які швидко вирішили інституціональні проблеми досягли належного рівня життя своїх громадян, навіть у порівнянні із розвинутими країнами Західної Європи. Звідси вони трансформують інституціональне середовище в макрооточення і, поряд із соціальними і технологічними сегментами акцентують увагу на такі як:

- економічний, який концентрується на характерних рисах і напрямках розвитку, в яких функціонують економічні суб'єкти і підприємці. Основними кількісними характеристиками цього сегменту є ВВП, показники інфляції, безробіття, середньостатистична зарплата і т.п.;

- політичний, який визначає, яким чином організовані законотворча діяльність, політичні і виборні процеси і всі аспекти взаємозв'язків між підприємцями, політичною елітою і урядом.

Як підсумковий фактор при цьому виділяють регуляторну і фінансову політику відносно бізнесу, порядок отримання ліцензій, дозволів.

Для ліквідації бідності більшості населення при порівняно високому ВВП на душу населення, важливо досягти високого рівня справедливості розподілу багатства в країні. В Україні коефіцієнт Джині, починаючи з 1993 року виріс в 1,5 рази і складає 0,359 (0 – справедливість, 1 – несправедливість), що характеризує нерівномірний розподіл доходів. Для порівняння в країнах Центральної Європи 0,260.

З періоду отримання незалежності і початку трансформаційних перетворень в Україні процес стратифікації призвів до поляризації суспільства – 5-6 % багатих і решта збіднілого населення. Питання створення нового «середнього класу» - гаранту суспільної стабільності, лишається актуальним питанням і нині. За міжнародними критеріями до

бідних відносять людей у яких реальний дохід не перевищує 1 долар в день. Для розвинених країн, де як доходи так і вартість життя є більш високим, цей показник складає 14,5 доларів, а для східноєвропейських – 4 долара в день. В Україні більшість громадян мають дохід значно менший, а до 40% населення перебуває нижче цієї межі.

Приведений вище коефіцієнт Джині не враховує привілеї і тіньові доходи економічних суб'єктів. Значний тіньовий сектор в Україні (більше 50%) є визнанням значимості теорії інституціонального аналізу в плані дослідження трансформації економіки країни і її підприємницького середовища. З досвіду України ми можемо відмітити факт, що навіть коли є значна законодавча база в країні, це не означає, що підприємці будуть слідувати формальним правилам. Підтвердженням такого висновку є існування тривалий період тіньової економіки в країні. Хоча цього не уникли і високорозвинені країни. Так нелегальний сектор економіки США у 2018 р. складав – 9%, Канади, Франції, Німеччини – 15-16%, Італії – 28%. Такий стан свідчить про те, що в умовах відсутності інституціонального середовища, яке сприяє бізнесу і мінімізує трансакційні витрати, підприємці улюбій країні будуть реагувати однаково і ухилятися від виконання формальних правил у протипагу вигідним неофіційним угодам. А рівень тіньового сектору економіки є відбитком обернено пропорційного рівня досконалості інституціонального середовища для розвитку підприємництва.

До основних причин такої бізнес ситуації і викривлення формальних норм в інституціональному середовищі України слід віднести:

1) надзвичайна податкова завантаженість. Хоча Україну відносять до держав з ліберальним податковим режимом, проте слід враховувати і «неформальні податки»: хабарі податківцям та іншим працівникам контролюючих структур, плата за компенсацію ПДВ (20-40% від поверненої суми), репресивні дії податкової служби або надання пільгового режиму підприємцям у залежності від «неформальних відносин за принципом «свій-чужий».

На відміну від розвинутих країн, які мають значні податки, Україна йде так званим класичним шляхом: зменшує податки з метою стимулювання економіки і її виходу з тіні. Так поступила у 2004 році Словачія. Зниження податку на прибуток підприємств і податку на доходи фізичних осіб сприяло зростання кількості переносу своїх виробничих потужностей, переважно в галузі машинобудування ТНК із Азії і Німеччини;

2) проблема асиметричної інформації, яка є важливою складовою трансакційних витрат. Визнання обмежених можливостей отримання і аналізу повної інформації для прийняття оптимального рішення призводить до того, що підприємці не здатні передбачити всі можливі ситуації як ex ante ex та post.

В ситуації української реальності, коли один або невеличка група учасників ринку володіють інформацією, яка необхідна для прийняття бізнес-рішень відносно покупок, інвестицій, укладання угод, а інші ринкові гравці, наприклад, враховуючи опозиційне відношення до владних структур, не мають доступу до реальних даних, таке становище призводить до криміналізації ринку і переваг неформальних відносин над формальними нормами. Таке становище ставить в нерівні умови економічних агентів ринку, так як отримати об'єктивну інформацію для іншої сторони стає неможливим. Про це свідчить інституціональний процес в Україні, коли корупція породжує нову корупцію, а діяльність державних службовців у більшості випадків визначається обслуговування інтересів політико-фінансових груп;

3) недосконалість політико-економічного сектору. Саме цей фактор в Україні сприяє тому, що прийняті економічні рішення безпосередньо прив'язуються до бізнес-інтересів тих, кому воно вигідне. Такий стан ускладнює дієвість інституціональних контрактів по сприянню соціально-економічного розвитку країни і підвищенню добробуту більшості українців, а не окремих «груп впливу». Прикладом цього може служити приватизація в Україні. На усіх рівнях гілок влади розуміють, що необхідною умовою прозорості і ефективності функціонування ринку приватизації є чітка специфікація прав власності, яка дозволяє прийняти найбільш ефективні і оптимальні рішення і мінімізує трансакційні витрати. Проте, на практиці і надалі спостерігається протилежна тенденція – розмивання прав власності; коли вони точно не встановлені, потрапляють під різні обмеження і незадовільно захищені для більшості учасників приватизаційного і фондового ринків, що підвищує і так уже значні трансакційні витрати. Тому майже всі процеси приватизації привабливого об'єкту в Україні завершуються позивами в суд і блокуванням приватизаційного процесу. Значною перешкодою для участі багатьох привабливих інвесторів і українців стають додаткові умови, що робить не можливим навіть їх участь у ньому. Завдяки першій специфікації прав власності в Україні сформувалися могутні фінансово-промислові групи, держава від її недосконалості втрачає мільярди доларів. Як приклад, приватизація «Криворіжсталі» у 2004 році.

Зміни у правах власності впливають і на розподіл, і на суспільне відтворення. Особливо це стосується державного майна, коли після приватизації використання активів дає можливість не багатьом отримувати багатство і політичну владу. В умовах відсутності реальних демократичних процедур, незалежно від часу (початок чи завершення процесу) в державі існуючі угоди відносно прав власності устанавлюють ті, хто має владу, і любі зміни у цих правах скоріше всього будуть здійснюватися у напрямку їх інтересів. Таке розуміння приватизаційно-політичних торгів пояснює причини відхилення інституту прав

власності в Україні від ідеальної системи ринку досконалої конкуренції. Зростання власності з державною власністю при наявності елементів ринкової економіки веде до інертного, повільного розвитку, що призводить до відсталості і бідності.

Рівень проблем, які виникли у підприємницькому інституціональному середовищі в Україні можна виділити, враховуючи деякі рейтинги. **Найбільш вдалими і взаємодоповнюючими один іншого є такі три рейтинги:**

1) агреговані фактори конкурентоспроможності: відкритість і прозорість економіки; політика і роль держави; розвиток фінансової системи; ефективність виробничої і соціальної інфраструктури; ступінь інноваційності технологічного розвитку; рівень кваліфікації і ефективності праці; розвиненість судової системи та інших правових інститутів, які визначають характер політики держави (від ліберальної до адміністративно-командної); рівень розвитку малих підприємств і міра їх підтримки.

2) рівень економічної свободи: захист приватної власності, яку має забезпечити держава; право вільного вибору; право вільної конкуренції; незалежність судів; кількість і рівень податків; рівень впливу держави на економіку; рівень захисту інтелектуальної власності; наявність або відсутність скритих митних бар'єрів.

Україна за рейтингом рівня економічної свободи не входить навіть у першу сотню країн (112 місце в 2018р.). Такий низький рейтинговий рівень України обумовлений пануванням політики і влади над економікою і підприємництвом. В країні не розмежовані економічна і політична влади, що дає можливість політичній еліті реалізувати свої бізнес-плани за допомогою неформальних методів у протизадекларованим. Це призводить до деформації галузевої структури економіки України і є прямим наслідком відходу від формальних правил в інституціональному середовищі і переходу до обслуговування неформальних інтересів зацікавлених груп. Таке становище (виникло і продовжує існувати) є нормою в Україні;

3) надзвичайна регламентація і втручання держави в підприємницьку діяльність. Ефективність функціонування держави не може бути визначена спрощеною моделлю «витрати-виробництво», а має багато інших специфічних параметрів, які не завжди піддаються економічному виміру. В Україні на перший погляд, проблемою державного втручання є «надзвичайно» розвинутий чиновницький апарат управління. Проте у порівнянні з іншими країнами, навіть високорозвиненими, цей показник достатньо зважений. Доля чиновників серед всього зайнятого населення у Швейцарії – 32%, у Франції – 25%, у Німеччині – 14,5%, в Україні – 8%. Тому навряд чи існує якась залежність між кількістю чиновників і рівнем регулярного втручання у підприємницьку

діяльність, скоріше всього тут значення набуває суб'єктивний фактор у процесі прийняття процедур дозволу відносно бізнесу і об'єктивність роботи державних інститутів.

Високі транзакційні витрати, які існують на початковій стадії юридичного оформлення підприємництва в Україні визначаються відсутністю відповідних навилків бюрократії, яка не зацікавлена у їх зниженні, а намагається тільки до збереження квазіренти. Цей фактор доповнюється відсутністю в країні незалежної судової системи і слабким захистом інтелектуальної власності. Як результат наявності цих факторів в країні процвітає такий вид опортунізму як рвацтво, яке обумовлене наявністю специфічного активу, який дає можливість їх власнику експлуатувати інших заради отримання квазіренти.

Створення і в більшій мірі перехоплена від попередньої системи за допомогою влади і бюрократичного апарату вертикальна система непрозорих і недемократичних повноважень в Україні стала привабливою для отримання незаконного багатства. Це одна із головних причин гальмування економічного розвитку країни. В Україні створилося таке інституціональне середовище, яке змушує підприємця для отримання сервісної послуги державного апарату, запобігати не тільки до прямих грошових витрат (офіційні і неофіційні), але і нести витрати при здійсненні специфічних операцій, які вимагають додаткового часу і ресурсів, наприклад, на ведення переговорів для здійснення незаконної трансакції. Прикладом цього є ситуація, яка склалася в Україні навколо ПДВ.

Варіантом виходу із такого стану для України може служити досвід Польщі, яка стала каталізатором змін у Центральній і Східній Європі і досягла значного прогресу у проведенні інституціональних реформ. Останні дозволили їй досягти високих західноєвропейських стандартів: серед важливих інституційних проблем до яких вдалася Польща були: дерегуляція економіки; мінімізація державного втручання у бізнес; скорочення чисельності чиновників; перегляд рівня заробітної плати; перерозподіл доходів і управлінських повноважень від центра до регіонів. Якщо зважити на світову тенденцію, - підвищена увага у розвинених країнах до господарської діяльності середніх і малих підприємств, то для України це має стати завданням надзвичайної важливості. За період від 60-70-х років доля малого і середнього бізнесу у ВВП Великобританії зростає більше чим на чверть, у США вони виробляють 45% ВВП. Підприємці реалізують у житті більшість нововведень і винаходів. За останні роки дві третини інноваційних технологій було запропоновано саме малим бізнесом. Такі показники досягнень підприємців як зайнятість, інновації, рівень добробуту мають стимулювати державні інституції до створення сприятливих умов в українському середовищі для зростання малого і середнього бізнесу. Існуючий взаємозв'язок між підприємництвом і економічним

зростанням може реалізуватися в Україні через ланцюжок: підвищення середнього грошового доходу → підвищення купівельної спроможності населення → підвищення попиту як стимулу розширення підприємницької активності → поглиблення первинного мультиплікаційного ефекту.

Відмічений взаємозв'язок, з одного боку, сприяє темпу зростання загального добробуту, з іншого – кількості підприємців, які забезпечують подальше зростання ВВП. Проте для ефективної взаємодії ланок цього ланцюжка в Україні важливо створити спрощену регулятивну політику відносно підприємництва. Показники якості регулятивних процедур у підприємницькій сфері розробив Всесвітній банк: створення нової компанії; наймання і збільшення працівників; ліквідація (банкрутство) підприємства; реєстрація прав на нерухомість майна; захист інвесторів. Дані показники щодо України порівняно з рядом країн відображені в таблиці 2. У середньому в розвинутих країнах для створення нової компанії потрібно виконати ≈ 6 у бідних 11 процедур, за часом витрати складають 27 і 59 днів відповідно, і заплатити коштів, які рівні – 8 і 122% доходу на душу населення відповідно.

Приведені у таблиці дані засвідчують, що внаслідок відмінності в адміністративних процедурах в Україні майже в два рази складніше створити, або займатися бізнесом, чим у країнах із розвинутою економікою і майже в стільки ж менше способів захисту прав на нерухоме майно, чим у власників майна у більш багатих країнах. Ефективність, функціонування ринкової системи залежить і від чіткості специфікації прав власності, що змушує господарюючих агентів приймати ефективні рішення. У протилежній ситуації, яка характерна для України і визначається як «розмивання прав власності», порушує «правила гри», що не дозволяє стабілізувати економічні відносини між учасниками ринку і мінімізувати негативні зовнішні екстерналії.

Таблиця 2.

Деякі показники ефективності підприємницької діяльності в деяких країнах у 2018 році

Показники	США	Україна	Росія	Польща	Словачія
1. Відкриття бізнесу:					
- кількість процедур;	5	15	9	10	9
- необхідність часу, днів;	5	34	36	31	52
	0,6	17,6	6,7	20,6	5,7
- вартість, % від доходу на душу населення;					
	0	113,9	5,6	237,9	46,1
- мінімальний капітал, % від доходу на душу населення.					

2. Реєстрація вла-сті: - кількість процедур; - необхідний час, днів; - вартість від вартості майна, %.	4 12 0,5	9 93 4,3	6 37 0,8	7 204 1,6	5 22 3,4
3. Примусове викон. контрактів: - кількість процедур; - необхідний час, днів; - вартість, % від суми обігу.	17 25 0 7,5	28 269 11	29 330 20,3	41 1000 8,7	27 565 15
4. Ліквідація бізнесу: - тривалість процедури; - вартість від вартості майна, %. - коефіцієнт повернення, % від власного капіталу.	3,0 8,0 62, 8	2,6 18,0 25,5	1,5 4,0 48,4	1,4 18,0 62,8	4,7 18,0 39,6

Регулятивна політика української держави до бізнесу не може не враховувати і специфічних факторів інституціонального середовища країни. Будь-яке копіювання інститутів для мінімізації вартості трансакцій інколи дає протилежний результат. Проте, на будь-які зміни потрібно політичну волю влади в Україні для створення цивілізованих і прозорих «правил гри» для бізнесу. І навіть в умовах досягнення позитивних результатів необхідно пам'ятати, що цей процес вимагає постійного удосконалення. Цьому є приклад країн Центральної і Східної Європи, які маючи більш досконале правове поле і інституціональне середовище розвитку підприємництва, продовжують проводити реформи для удосконалення регулятивних механізмів.

Отже, як свідчить досвід країн, які мають значний економічний успіх, основою його став створений за короткий термін «інституціональний каркас» ринкової економіки, тобто ті інститути, які гарантують стабільність дальнорорість, прозорість ринкових правил і процедур і мінімізують вплив тінювих і кримінальних факторів. У першу чергу, це стосується відповідного інституціонального середовища для становлення і розвитку підприємництва, основою якого є приватна власність і належне оформлення прав власності, що дозволяє перетворювати активи в джерело інституту. Це є головним критерієм ефективності інституціональних основ держави і ринкових принципів розвитку підприємства. Україна стоїть на цьому шляху.

У процесі руху на шляху до формування ефективного інституціонального середовища для розвитку підприємства варто врахувати його унікальність. Останнє полягає в тому, що підприємницька діяльність в Україні виникла і розвивається не еволюційним шляхом, як у країнах з традиційною ринковою економікою, а в результаті

економічної революції: ломки жорстко централізованої планової системи. Саме тому **підприємницька діяльність в Україні пов'язана з рядом труднощів і протиріч.**

По-перше, повільно і часто безсистемно формується законодавча база підприємництва, яка покликана забезпечити і закріпити право власності на засоби виробництва і кінцевий продукт діяльності. Бізнес в Україні зароджувався і розвивався в умовах майнового хаосу і «вільно плаваючого» права власності на засоби виробництва – з одного боку, і надмірних податків, які лишали фірми значної частини кінцевого результату діяльності – з іншого. Відсутність специфікації прав власності сприяє продовженню внутрішнього процесу перерозподілу власності.

По-друге, принципи часткової автономії регіонів обмежені, так як вільній діяльності господарювання, договорів і об'єднань протистоять традиційна для командної економіки монопольна організація господарства, яку неможливо відмінити тільки вольовим рішенням, оскільки економічна структура України десятиліттями створювалася як монополія.

По-третє, товарно-грошовий обіг в Україні сильно утруднений недосконалістю фінансово-кредитних відносин (проблема вилучення готівкових грошей, криза платежів і т. П.), а також високі темпи інфляції. Що спричиняє до спекулятивних дій підприємців.

Деяка частина з них націлена на довготривалу перспективу, а служить виключно як тимчасовий засіб нагромадження первинного капіталу, що посилює нестабільність, невизначеність і недовіру в сфері бізнес-діяльності.

Створення відносних інституційних умов розвитку підприємництва значно прискорить його розвиток в Україні, поставить в цивілізовані рамки, сприятимуть переміщенню капіталу у виробництво. Держава має створити умови для розвитку комерційної діяльності підприємств усіх форм власності, так як кожна із них має право на життєвість у ринковій економіці та має свої переваги і недоліки.

4. Типи фірм та їх переваги.

Вибір форми економічної діяльності не обмежується дилемою: фірма чи ринок? При прийнятті рішення на наступному етапі виникає нова проблема: який тип фірми найбільш вигідний? Трагування фірми як «мережі контрактів» стало вихідним пунктом для побудови типології, заснованої на особливостях внутріфірмового розподілу прав власності.

Найпростішою може вважатись індивідуальна *приватно-підприємницька фірма*. Власник такої фірми, за визначення А. Алчіана та Г. Демсеца має право: 1) на залишковий дохід, тобто на дохід за вирахуванням контрактової винагороди решти факторів; 2) контролювати поведінку інших учасників «команди»; 3) він є центральною стороною -

принципалом, з яким власники решти факторів укладають контракти (така форма контрактів називається зонтичною); 4) змінювати членство в «команді» (наймати або звільняти); 5) продати всі перераховані повноваження .

До основних вигод такого розподілу прав неонституціоналісти (А. Алчіан і Г. Демсец) відносять насамперед закріплення за центральним агентом (власником) права на надлишковий дохід. Він створює потужний стимул для власника до ефективної роботи й управління фірмою, а також спонукає його організувати дійовий контроль за роботою інших. Крім того, завдяки зонтичному контракту, досягається значна економія на ведення переговорів. У разі потреби можна переривати контракт між центральним учасником і будь-яким недбайливим членом команди, нерозриваючи відносин з рештою.

Головним агентом, на думку А. Алчіана та О. Уільямсона, має стати власник найбільш специфічного ресурсу, який готовий заплатити максимальну ціну за всі зазначені вище права. У випадку з «класичною» капіталістичною фірмою таким ресурсом є фізичний капітал. Але лідером приватно-капіталістичної фірми може бути і власник людського капіталу, якщо його знання і здібності відповідають інтересам фірми. Наприклад, адвокатська контора, рекламні і проектно-конструкторські бюро, інжинірингові фірми, фірми з програмного забезпечення ЕОМ та ін.

Типи фірм розрізняють, передусім, по тому, якій категорії агентів приписують залишкові права. У корпораціях вони належать інвесторам; у споживчих і збутових кооперативах — споживачам і постачальникам; у фірмах, які контролюються робітниками – персоналом; у підприємствах, які знаходяться у суспільній власності – державі, а, наприклад, неприбуткові організації – це фірми, де право на отримання залишкового доходу взагалі відсутнє.

Провідною формою сучасної ділової організації є *корпорація*, власник якого має дуже обмежені права, що зводяться до права на контроль за головними менеджерами, і то в основному не прямо, а через раду директорів. Деякою мірою це має свої *переваги*. Акціонери несуть обмежену відповідальність, що різко знижує ризик, зв'язаний з інвестиціями, і відкриває можливості для мобілізації крупних сум капіталу. Акціонерна власність високоліквідна – вилучення акціонером своєї частки із справи не потребує згоди решти співвласників, отримання якої буває обов'язковим у партнерствах або кооперативах. До того ж акціонерна власність є доброю формою захисту від «здириства» – акціонер може продати свої акції, але при цьому найбільш специфічні активи нікуди із фірми не підуть, залишаються у «команді». Нарешті, розподіл функцій прийняття ризику (право на залишковий дохід) і функцій керування (право змінювати членство у «команді»)

дає змогу підбирати найталановитіших керівників незалежно від того, наскільки велике або мале їх особисте багатство.

Але, на відміну від приватнопідприємницької фірми, в акціонерному товаристві виникає проблема «контролю за контролером», тобто за менеджером. У корпорації надлишковий дохід йде не менеджеру, а акціонерам. Отже, тут з'являється великий стимул для опортуністичної поведінки керуючих – частину ресурсів «команди» вони намагатимуться спрямувати на задоволення своїх власних потреб на шкоду інтересам власників – акціонерів.

В економічній теорії довгий час вважалось, що сучасні масштаби розпилення акціонерного капіталу не дозволяють задовільно вирішувати проблему відокремлення власності від контролю. Однак, *останні дослідження показують, що можливості управлінського опортунізму обмежені*. У корпораціях діє цілий набір внутрішніх механізмів контролю, дисциплінує поведінку менеджерів в інтересах власників. До них належать: контроль з боку ради директорів; концентрація акцій у руках компактної групи акціонерів; участь менеджерів у акціонерному капіталі своїх корпорацій; узгодженість винагород менеджерів із станом справ у фірмі. Особливе місце належить механізму банкрутства і контролю з боку кредиторів.

Але кроки до утримання опортуністичної поведінки керівників не обов'язково обмежуються рамками своєї корпорації. Негативна реакція учасників ринку (як акціонерів, так і зовнішніх агентів) ставить перепону зловживанням менеджменту. Рух курсу акцій виявляє некомпетентність керівників і створює підґрунтя для цілого ряду зовнішніх механізмів контролю: ринок капіталу – падіння курсу акцій погіршує умови, на яких керівництво корпорацій може залучити додатковий капітал; ринок менеджерської праці – падіння курсу акцій, це небезпечний сигнал не лише для нинішніх, але й для майбутніх найманців менеджера. У таких умовах жертвувати кар'єрою заради разової вигоди стає нераціонально; ринок корпоративного контролю (поглинань) – падіння курсу акцій робить компанію більш легким об'єктом для поглинання, за яким потім настає зміна всього керівництва. Це також підштовхує менеджерів.

Отже, спільні дії внутрішніх і зовнішніх дисциплінарних механізмів обмежують потенціал опортуністичної поведінки та знижують гостроту проблем.

Аналізуючи *характерні риси державних фірм*, А. Алчіан і Г. Демсець відмічають наступне. *По-перше*, примусовий характер участі у володінні ними. Власники (платники податків) не мають права ухилятися від своїх обов'язків щодо утримання державної власності, і насамперед - від сплати податків. *По-друге*, на думку неокласицистів, діяльність державних підприємств дуже потерпає від політизації, підпорядкованості

різного роду позаекономічним цілям. У випадку держаних підприємств неможливо отримати біржову оцінку якості їх управління: контроль з боку власників (платників податків) за поведінкою управлінського апарату різко послаблений; через відсутність можливості поглинання ринок не виявляє інтересу до долі таких підприємств, ухиляючись від участі у їх реорганізації.

Державні підприємства *схильні до* нагромадження надлишкових виробничих потужностей і розширення штатів, віддають перевагу будівництву будинків і споруд на шкоду активним елементам капіталу, вибирають менш ризиковані інвестиційні проекти, повільніше реагують на зміни у попиті, гальмують нововведення. Їхні менеджери мають кращі можливості для використання ресурсів фірми на свої особисті цілі, у них більш тривалий термін служби.

Такі фірми, на думку, Л. Де Алессі, також мають свою нішу в економіці. Вони виступають найбільш ефективною формою організації тоді, коли мова йде про виробництво суспільних благ, таких, наприклад, як безпека країни. Укладення контракту із громадянами всієї країни щодо забезпечення оборони здійснити приватним фірмам було б практично неможливо, і він погано піддавався б контролю та правовому захисту.

Найважливіші висновки теоретиків трансакційного підходу такі: в економіці складається ринок організаційних форм, на якому фірми різного типу конкурують. Процвітання кращих і відмирання гірших організаційних фірм визначається в остаточному підсумку їх здатністю забезпечувати економію трансакційних витрат. Конкуренція на цьому ринку може бути непрямою і виражатися у боротьбі за залучення та утримання у «команді» найбільш продуктивних учасників. Але вона може бути і прямою, коли одні фірми намагаються захопити (поглинути) інші.

На ринку організаційних форм конкуренція приводить до того, що на ньому виживають структури, які найбільшою мірою відповідають вимогам економічного середовища. При цьому для кожного типу знаходиться ніша, у межах якої він може бути ефективнішим решти. Але його переваги можуть зводитись нанівець умовами, які переважають в інших секторах економіки. Деякі сектори економіки можуть бути заселені в основному корпораціями: одні – партнерствами, інші – кооперативами і т.п. Картина розподілу організаційних форм не залишається незмінною. Пошук нової ніші, який викликаний різкими технологічними або інституціональними зрушеннями, буває і важким, і довгим. Якщо він закінчується безрезультатно, така організаційна форма зустрічається все рідше і поступово перестає існувати. Тому завдання реформаторів - створювати на рівні держави рівні можливості, а пріоритети визначить ринок.

Отже, не існує абсолютних переваг одного виду фірм перед рештою. Кожна форма власності має свої трансакційні витрати, які за певних умов сприяють зростанню її ефективності. Ці висновки особливо актуальні в умовах нинішньої трансформації економіки України.

Трансакційна теорія виділяє декілька наскрізних характеристик, які визначають сутність фірми: існування складної сітки контрактів, довготривалий характер відносин, виробництво єдиною «командою», адміністративний механізм координації за допомогою наказів, інвестування у специфічні активи. У всіх фірма виступає як знаряддя економії трансакційних витрат.

Про значення подібної економії можна судити за результатами, які отримані при аналізі виготовлення великих морських кораблів у США. Для створення такого корабля необхідні, як було встановлено, 74 компоненти. Із них 43 вироблялись самими кораблебудівельними фірмами, 31 – купувались «на стороні». Середня вартість одного компонента складала біля 50 тис. доларів. Аналіз показав, що якби всі компоненти вироблялись всередині фірми, їх середня вартість зросла б на третину, а якщо б всі вони купувались через ринок - то майже вдвічі.

Але чим обумовлено зростання бюрократичних структур бізнесу в ринкових умовах? Аналогічний підхід Коуза-Уільямсона може пролити світло на основні із цих факторів. Один із них, який обумовив збільшення розмірів як фірм, так і їх бюрократичних структур, полягає в розробці технологій, які вимагають використання великих надлишкових одиниць капіталу – технологій, які можуть рентабельно використовувати тільки великі фірми.

Не менш важливу роль у цьому також відіграло колосальне покращення транспортних і комунікаційних технологій, скорочення транспортних і комунікаційних витрат призвело до того, що фірми опинилися в стані можливості залучати фактори виробництва із більш далеких джерел і розширяти сферу прибуткового збуту своєї продукції. Удосконалення транспортних і комунікаційних технологій дозволяє фірмам оперувати на глобальному, а не локальному рівні, створює умови для виникнення дуже великих фірм з реальними можливостями їх координації діяльності в рамках більшої території. На перший погляд збільшення розмірів фірм веде до згортання конкуренції і утвердження монополії. На практиці різке скорочення транспортних і комунікаційних витрат, зрозуміло, також розширило простір здійснення ринкових угод, що призвело до збільшення розміру ринку і числа фірм, до яких – при відповідності інших обмежень – має доступ типовий споживач. Якщо взяти нинішнього споживача країн Євросоюзу, США або України, то навіть, коли він купує продукт (наприклад, автомобіль), який виготовлений за

технологіями з великою економією на масштабах виробництва, має справу з таким числом фірм, які перевищують число продавців, які обслуговували середнього споживача у типовому селі до промислової революції. Отже, зростання бюрократичних структур бізнесу і розвиток конкурентних ринків ні в якій мірі не є взаємовиключеними – навпроти, ці процеси протікають одночасно.

Технології, які роблять більш широкі ринки і обумовлюють збільшення розміру фірм, також поступово сприяють розробці більш досконалих методів управління великими комерційними організаціями. Як показує А. Чендлер, називаючи це явище «видимою рукою», ці інновації проявляються, по-перше, в безпрецедентному територіальному охопленні сфери впливу фірмою і, по-друге, це виникнення в рамках фірм окремих структурних підрозділів, які орієнтовані на отримання прибутку для себе («profit centers»). Ці та інші інновації дозволили крупним фірмам використати ринкові механізми для виконання визначених фірмових функцій. Це є свідченням того, що витрати і неефективність контролю, які характерні бюрократії, залишаються дуже суттєвими, так що існування бюрократичних структур бізнесу може бути пояснено тільки високими витратами ринкових механізмів. Це й же висновок можна зробити із того факту, що «просторово-інтенсивні» види діяльності (такі, як більшість видів сільськогосподарського виробництва) важко піддаються бюрократизації навіть після появи сучасних транспортних технологій і технологій управління. На думку Олсона, фірми, які успішно витримали конкуренцію за виживання у більшості галузей сільського господарства за звичай малі, щоб мати бюрократичні структури.

Інше можна спостерігати у тих видах діяльності, де передача нових технологій та інших інформацій відіграє особливо важливу роль, неспроможність ринку може набувати надто серйозного характеру – перш за все тому, що раціональне придбання нової інформації можуть здійснити тільки ті, хто її ще не має, а із того слідує, що функціонування ринку нової інформації особливо гальмує асиметрія інформації, яка існує у сторін при підписанні будь-якої угоди. На думку М. Мануса, Дж. Хіннарта та ін., такий підхід може пояснити виникнення транснаціональних фірм, бюрократичні структури яких виходять за рамки національних кордонів. Капітал може пересікати національні кордони у формі портфельних інвестицій (у XIX ст. практично всі зарубіжні інвестиції Великобританії та інших країн носили портфельний характер) проте зростання відносної значимості фірм, які використовують нові технології і методи, ринковий трансферт яких посередництвом ліцензування часто буває утрудненим, привів до виникнення транснаціональних корпорацій.

Проведений аналіз факторів зростання бюрократичних структур бізнесу дозволяє також отримати коротке і уніфіковане пояснення феномену державної бюрократизації. Остання також існує виключно завдяки тому, що ринок стає нездібним. На думку Олсона, теорія неспроможності ринку без труднощів може бути узагальнена і поширена на всі функції, які ефективно виконуються урядом. Оскільки функціонування уряду, також як і функціонування ринку не є досконалим, існування нездібності ринку не є достатнім підґрунтям для державного втручання, оскільки наслідки «неспроможності уряду» в даному випадку можуть бути гіршими. Разом з тим викривлення ринку часто є дуже важливою (і завжди необхідною) умовою оптимального державного втручання. І тут у великій мірі оптимальний характер державного втручання чи відповідальність критерію ефективності Паретто у випадку втручання уряду в економіку залежить від рівня існування державної бюрократії.

Питання і завдання студентам:

1. В чому асиметричність розвитку світової економіки?
2. Які протиріччя породжує глобалізація?
3. Охарактеризуйте країни «золотого мільярда».
4. Назвіть фактори фінансової глобалізації.
5. В чому позитив монетарної глобалізації?
6. Що таке інституціонально-соціальна економіка?
7. Які функції держави в постіндустріальній економіці?
8. Які типи фірм ви знаєте?

Навчальне видання

Юхименко Петро Іванович.

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**

Редактор: *О.П. Цвид-Гром*
Коректор: *С.М. Загурська*
Комп'ютерний набір: *С.В. Бойко*

Формат 64х90/16. Папір офсетний
Умовних друкованих аркушів 16,3
Замовлення

Видруковано ТОВ «Білоцерківдрук»
м. Біла Церква, бульвар Олександрійський, 22.
Телефон: 045-63-5-16-18